

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

На правах рукопису

НІКІТЕНКО АНАСТАСІЯ ІГОРІВНА

УДК 94(477)“1860/1889”

**ПОДРУЖНЄ ЖИТТЯ НАРОДОЛЮБНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (60 – 80-ті рр. ХІХ ст.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Світленко Сергій Іванович

Дніпропетровськ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Історіографія.....	9
1. 2. Джерельна база.....	42
1. 3. Понятійний апарат та методологічна основа.....	65
РОЗДІЛ II	
ПОДРУЖНЄ ЖИТТЯ НАРОДОЛЮБНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: ІДЕАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ТА РЕАЛЬНІ ПРАКТИКИ.....	79
2. 1.Шлюбні ідеали та стратегії народоловної інтелігенції у 1860–1880-х рр.....	79
2. 2. Почуття та чуттєвість у шлюбних взаєминах.....	99
2. 3. Чоловік та дружина у вимірі подружніх конфліктів.....	113
РОЗДІЛ III	
ПОДРУЖЖЯ НАРОДОЛЮБНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ.....	130
3. 1. Матеріальне становище подружжів народоловної інтелігенції.....	130
3. 2. Знакові елементи народоловної культури у повсякденних практиках подружжів.....	159
3. 3. Подружнє життя та спроби зближення з українським селянством.....	170
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	192

ВСТУП

Актуальність дослідження. Останнім часом соціальна історія стала науковим напрямом, що переживає бурхливий розвиток в українській та зарубіжній історіографії та охоплює широку й різноманітну проблематику. На фоні дослідницької активності особливо помітними є тематико-проблематичні прогалини. Для української історичної науки це малодосліджена сфера міжособистісних взаємин, зокрема, тих, що охоплюють контекстуальне поле шлюбу та подружнього життя. Тривалий час шлюбно-сімейні відносини перебували поза увагою соціальної історії та піддавалися науковому вивченню у річищі етнології, етнографії, історичної демографії. Але широке коло проблем, зокрема, шлюбні ідеали, матримоніальні тактики, сукупність особистих переживань чоловіка та дружини, різноманіття соціальних практик подружжя перебувають поза межами етнографічних та демографічних розвідок. На студіювання подібних питань орієнтована «нова соціальна історія» – перспективний підхід, який долучається до пошуку відповіді на питання щодо співвідношення індивідуальних інтенцій та системи колективного примусу.

Актуальність дисертації визначається не тільки напрямом, а й станом розробки проблеми. Більшість праць про народолубних інтелігентів другої половини XIX ст. стосується їхньої громадської, науково-педагогічної, просвітницької діяльності. Вивчення шлюбно-сімейних відносин народолубців, зокрема подружнього життя, залишається на периферії наукового пізнання, попри свою безсумнівну важливість. У наслідок перервності української державної традиції провідна роль в інтелектуальному оформленні національної ідеї належала інтелігенції. Політика Російської імперії у пореформений час набрала ще більш несприятливого характеру для українського руху. Це обумовило неможливість повноцінно реалізувати власну ідеологію як інтелектуальний продукт поза приятельським колом, шлюбом та сім'єю. Тож дослідження подружнього життя не лише вносить ґрунтовні доповнення до

розвідок про народолобних інтелігентів, а й виступає конструктивним засобом осмислення культурної та інтелектуальної історії України.

Розробка проблеми важлива для «залюднення» історичного простору другої половини XIX ст. маловивченими особистостями. У персоналістичному вимірі історіографії український рух переважно представлений постатями ідейних лідерів та тих особистостей, які прославилися на ниві науки, літератури, театру, музики. На периферії наукового студіювання залишаються менш відомі діячі: В. Беренштам, М. Ковалевський, В. Лобода, Л. Смоленський та ін. Фактично поза такими дослідженнями перебувають учасниці українського руху: В. Антонович, В. Житецька, С. Єгунова-Щербина, О. Кістяківська та ін., а феномен народолобної жінки у контексті суспільної праці та міжособистісних взаємин майже не осмислений науковцями. Тож студії щодо подружнього життя плідні в контексті актуальних для сучасної науки персоналістичної та гендерної проблем.

Зв'язок роботи з науковими проблемами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з держбюджетною темою кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара «Інтелектуальна та соціальна історія України доби Середньовіччя, Нового та Новітнього часу» (державний реєстраційний номер 0113U002679).

Об'єктом дисертації є народолобна інтелігенція Наддніпрянської України 60–80-х рр. XIX ст.

Предметом є уявлення про шлюб, реальні шлюбні практики та культура повсякденності подружжів народолобної інтелігенції Наддніпрянської України 60–80-х рр. XIX ст.

Метою дослідження є відтворення історії подружнього життя народолобної інтелігенції Наддніпрянської України пореформеного періоду.

Досягнення визначеної мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- вивчити стан історіографічної розробки теми, дослідити джерельну базу, окреслити понятійний апарат та теоретико-методологічну основу дослідження;
- висвітлити подружні ідеали та стратегії народолобної інтелігенції,

попередньо визначивши вплив на їхнє формування модернізаційних змін другої половини XIX ст.;

- дослідити репрезентацію почуттів у шлюбних взаєминах;
- розглянути виміри конфліктів у подружньому житті народолобців;
- визначити життєвий рівень, матеріальні можливості інтелігентних подружжів;
- осмислити масові практики використання елементів української народолобної культури в подружньому житті;
- простежити вплив спроб зблизитися з селянами на подружнє життя.

Хронологічні межі дисертації охоплюють 1860–1880-ті рр. Визначальними критеріями виступають, з одного боку, трансформації у суспільстві Російської імперії, пов'язані з процесом реформ. З іншого боку, – зародження, розвиток і криза народолобства. Нижня хронологічна межа визначена кристалізацією народолобної ідеології та її поширенням серед інтелігенції Наддніпрянщини. Слід враховувати, що на початку 1860-х рр. розпочався процес модернізації, що відбилося на інституті сім'ї та шлюбу, відносинах між статями. Верхня хронологічна межа припадає на кінець 1880-х рр., кризу українського національного культурництва та перехід українського руху в політичну стадію. Для повнішого осмислення окремих важливих аспектів подружнього життя у дослідженні застосовуються екскурси поза межі окреслених хронологічних рамок, що дозволяє охарактеризувати передумови та наслідки окремих подій та явищ.

Територіальні межі дисертації охоплюють Наддніпрянську Україну*. Водночас слід рахуватися з вимушеною чи добровільною мобільністю інтелігентних подружжів у рамках Росії та Європи, що не вкладається у чіткі територіальні рамки. Попри те, що значна кількість джерел пов'язана з великими містами – осередками українського руху другої половини XIX ст., географія перебування українських народолобців є значно ширшою. Слід згадати практику адміністративного заслання до північних губерній, закордонні відрядження та мандрівки, службу в різних містах імперії.

Методологія дослідження. Теоретико-методологічних проблем дисертації стосується окремий підрозділ. Попередньо слід відмітити, що провідним став міждисциплінарний підхід, який відображено і в понятійному апараті. Його сутність полягає у використанні методів та підходів соціогуманітарних дисциплін: історії культури, соціології, гендерних студій. Зокрема, з історії культури використано такі підходи, як теорія «гри»Й. Хейзінги, концепції «винайдення традицій» та «життєвих стилей», з соціології – підходи рефлексивної соціології, з гендерних студій – теоріюД. Плека про фрагментарність гендерних ролей. В основу дослідження покладено принципи об'єктивності та історизму. У роботі застосовано сукупність загальнонаукових (аналізу та синтезу), загальноісторичних (порівняльно-історичний, ретроспективний) та спеціально-історичних (періодизації, проблемно-хронологічний) методів.

Наукова новизна роботи полягає, насамперед, у постановці та розробці теми як самостійної дослідницької проблеми, дослідженні її на широкому масиві матеріалів, котрі раніше фактично не аналізувалися під подібним кутом зору. У роботі *вперше*:

- введено до наукового обігу близько 100 одиниць зберігання з Відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України; Відділу рукописів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України);

- досліджено подружні ідеали та шлюбні стратегії народоловної інтелігенції пореформеної доби та їхнє співвідношення з життєвими практиками;

- висвітлено аспекти повсякденного життя народоловних подружжів, зокрема їхній життєвий рівень;

- визначено вплив переконань на подружні взаємини та повсякдення народоловної інтелігенції.

Подальший розвиток отримали:

- розвідки щодо родинних відносин української інтелігенції другої половини XIX – на початку XX ст.;

- дослідження світоглядних уявлень представників народолобства у контексті інтелектуальної історії України.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали та висновки можуть бути використані для створення спеціальних та узагальнюючих праць з соціальної історії України другої половини XIX ст., наукових студій з сімейної та гендерної історії. Результати дослідження можна застосовувати в лекційних курсах з історії України та історії української культури, соціальної історії.

Особистий внесок автора полягає у постановці проблеми дисертації, цілісній розробці усіх її складових, проведення обґрунтування та узагальнення висновків дослідження.

Апробація результатів дослідження здійснена шляхом оприлюднення на міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференціях, зокрема: 23-й сесії Наукового Товариства імені Шевченка у Дніпропетровську (березень 2012 р., м. Дніпропетровськ); 65-й міжнародній конференції молодих вчених «Каразінські читання» (квітень 2012 р., м. Харків); 24-й сесії НТШ у Дніпропетровську (березень 2013 р., м. Дніпропетровськ); 66-й міжнародній конференції молодих вчених «Каразінські читання» (квітень 2013 р., м. Харків); Других Всеукраїнських Яворницьких наукових читаннях (листопад 2013 р., м. Дніпропетровськ); 25-й сесії НТШ у Дніпропетровську (березень 2014 р., м. Дніпропетровськ); Перших Всеукраїнських Наддніпрянських наукових читаннях (квітень 2014 р., м. Дніпропетровськ); 67-й міжнародній конференції молодих вчених «Каразінські читання» (квітень 2014 р., м. Харків); 26-й сесії НТШ у Дніпропетровську (березень 2015 р., м. Дніпропетровськ); міжнародній науково-практичній конференції «Філософсько-гуманітарні читання» (квітень 2015 р., м. Дніпропетровськ); 68-й міжнародній конференції молодих вчених «Каразінські читання» (квітень 2015 р., м. Харків); Третіх Всеукраїнських наукових Яворницьких читаннях (листопад 2015 р., м. Дніпропетровськ) та ін.

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено в 10 статтях у фахових виданнях з історичних наук; 1 статті у зарубіжному фаховому виданні з

історичних наук та 5 публікаціях в інших виданнях, що додатково відображають зміст дослідження.

Структура дисертації відповідає меті та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (615 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 242 сторінки, з них – 191 основного тексту.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографія

Народолюбна інтелігенція другої половини ХІХ ст. зовсім не *terra incognita* в українській історіографії. Її стосується солідний масив фахової літератури, де протягом тривалих років сформувалась низка потужних проблемно-тематичних векторів. Але студіювання шлюбно-сімейних взаємин українських інтелігентів, складовою якої є і подружнє життя тільки нещодавно почало оформлюватися у самостійний дослідницький напрямок [328; 356; 575]. Попри порівняну новизну розвідок, предметно спрямованих на сферу сімейно-шлюбних стосунків, звертань до питань, що відображають взаємини між чоловіком, дружиною, родичами у рамках інших досліджень про народолубну інтелігенцію, чимало.

Меншою мірою це праці, що знаходяться в царині суспільно-політичної [496; 498] та інтелектуальної історії [386]. Значно більшою – біографічні та мікроісторичні студії, для яких розгляд подружнього життя відіграє вагомішу роль. Походження, батьківська родина та найближче оточення, дитинство, одруження, сімейне повсякдення є складовими певної схеми написання біографії, незалежно від виконання чи у більш традиційному чи то у новаторському руслі [365; 395; 488]. Власне це корелює концепція роботи, дослідницькі підходи та завдання конкретного науковця.

Біографічні розвідки, присвячені постатям інтелігентів-народолубців другої половини ХІХ ст., можна умовно розділити на дві групи. До першої належать дослідження, де робляться лише вказівки на окремі факти, пов'язані зі стосунками чоловіка та дружини, зокрема зміну шлюбного стану, спільну громадську, благодійницьку чи літературну працю [405; 598]. До другої – праці, у яких подружнє життя розглядається більш детально, осмислюються сюжети

пов'язані з ним, залучається ширше коло джерел. Також важливими є мікроісторичні студії, присвячені окремим випадкам з життєвого шляху представників народоловної інтелігенції, біографічним уточненням, для яких характерний розгляд родинних, сімейних, шлюбних, свояцько-приятельських стосунків[344; 487; 390].

Тож завдання історіографічного огляду дисертації полягає у тому, щоб по-перше, окреслити провідні напрямки осмислення народоловної інтелігенції та з'ясувати яке місце в контексті загального наукового доробку належить працям, де розглядаються сімейні та подружні відносини або окремі їх аспекти. По-друге – проаналізувати найбільш досліджені сюжети та підходи дослідників щодо їхнього висвітлення. Послугуючись проблемно-хронологічним методом доцільно виділити чотири історіографічні періоди.

Перший період вивчення припадає на **1860–1910-ті рр.** Його нижня межа пов'язана власне з розгортанням українського руху другої половини XIX ст. та формуванням народоловної інтелігенції, появою народницької історіографії. Верхня межа обумовлюється переходом осмислення на наукову стадію. Першими дослідниками стали самі представники інтелігенції. Даний історіографічний період також позначився тим, що інтелігенти почали видавати періодику українознавчого спрямування (журнали «Основа», «Киевская старина», «Громада», «Украинская жизнь»), тощо, де публікувалися літературні, публіцистичні твори, розвідки з історії та «тематична» мемуаристика (спомини про окремі події, епізоди, нариси біографічного чи автобіографічного характеру, некрологи) переважно у форматі статей. Поділяємо тезу Н. Барабаш про те, що ці статті несуть подвійне навантаження, так як є одночасно і джерелами відносно проблематики, і започатковують історіографічну традицію вивчення народоловної інтелігенції другої половини XIX ст.[328, с. 10].

У контексті **першого періоду історіографії** доцільно виділити **два етапи**. **Перший** припадає на пореформену добу і хронологічно охоплює **1860– 1890-ті рр.**[411, с. 5–6]. Піонерськими щодо висвітлення місця і ролі у суспільстві народоловної інтелігенції стали статті В. Антоновича [560], М. Драгоманова [453,

с. 213–254], Т. Рильського[511, с. 1–25; 512, с. 195–232; 513, с. 97], П. Житецького та ін. Їхні розвідки за жанром більше належали до публіцистики, ніж до наукових студій. С. Світленко відзначив, що великою мірою, вони постали з полеміки на шпальтах періодики, у якій симпатичні українства дебатували з прихильниками консервативного табору в Російській імперії. Переважно це були статті, де обґрунтовувалося, що таке українофільство, український рух та позиція його учасників[523, с. 287].

Вагоме місце посідає доробок М. Драгоманова, ідейного лідера політичної течії в українському демократичному русі[453, с. 112]. Ним ставилося питання про генезис народолюбства, подавалася загальна періодизація українського руху(1860–1880-ті рр.), дані відносно термінологічної ідентифікації, визначалася ідейна сутність, внутрішні тенденції, особливості діяльності[547, с. 288].

У 1880–1890-х рр. з'явилися перші персоналістичні дослідження про народолюбних інтелігентів. Варто назвати статті Л. Білогорця-Котляревського та В. Науменка про О. Кістяківського [333, с. 238–254; 458, с. 1–43] В. Науменко осмислив роль Олександра Федоровича у контексті народолюбства-культурництва другої половини XIX ст. та присвятив йому розлогий біографічний нарис[457, с. 36–42]. Ґрунтовну розвідку про мовознавчі здобутки О. Потебні написав Д. Овсянико-Куликовський[482–483].

Публікувалася й «тематична» мемуаристика з середовища народолюбних інтелігентів: спогади Б. Познанського[285–291], С. Носа[281, с. 509–513] та Ф. Кістяківського (батька О. Кістяківського)[254–256]. У деяких з них йшлося про окремі згадки відносно родичів та найближчого оточення, зокрема у «Картинах мого минулого» Б. Познанського[290, с. 439–497; 291, с. 89–104] та у «Спогадах священика о. Федора Кістяківського»[256, с. 380–296].

Другий етап охоплює 1900–1910-ті рр. С. Світленко характеризує цей часовий проміжок як «перехід від первісного накопичення знань до більш цілеспрямованого, поступового осмислення на фаховому рівні»[544, с. 297]. У 1900 – середині 1910-х рр. виокремилося декілька проблемно-тематичних напрямів, зокрема, обґрунтування концепції українського народництва у працях

М. Грушевського, О. Єфименко, П. Єфименка[366, с. 3–16]; вивчення діяльності громад Наддніпрянщини (О. Грушевський)[368, с. 103–112]; Південно-Західного відділу Російського географічного товариства(С. Русова)[533, с. 28–39]; дослідження історіографічних аспектів ідеологічної та наукової спадщини народолобців (М. Грушевський,Б. Кістяківський)[366, с. 10–35; 589,с. 10–35; 591, с. 94–111].

Слід зазначити, що найбільш питому вагу серед усіх досліджень мали історико-персоналістичні статті про авторитетних учасників українського руху 1860–1880-х рр.А. Хатченко (Б. Кістяківський) написав біографічний нарис проЮ. Цвітківського[589, с. 94–111], Г. Коваленко – про С. Носа[416, с. 363–400], П. Смуток(П. Стебницький) у своїй праці торкався ідей М. Драгоманова[567, с. 16–34].У цих розвідках переважають сюжети щодо професійної та суспільної діяльності, місця у народолобній спільноті, інтелектуальних конструкцій та світоглядних переконань тощо.

Подружнє життя та родинні стосунки хоч і не розглядалися в рамках наукових студій, алезнайшли відображення умемуаристиці персоналістичного спрямування, що публікувалася на сторінках «Киевской старины», «Украинской жизни» та інших видань. Йдеться, головним чином, про особисті спогади друзів та родичів учасників українського руху другої половини ХІХ ст. Ці джерела доволі репрезентативні щодо проблематики дисертації. Наприклад, у біографічних дописах про М. ЛисенкаМ. Старицького та Олени Пчілки про М. Старицького, яких пов'язували родинні та свояцько-приятельські стосунки відповідно, велася мова про одруження Миколи Віталійовича, взаємини з першою та другою дружинами, домашнє повсякдення, мережу родинних та приятельських контактів [293, с. 400–449; 304, с. 441–481]. Тож поряд з «тематичними» мемуарами, присвяченими локальним подіям, випадкам, зустрічам та некрологами, орієнтованими на меморіалізацію представників народолобства, що пішли з життя, розпочалася публікація особистих спогадів учасників українського руху та осіб з їхнього найближчого оточення.

Проблематика

Другий історіографічний період хронологічно охоплює початок **1920 – середину 1930-х рр.** Нижня межа обумовлюється активізацією українознавчих студій взагалі та студій, присвячених українському руху пореформеної доби та його учасникам, зокрема. Верхня – згортанням процесу українізації та утвердженням сталінських ідеологічних догм у вивченні історії.

Визначна роль у науковому осмисленні українського руху та його учасників належить М. Грушевському та історико-філологічному відділу ВУАН, який почав функціонувати під його керівництвом. Наукова активність українського історичного загалу в цей короткий, але надзвичайно насичений проміжок часу, переважно проявлялась на сторінках історичної періодики («За сто літ», «Україна», «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», «Архівна справа» та ін.). Симптоматично, що монографій про народолюбну інтелігенцію, вийшло друком усього кілька. Зокрема, це праці Ф. Савченка «Заборона українства 1876 р.»[539] та М. Гніпа «Громадський рух 1860-х на Україні. Книга 1. Полтавська громада»[356], у яких йшлося про осередки народолюбства другої половини XIX століття та політику реагування на їхню діяльність з боку уряду Російської імперії. Згортання процесу українізації, початок репресій проти М. Грушевського та його співробітників унеможливлювали стабільне видання книжкової продукції.

У 1920 – середині 1930-х рр. виокремилося декілька доволі потужних напрямів осмислення народолюбної інтелігенції. Дослідники цікавилися функціонуванням громад Наддніпрянщини, діяльністю їх учасників на освітянському ґрунті, цензурними обмеженнями і боротьбою з ними в контексті українського письменства та театру, здійснювали археографічні публікації мемуарів та епістоляріїв.

Громадівський рух другої половини XIX ст. вивчали М. Гніп[357, с. 170–182], О. Рябінін-Скляревський[538, с. 161–180], О. Назаревський [455, с. 208–213]. Культурницькі зусилля народолюбців студіювали, окрім М. Гніпа та Ф. Савченка, С. Глушко [355, с. 35–42], В. Міяковський [449, с. 264–286]. Вивчаючи цензуру, як інструмент стримування українського руху, науковці значну увагу

приділили реакції тих, проти кого вона була спрямована, а також способам боротьби з нею [426, с. 122–130]. Провідним дослідницьким напрямом став персоналістичний. Велосяччало студій щодо інтелектуальним лідерам українського руху другої половини XIX ст. В. Антоновичу [427], та М. Драгоманову [355; 425; 447].

У період 1920-х – середини 1930-х рр. на сторінках українознавчої періодики друкувалися особисті спогади народолюбців, розгорнулося археографічне видання їхнього листування [241, с. 99–108] та інших его-документів [251, с. 189–199]. У цих наративних джерелах достатньо репрезентативно представлена сфера особистого, що засвідчує цікавість наукового загалу не лише до громадської, а й приватної складової життя інтелігенції пореформеної доби. [239, с. 92–101].

Даний історіографічний період позначився появою перших наукових праць, де розглядалися окремі аспекти подружніх взаємин. Це здійснювалось у контексті історико-біографічного напрямку, у роботах покликаних внести доповнення та уточнення щодо біографій народолюбців, вступних статей до публікації джерел особистого походження. Характерною рисою персоналістики було те, що принаймні частина досліджень містила у собі елементи особистих вражень та спогадів авторів відносно фігурантів розвідок.

Вагоме місце належить публікації «До біографії С. А. Подолинського» С. Буди. Своє дослідження науковець актуалізував тезою М. Грушевського про «скривдженість» цієї постаті вітчизняною історіографією, почасти через брак джерел. Біографічні матеріали, що знаходилися у його розпорядженні, С. Буда розділив на три великі групи: перебування за кордоном, у Цюриху та Лондоні, відносини з Лавровим, участь в організації «Вперед» та «російській колонії» подружні та сімейні стосунки в 1880-х рр., у період психічного захворювання [342, с. 193].

Вчений вважав усі ці матеріали однаково важливими для розкриття біографії Сергія Андрійовича. Аналізуючи відносини в родині, конфлікт між матір'ю С. Подолинського та його дружиною, народницею Н. Андрєєвою, автор зазначав: «Документи дають вказівку на дуже прикрі відносини між матір'ю

Подолінського і жінкою його, що загострилися до непримиренної ворожнечі і взаємних обвинувачень, в яких не можна розібрати, хто правий, а хто винний» [342, с. 201]. Спираючись на офіційне листування, судові матеріали, мемуаристику, С. Буда відзначив, що вони характеризують позицію однієї зі сторін протистояння (матері С. Подолінського), тож не можуть відображати усю складність ситуації [342, с. 202–203].

Автор статті мав на меті детальніше розібрати подружні взаємини Подолінських та включити до джерельної бази дослідження епістолярії чоловіка та дружини, але йому не вдалося попрацювати з ними. Тож власне взаємини Сергія Андрійовича з дружиною він зміг проаналізувати фрагментарно. С. Буда встановив, що одруження С. Подолінського з Н. Андрєєвою, активною учасницею народницького руху відбулося проти волі батьків нареченого. Розглядаючи стосунки подружжя, науковець прагнув до об'єктивності й тому залучив особисті спогади представниці російських революційних кіл О. Любатович, де містилася інформація про погляди С. Подолінського на сім'ю та шлюб [342, с. 201–202].

Найбільше джерел С. Буда мав відносно протистояння невістки та свекрухи Подолінських, що розгорнулися через бажання матері перевезти хворого Сергія Андрійовича до Російської імперії та встановити опіку над онуком. Тож цілком логічно, що він докладно охарактеризував саме цей сюжет, зокрема, перебіг та результат конфліктної ситуації. Так як у епістоляріях та судових документах відбилася точка зору М. Подолінської, дослідник наголошував, що висновки слід робити обережно [342, с. 206].

Подружнього життя народолобних інтелігентів С. Буда торкнувся у рамках іншої розвідки. Публікуючи власні архівні знахідки авторства М. Ковалевського, дослідник написав вступну статтю, що мала зорієнтувати читача у тому, хто такий Микола Васильович та який етап його життя відображено у поданих джерелах. Характеризуючи причини арешту та адміністративного заслання народолобця, серед головних автор називає факт шлюбу з М. Ковалевською (уродженою Воронцовою), відомою російською народницею. Антиурядова

діяльність жінки привернула увагу поліцейських органів до її чоловіка, з яким вона на той час розійшлась, залишившись у приятельських стосунках. С. Буда, спираючись на слідчі матеріали та донесення поліції, проаналізував, що це за особа, її спосіб життя, стосунки з чоловіками, відносини з маленькою донькою [240, с. 200–206].

Щодо вивчення подружніх стосунків народолобців цікавою є розвідка В. Міяковського, присвячена постаті Б. Познанського. Автор наголосив на тому, що організація життя Бориса Станіславовича нетипова для людей його кола[443, с. 72–93]. Аналізуючи причини, які обумовили освіченого чоловіка з шляхетної родини шукати товариства селян, носити їхній одяг, жити в сільській хаті, В. Міяковський робив відсилки до сімейного та подружнього життя героя свого дослідження. Розмірковуючи над переконаннями Б. Познанського, його життєвим досвідом та використовуючи матеріали поліцейського нагляду, спогадів та епістоляріїв, науковець дійшов висновку, що шлюб з селянкою, сільський триб життя був логічним кроком[443, с. 90].

«Селянський» шлюб та окремі аспекти взаємин між чоловіком та дружиною здобули відображення у персоналістичній розвідці Н. Бракер про О. Михалевича. Послугуючись «хронікою Скулинських-Михалевичів», написаною самим Опанасом Івановичем під час перебування у тюрмі, відомостями від його сина та власними спогадами, дослідниця розглянула життя Опанаса Івановича крізь призму родинних та подружніх взаємин[341, с. 153–165].

На сторінках своєї невеликої статті авторка намітила проблему, актуальну для сучасної сімейної історії народолобної інтелігенції другої половини XIX ст.: проблему спадкоємності поколінь, інакше кажучи – «батьків» та «дітей». Н. Бракер дослідила і окремі аспекти подружнього життя Опанаса Івановича з селянкою К. Шевченко. Скоріше за все, вважаючи його шлюбні стратегії самоочевидними та такими, що витікали із народолобних переконань, дослідниця не давала оцінки мотивації вибору партнерки. Натомість вона розглянула життя сім'ї під час сибірського заслання, зокрема, організацію побуту Катериною Григорівною. Аналізуючи цей аспект, авторка зробила висновок, що

саме селянське походження дружини Опанаса Івановича, звичність до фізичної праці не дали пропасти Михалевичам у Сибіру[338, с. 161–162].

Подружніх та родинних взаємин Л. Смоленського, знаного одеського педагога-народолюбця, торкнулася С. Єгунова-Щербинау статті «Пам'яті учителя». Софія Олександрівна характеризувала національно-соціальне походження Леоніда Анастасійовича та формування його світоглядних переконань у родині, порушуючи проблему «батьків» та «дітей», доволі докладно висвітлила систему домашньої освіти та дозвілля [204, арк. 1–5]. С. Єгунова-Щербина приділила увагу шлюбу Л. Смоленського з О. Худзинською, що підтримувала його на ниві освітньої та народолюбної діяльності. У статті наведено дані про прибутки подружжя, спосіб заробітку коштів, коло осіб та потреб, на які вони витрачалися [204, арк. 19–23]. Дана розвідка заторкнула не тільки проблему подружнього життя, а й більш широке коло питань родинних взаємин: комунікації між дорослими та дітьми, домашньої педагогіки, родинного повсякдення.

Важлива в контексті досліджуваної нами тематики стаття М. Грінченко«Про малознаного», де не тільки виголошено заклик до наукового студіювання забутих постатей українського народолюбства пореформеного періоду а й висвітлено декілька сюжетів щодо подружніх стосунківМ. Ковалевського та деяких інших представників інтелігенції (невдалий шлюб та розлучення, заслання до Мінусинська, виховання дочки Галі та її трагічна доля, становище сім'ї Драгоманових у женеvський період еміграції) [203, арк. 1–13].

Невелика розвідка М. Іваненка під назвою «З життя О. Я. Кониського» присвячена дошлюбному захопленню Олександра Яковича Г. фон Рентель, авторомопубліковано лист народолюбця до неї. Дослідник аналізував кохання О. Кониського через призму його особистої лірики та любовного листа. Зі слів Ганни Павлівни автор наводив факти щодо невдалого сватання. Причиною відмови, на його думку, стало кохання дівчини до одруженого та набагато старшогоП. Куліша. Лист Олександра Яковича потрактовується ним як «своєрідний літературний твір, до деякої міри саморекомендація... Кониський не

може перемогти свого суперника (Куліша) зовнішніми засобами, отже він удається до листа, що в ньому він краще може виявити свої душевні чесноти» [400, с. 61]. Тож сюжети щодо особистого життя народолубної інтелігенції другої половини ХІХ ст. в окремих випадках ставали і самостійними об'єктами дослідницьких зацікавлень.

У 1920 – середині 1930-х рр. розгортається достатньо потужне вивчення постаті письменника П. Куліша, знакової особистості серед української інтелігенції ХІХ ст. У полі зору дослідників, зокрема фахівців з історії літератури, опинилося особисте життя Пантелеймона Олександровича, що пов'язано з археографічною публікацією його листів. Зокрема, М. Левченко видав статтю щодо епістолярного спілкування П. Куліша з П. Глібовою, яких поєднували любовні стосунки на початку 1860-х рр.[433, с. 293–298], а О. Дорошкевич роботу «Куліш та Милорадовичівна»[489].

Окремо слід сказати про твір В. Петрова «Романи Куліша», за жанром близької до романізованої біографії, популярного напрямку в Європі та СРСР першої третини ХХ ст. У рамках цього твору автор розглянув захоплення одруженого Пантелеймона Олександровича у 1856–1862 рр. О. Милорадович, Марко Вовчком, П. Глібовою, Г. фон Рентель. У вступній частині В. Петров зауважував, що розглядає лише ті романи, про які має точні відомості[489].

Джерелами до написання «Романів Куліша» стали епістолярії, мемуаристика, художня література. Тож у рамках цієї праці наочно демонструвався потенціал его-документів щодо вивчення сфери шлюбних та позашлюбних стосунків. У книзі було порушено чимало проблем і розглянуто чимало сюжетів актуальних і для сучасної сімейної історії. Серед них не тільки романи, зокрема епістолярні, а й взаємини Пантелеймона Олександровича з дружиною, Олександрою Михайлівною.

Цікава для читацького загалу тематика, письменницьке обдарування автора, знання постаті П. Куліша та його доби забезпечили книзі кілька перевидань та популярність у читачів. Певними недоліками «Романів Куліша», якщо розглядати їх у розрізі суто-дослідження є вільне поводження з фактами і

надмірна белетризація тексту. Наприклад, В. Петров подає причини охолодження Пантелеймона Олександровича до дружини керуючись власне письменницьким баченням, а не свідченнями джерел: «...шлюб остогид і приївся...брудна кохточка, неприбране волосся, старомодний капелюх, невміння одягнутись, товсті руки, великі пальці – все це дратувало (йдеться про О. М. Білозерську-Куліш – А. Н.)» [488].

Третій період – (середина 1930 – початок 1990-х рр.). Нижня межа обумовлюється зростанням впливу тоталітаризму в СРСР на історичну науку та підміну дослідницької роботи на використання сталінських ідеологічних догм з «Історії ВКП(б). Краткий курс» 1938 р. [441, с. 335]. Народолобство другої половини XIX ст. та більшість його представників підпадали під тенденційну трактовку «буржуазні націоналісти», а значить фактично не вивчалось. Верхня межа – відцентровими процесами у СРСР, закладенням сприятливих умов щодо вивчення проблем українського руху і його учасників [545, с. 336].

Слід зауважити, що у той же час не можна розглядати період середини 1930 – кінця 1980-х рр. у науковому вивченні народолобної інтелігенції виключно як радянський. Адже серйозне студіювання розгорнулося у країнах зарубіжжя, еміграційними, а згодом і діаспорними науковцями, які дослідили чимало важливих проблем у контексті осмислення народолобної інтелігенції.

Тоді як часовий проміжок середини 1930–1950-х рр. в українській радянській історіографії «час мовчання», то у зарубіжжі провадиться активна робота, зокрема науковцями-емігрантами з СРСР. Великою мірою, вони виходили з тих дослідницьких підходів, що заклалися в історіографії 1920 – початку 1930-х рр. Так, у 1938 р. було опубліковане листування М. Драгоманова з Київською Старою громадою. У 1930 р. архів Драгоманових вдалося придбати у Л. Драгоманової-Шишманової Українському науковому інституту у Варшаві. Упорядник видання Г. Лазаревський зробив чимало цінних приміток, які стосувалися подружнього життя самих Драгоманових та їхніх респондентів [237].

Увагу шлюбним взаєминам учасниць українського руху пореформеної доби приділила С. Русова у книзі «Наші видатні жінки», що вперше вийшла друком у Празі в 1934 р. та перевидана з ініціативи канадських українок у 1940-х рр. Написана у науково-популярному стилі, ця розвідка порушувала важливі питання гендерних відносин. С. Русова охарактеризувала останню третину XIX ст. для української освіченої жінки як час емансипації: «... Жінка виростала на наших очах – із простої породильниці своїх дітей вона стає правдивою їх матір'ю, з невіленьниці чоловіка, потрібної лише для задоволення його полових інстинктів – жінка стає дружиною, товаришкою чоловіка... Такий природний життєвий стан перейшла українська жінка від інстинктивно несвідомого родинного життя до широкої діяльності добре освіченої виховниці і громадянки»[534, с. 11].

Особи, про яких йшлося у праці С. Русової, у переважній більшості її сучасниці. Тому чималий вплив на створення принаймні частини біографічних есеїв стали особисті спогади Софії Федорівни. Серед героїнь книжки були Ганна Барвінок та Олена Пчілка, які належали до різних поколінь української інтелігенції народолобного спрямування другої половини XIX ст. С. Русова торкалася і подружніх взаємин цих жінок.

У есеї про Ганну Барвінок (О. Білозерську-Куліш) авторка розглянула її життєвий шлях через призму кохання до П. Куліша. Олена Пчілка (О. Косач), добре знайома Софії Федорівні з молодих літ постає на сторінках книги більш соціально активною жінкою, яка, приділяючи увагу чоловіку та дітям, водночас веде насичене громадське, літературне, наукове життя. Таким чином, різниця між поглядами на шлюб та місце дружини у ньому в жінки, що сформувалась як особистість у 1840-х і жінки 1860-х рр. була доволі суттєвою[534, с. 51–52].

Варто окремо сказати про працю Д. Дорошенка «Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність», видану у Празі 1942 р. Використовуючи усні спогади Д. Антоновича, колеги автора по роботі в Українському вільному університеті, опубліковані наративні джерела та розвідки істориків 1920 – початку 1930-х рр., дослідник узагальнив доробок своїх

попередників. У одному з розділів книги Д. Дорошенко торкався шлюбу Володимира Боніфатійовича з В. І. Міхель (підрозділ «Одружіння»). Він побіжно розглянув такі сюжети, як походження Варвари Іванівни, формування її світобачення, обставини знайомства з В. Антоновичем, участь жінки у діяльності Київської Старої громади, організації Вищих жіночих курсів, працю на ниві благодійництва, її симпатії та антипатії у середовищі народоловної інтелігенції. Тож Д. Дорошенко висвітлив не стільки взаємини між чоловіком та дружиною, а стільки навів біографічні дані щодо В. І. Антонович [376, с. 46–48].

Отже, науковці на еміграції продовжили вивчати учасників українського руху другої половини XIX ст., у тому числі й окремі аспекти подружнього життя. Цьому сприяло функціонування українських наукових інституцій спочатку у Польщі, Чехословаччині та Німеччині, а згодом у США та Канаді. Дослідження українства XIX ст. стабільно перебувало у полі зацікавлення діаспорних науковців.

1950-ті рр. позначилися для радянської історіографії **поновленням досліджень**, присвячених народолобним інтелігентам другої половини XIX ст. Це пов'язано з процесом десталінізації радянського суспільства доби хрущовської «відлиги». С. Світленко зазначав, що концепт українського народолобства не вписувався у тодішні теоретико-методологічні схеми. Його розглядали в контексті загальноросійського революційного процесу [545, с. 336–339].

Вивченню піддавалися локальні сюжети з історії українських громад і культурно-просвітницької праці їхніх членів. Утім, актуальним залишалося твердження щодо «буржуазного націоналізму». Провідним напрямком студіювання народолобної інтелігенції на колективному рівні у радянській історіографії стало вивчення зв'язків з російськими народниками. Такий підхід притаманний працям В. Борисенка, М. Рудька, А. Волощенко [351].

Паралельно розвивався історико-біографічний напрям. З'явилося чималорозвідок, присвячених видатним представникам науки, літератури, драматургії та музики, які були активними учасниками українського руху другої

половини XIX ст., проте не підпали підтенденційну трактовку «буржуазні націоналісти». У більшості цих праць, за влучним виразом С. Світленка «антропологічний підхід не широко застосовувався» [521, с. 337]. Тому лише в окремих дослідженнях персоналістичного характеру розглядалися сюжети щодо подружніх взаємин та родинного життя.

Біографічні студії, що велися у 1950–1980-х рр., нерідко ґрунтувались на багатому архівному матеріалі. Науковці ввели до обігу велику кількість джерел наративного характеру, в тому числі сімейні та приятельські епістолярії, мемуаристику, щоденники. Але методологічні підходи накладали суттєвий відбиток на інтерпретацію цих джерел. В. Плачинда, автор однієї з найбільш антропологічно орієнтованих біографічних розвідок, у однойменній праці про П. Житецького, залучивши потужний комплекс архівних джерел особового походження так окреслював власні підходи: «Радянська наука виробила основні принципи біографічного дослідження, провідними методологічними засадами якого є марксистсько-ленінський соціологічний метод з його принципами історизму, партійності й об'єктивності... Саме такими настановами керувався автор у роботі над вивченням, осмисленням, відбором та інтерпретацією фактів життя та наукової творчості, педагогічної й громадської діяльності П. Г. Житецького...» [493, с.8].

Тож велике значення ідеологічної складової, домінування суспільного над особистим, обмежені можливості знайомитися з досягненнями західних колег у соціальній історії та вступати з ними в науковий діалог, тяжіння до глобальних тем, фактична відсутність мікроісторії, були стримуючими, гальмівними факторами для радянської історіографії. Висвітлення сюжетів, що відображали подружнє та родинне життя відігравало прикладну роль, у контексті пояснення висхідних моментів біографії. Нерідко їх використовували для характеристики соціального походження й окремих моментів дитинства та юності, які вплинули на світогляд та життєві стратегії особистості. Характерно, що у річищі цієї тенденції дослідники нерідко звертались до сімейного та подружнього життя на початку біографічної праці, майже ігноруючи його в подальшому викладі.

Така тенденція притаманна для історико-біографічних праць літературознавчого плану в 1950–1980-ті рр. У дослідженнях, присвячених постаті М. Старицького пера М. Комишанченка [424, с. 5–30], Л. Сокирко [568], В. Куриленка [431], автори оглядово торкалися таких аспектів, як походження роду Старицьких, характеризували роль родинних стосунків з Лисенками [568, с. 31–42]. М. Сиваченку належить авторство однойменної книги про Л. Глібова [559]. У 1981 р. з'явилася книга Т. Булат «Лисенко: творчий портрет» [345]. Розвідки здійснені дослідниками української науки, літератури, музики та драматургії містять фрагментарні звертання до окремих аспектів сімейно-шлюбних стосунків, зокрема батьківської родини та домашньої педагогіки.

Про те, що такі підходи до біографічних студій міцно вкоренилися у радянській історіографії свідчить тематично-змістове наповнення персоналістичних досліджень, опублікованих на зламі 1980–1990-х рр. Монографію «Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер», С. Злупко презентував як наукову біографію та відмову від традиційного для біографічних розвідок проблемного викладу і застосування історико-генетичного, прагнучи дослідити *процес становлення особистості* С. Подолинського [395, с. 10–13].

У монографії С. Злупка здобули відображення такі аспекти сімейної історії як дитячо-юнацькі роки Сергія Андрійовича, «антидемократизм» батьків-аристократів, у супереч яким сформувалися його погляди. Але дослідник фактично оминув шлюб з народницею Н. Андреевою та їхнє подружнє життя, що мали великий вплив на долю С. Подолинського [395, с. 22–25]. Схожі підходи притаманні й для книги П. Федченка «Михайло Драгоманов» [584].

Проте в окремих персоналістичних розвідках сфера подружнього життя розглядалася більш розлого. У книзі В. Плачинди «Павло Житецький», автор виходячи з марксистських методологічних підходів, не обмежився лише науковою біографією, розглядаючи достатньо широке коло питань, щоб «достовірно увиразнити, вияскравити постать ученого-громадянина, *змалювати всі світлі і драматичні сторони його життя...* (курсив наш – А. Н.)» [493, с.

8].В. Плачинда окремі розділи присвятив дитинству Павла Гнатовича, його родинному оточенню та соціальному походженню, навчанні у Переяславському колегіумі та взаєминам з батьками [493, с. 10–17].

Про подружнє життя йдеться у розділі «Навіки твій Павло!». На основі листування між П. Житецьким та його дружиною, дослідник розглянув такі сюжети, як обставини одруження та взаємини подружжя. Утім, інтерпретація цих моментів мінімальна. По суті вона підмінялася надзвичайно розлогим цитуванням листів Павла Гнатовича до Варвари Семенівни, що головним чином дозволяє скласти певне уявлення щодо їхнього інформаційного потенціалу, але не щодо авторських методик. Найбільш аналітично ним висвітлені стосунки між Житецькими у 1880-х – на початку ХХ ст. В. Плачинда робив акцент на почуттєво-емоційному компоненті відносин подружжя [493, с. 60–61].

Слід зазначити, що інша однойменна книга авторства В. Плачинди про М. Пильчикова, сина авторитетного лідера громадівського руху Наддніпрянської України, також не позбавлена антропологічної складової та орієнтована на різнобічне представлення Миколи Дмитровича читацькому загалу. І хоч подружнє життя старших Пильчикових не здобуло там висвітлення, автором порушувалося чимало питань у контекстуальному полі досліджуваної нами проблематики, зокрема щодо домашньої педагогіки [492, с. 8–17]. Важливим здається також те, що В. Плачинда наголосив на необхідності звертатися до сімейного та родинного оточення у рамках історико-персоналістичних досліджень: «Життєпис людини закономірно починається з батьків, з родини, з отих первісних витоків, де раннє формування особистості кладе свій знаменний карб чи не на всю її подальшу долю» [492, с. 6].

У 1985 р. вийшла книга В. Франчук «Олександр Опанасович Потебня», видання якої було приурочене до 150 років від дня народження видатного вченого-народолюбця. Основними джерелами для написання праці стали матеріали фонду Потебень у ЦДІА УРСР у Києві та інших архівних установ. Окреслюючи життєві віхи О. Потебні, авторка ввела невеликий сюжет про

невінчаний шлюб Олександра Опанасовича з М. Заленською-Ковалевською (розділ «У колі сучасників»), який розглянула поверхнево, підсумовуючи що подружнє життя для них склалося щасливо. В. Франчук дослідила й інші аспекти з царини сімейної історії Потебень – подала короткий нарис історії роду, охарактеризувала найближче родинне оточення Олександра Опанасовича, проаналізувала домашню педагогіку, під впливом якої формувався О. Потебня, мережу родинно-свояцьких контактів [559, с. 8–68].

Серйозне вивчення народоловної інтелігенції другої половини XIX ст. у 1950 – 1980-х рр. здійснювалося еміграційними та діаспорними дослідниками, зокрема у США та Канаді. Не знаходячись під тиском тоталітарної системи, вони прагнули до об'єктивного висвітлення українського руху та його учасників, провадили студії з інтелектуальної та суспільно-політичної історії народоловства [324; 447–450; 472]. Орієнтація на осмислення феномену українського руху другої половини XIX ст. та його інтелектуального проводу витісняли проблематику приватного життя на периферію. Звертання до сфери подружніх взаємин народоловної інтелігенції у працях діаспорних дослідників 1950–1980-х рр. переважно відбувалось у рамках історико-персоналістичних праць. Також давалася взнаки неможливість послуговуватися джерельними комплексами, що знаходилися в архівах СРСР.

Наприклад, у розвідці М. Антоновича, надрукованій на сторінках «Українського історика» про взаємини між знайомими народоловцями та письменниками П. Кулішем та О. Кониським розглядається сюжет про суперництво у коханні між ними. Науковець використав матеріали статей археографічного характеру авторства М. Іваненка та М. Возняка, вказуючи на те, що поле дослідження суттєво обмежує брак джерел [325, с. 38–53].

Розглядаючи «любовну аферу» за участі вищезазначених осіб, М. Антонович прагнув з'ясувати як суперництво за жінку вплинуло на відносини між інтелектуальними провідниками українського руху другої половини XIX ст. М. Антонович висловив думку, що симпатія дівчини не до молодого Олександра Яковича, а до зрілого П. Куліша пов'язана зі статусом останнього [325, с. 38–40].

Дослідник оцінював шлюбну поведінку дівчини і О. Кониського як достатньо стандартну у випадку, коли почуття не взаємні. Відмова від Г. фон Рентель та пропозиція дружби розцінювалася як «звичайний трюк», тобто типовий для молодшої особи її кола. У той же час, любовна стратегія Олександра Яковича також «звичайний трюк»: він пише листа, щоб примусити Ганну Павлівну дати однозначну відповідь. М. Антонович на основі цього епістолярію та інтимної лірики О. Кониського зробив висновок, що той вже тоді визнав П. Куліша переможцем у цьому протистоянні. Посередництво О. Кониського у дистанційних відносинах між Пантелеймоном Олександровичем та Ганною Павлівною засвідчує це [325, с. 50].

У 1970 р. напередодні століття від дня народження Лесі Українки вийшла друком книга О. Косач-Кривинюк напівмемуарного характеру – «Леся Українка. Хронологія життя і творчості». Авторка на основі архівів Косачів, Драгоманових, опублікованих епістоляріїв та особистих спогадів, подала історію родин Драгоманових та Косачів за XIV – XIX ст. О. Косач-Кривинюк приділила чималу увагу подружнім взаєминам П. А. Косача та О. П. Драгоманової-Косач; родинно-свояцько-приятельським відносинам з представниками української демократичної інтелігенції; повсякденному аспекту побутування сім'ї. Хоч у примітках до тексту вказується, на основі яких джерел наводяться певні дані, все-таки дану працю складно оцінювати за критеріями наукового дослідження [262, с. 122].

Четвертий період – (з початку 1990-х рр. – до сьогодні). Проголошення та утвердження державної незалежності, необхідність створення власної візії історії України, початок знайомства з досвідом іноземних колег, назрілий поворот від студіювання макро- до мікросюжетів, численні лакуни у вивченні українського руху XIX ст. стали тими факторами, що обумовили сплеск досліджень, присвячених народоловній інтелігенції. Наукове осмислення української ідеї у її практичному та теоретичному вимірі актуалізувалося в умовах державотворення і визначило дослідницькі підходи.

У 1990–2000-ні рр. сформувалося декілька потужних векторів: вивчення світоглядних позицій та суспільно-політичної, науково-освітньої, благодійницької діяльності народолобців, що здійснювалося як на колективному так і на персоналістичному рівнях. Розгорнулися історіографічні, джерелознавчі, археографічні, теоретичні [542–545] студії з історії українського народолобства. Потужним напрямком стало вивчення ідеології та діяльності громад Наддніпрянщини (розвідки О. Болдирєва [337], Л. Іванової та Р. Іванченко [397–399], А. Катренка [411–414], Н. Побірченко [496–499], С. Світленка [542; 552]).

Замовчування окремих представників народолобства у радянській історіографії породило зворотню тенденцію – протягом 1990 – початку 2000-х рр., з'являється чимало досліджень персоналістичного характеру. Зокрема, це статті на сторінках солідних історичних періодичних видань – «Київської старовини» та «Українського історичного журналу». Розлогу статтю про В. Антоновича написав О. Кіян [415, с. 64–76]; про В. Науменка – Є. Пайкова [486, с. 90–102]; про К. Михальчука – М. Железняк [387, с. 24–28].

Розвідки історико-біографічного характеру втілилися на рівні дисертацій, монографій, статей, науково-популярних дописів. Більшість з них присвячена науковій, педагогічній, громадській праці народолобних інтелігентів. Це, зокрема, праці Н. Горбача («Справжній Михайло Драгоманов») [362]; О. Казакевич («Павло Житецький: життя і діяльність») [407]; О. Франко («Ф. Вовк – вчений і громадський діяч») [586]; Н. Побірченко («Павло Житецький – український вчений, педагог громадський діяч», «Педагогічна та просвітницька діяльність Павла Платоновича Чубинського (1839–1884)») [401; 495]; А. Катренка та О. Петрук («Олександр Олександрович Русов») [412]; статті О. Козирєва про В. Мальованого [418–419]; С. Іваницької про В. Беренштама [396, с. 57–66].

Постать О. Потебні під ракурсом культурницьких процесів осмислена у монографії Н. Зайченко «Науково-просвітницька спадщина О. О. Потебні» [392]. Студії щодо знакових постатей народолобства другої половини XIX ст. характерні і для літературознавства. Зокрема, це розвідки про М. Старицького та І. Тобілевича О. Цибаньової [594] та В. Івашківа [400].

Історико-біографічні дослідження сучасних фахівців заповнюють лакуни та привносять вагомі доповнення до доробку попередників щодо суспільної, культурницької, творчої, наукової діяльності, ідеологічних переконань народоловної інтелігенції. Але домінування національної парадигми у наукових підходах витиснуло на периферію застосування методик «нової соціальної історії». Поза більшістю персоналістичних розвідок залишалися родинні та подружні взаємини. Сфера сімейно-шлюбних стосунків, що репрезентативно відображена у щоденниках, мемуарах, епістоляріях часто фактично не розглядається дослідниками. Тож інформаційний потенціал его-документів не використовується повністю.

У рамках історико-біографічних студій 1990 – середини 2000-х рр. лише деякі науковці спеціально розглядали окремі аспекти взаємин між чоловіком та дружиною. Зокрема, це дослідники постаті В. Антоновича – В. Короткий та В. Ульяновський, автори монографії «Володимир Антонович: образ на тлі епохи» та археографічного видання «Син України», де публікувався потужний комплекс наративів, пов'язаних з постаттю Володимира Боніфатійовича [560; 561]. У праці «Володимир Антонович: постать на тлі епохи» автори застосували новий методологічний прийом написання біографічної розвідки, представивши головного героя у різних ракурсах: як викладача та науковця, у колі учнів та колег; серед родичів та близьких людей; у вирі суспільно-політичного життя, тощо [428].

Комплекс питань, пов'язаних з проблематикою подружнього життя розглядається у розділах «Біографія В. Б. Антоновича через призму самоаналізу та офіціозу» [428, с. 16–32] та «В колі родини та друзів» [428, с. 133–142], «Володимир Антонович в оцінці сучасників: образ і міф» [428, с. 4–15]. Дослідники виокремили кілька важливих проблем, пов'язаних з системою родинно-своєцьких стосунків Антоновичів. Насамперед, вони звернулись до автобіографічних рефлексій Володимира Боніфатійовича, розміщених у його «Мемуарах» [560, с. 16].

У розділі «У колі родини та друзів» В. Короткий та В. Ульяновський обґрунтували важливість студіювання шлюбних, родинних, приятельських взаємин для персоналістичного напрямку історичних студій, вказуючи на не розробленість даної проблеми [428, с. 133]. Та методологічна недосвідченість вітчизняного наукового загалу 1990-х рр. щодо історії родинно-шлюбних зв'язків породила доволі різноманітні, розпливчасті формулювання сімейних відносин: «...Антонович як людина в житті і побуті, в сім'ї і коханні, в стосунках з іншими і самим собою...» [428, с. 133–134]. У даному розділі автори також висвітлили зовнішність Володимира Боніфатійовича, що радше належить до історії тілесності, з огляду на спогади сучасників окреслили риси його характеру.

Дослідники не оминули і подружнього життя Володимира Боніфатійовича з першою дружиною, В. Міхель-Антонович. Зокрема, вони намагалися з'ясувати причину кризи стосунків подружжя. В. Короткий та В. Ульяновський застосували й підходи психоісторії. Характеризуючи цивільний шлюб з К. Мельник, через який В. Антонович розсварився з багатьма приятелями-народолюбцями, вони шукали причини цього вчинку у дитячих роках: «Останні (відносини з дружиною та сім'єю – А. Н.) нагадували стосунки в родині його матері та бабусі і, власне, віддзеркалювали неоднозначність усього життя Антоновича» [428, с. 140].

Звертання до проблематики подружнього життя є у монографії Г. Самойленко «Леонід Глібов у колі сучасників», присвяченій мережі родинних, приятельських, ділових контактів видатного народолюбця та поета, зокрема, стосункам з дружиною. Отримали висвітлення такі сюжети як обставини одруження, спільна робота в українському театрі, матеріальне становище подружжя, літературні рефлексії Л. Глібова щодо кохання у шлюбі [541, с. 47]. Найбільшу увагу Г. Самойленко приділила захопленням П. Глібової іншими чоловіками. Але слід зазначити, що автор по суті переказує результати дослідження літературознавця Є. Нахліка «Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою та Горпиною Ніколаєвою» [462]. Тому особистий внесок

Г. Самойленко у вивчення подружнього життя Глібових та позашлюбних романів Параскеви Федорівни оцінити складно [541, с. 47; с. 74–78].

Про «селянські шлюби» у середовищі народоловної інтелігенції другої половини XIX ст. писав С. Світленко. Характеризуючи постаті народолобців польського походження – К. Михальчука, Б. Познанського та Т. Рильського – дослідник вказував на специфіку подружнього життя двох останніх, котрі побралися з сільськими дівчатами. Науковець розглянув це під ракурсом впливу ідеологічних переконань на шлюбні практики народолобних інтелігентів [543, с. 159–168].

Окремі аспекти подружнього та сімейного життя розглядалися в монографії І. Петренко «Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі». Автор включила до своєї праці підрозділ «Одруження і родине життя», де проаналізувала взяття шлюбу Є. Скоропадської з Л. Милорадовичем, уточнивши дату, яка є спірною [488, с. 42]. Порівнюючи світогляд Єлизавети Іванівни та Лева Григоровича, І. Петренко дійшла висновку, що суттєва різниця у переконаннях стала однією з головних причин невдалого спільного побутування [488, с. 50–52].

Вивчення інтелектуального проводу народолобства другої половини XIX – початку XX ст. привернула увагу дослідників до тих дворянсько-інтелігентських родин, які активно долучилися до українського руху. У 1990-ті рр. літературознавці І. Денисюк та Т. Борисюк (Скрипка) опублікували низку розвідок про родину Косачів-Драгоманових, їхні взаємини та повсякденне життя, здійснені у колективному та персоналі стичному вимірі [372–373]. Важливо, що І. Денисюк і Т. Скрипка розглядали родину Косачів-Драгоманових крізь призму інтелектуального життя українства XIX – початку XX ст., у якості династії творчих особистостей. Підсумком їхніх спільних студій стала монографія «Дворянське гніздо Косачів», що вийшла друком у 1999 р. як дослідження феномену «літературної родини». У рамках проблематики автори формулювали концепти «творчої сімейності», «духу генерації» та родинні традиції,

репрезентуючи їх як альтернативні та ефективні методи вивчення літературного процесу [371, с. 27].

Ними використано концепт «дворянського гнізда», по трактований як «вогнище культури», осередок літературного та інтелектуального процесу. Дослідження, з одного боку, передбачало персоналістичний підхід – окремий підрозділ присвячений кожному з представників сім'ї Косачів. З іншого, це повсякденний, буденний аспект життя у «дворянському гнізді» [371, с. 12]. Концептуальна схожість з вищеназваною працею притаманна книзі Т. Скрипки «Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура», у якій автор продовжила студії щодо маєтків як осередків української традиції та аристократичної культури. Т. Скрипка розглядала культурно-історичний феномен родових садиб – Колодяжного, Гадячу, Зеленого Гаю у контексті родинного життя Драгоманових-Косачів [562].

У 2000-ні рр. з'явилася низка досліджень щодо генеалогічної та соціокультурної історії дворянсько-інтелігентських родин: Марковичів-Маркевичів, Білозерських-Кулішів, Тарнавських, пов'язаних з українським народолобством. У рамках дисертації «Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»» Г. Голубчик здійснила спробу реконструювати історичний розвиток цього роду; висвітлила роль його членів у політичному житті України, українських культурі, літературі та мистецтві. Хоч вона й не порушила проблематику міжособистісних взаємин між родичами та подружнього життя, але заторкнула ряд важливих питань, важливих для осмислення проблематики шлюбу та родини [360, с. 4–5].

Зокрема, дослідниця задекларувала необхідність застосування методології « нової соціальної історії » у вивченні родинно-шлюбних відносин, слушно вважаючи, що такий підхід відповідає « викликам » сучасної української історіографії. Г. Голубчик, зокрема, запропонувала диференціацію форм втілення рідства, як горизонтальну (культурні та ідейні взаємовпливи) та вертикальну (літературно-наукова традиція) [360, с. 5]. Інші важливі аспекти історії Марковичів-Маркевичів досліджено Г. Голубчик у ряді публікацій,

присвячених визначенню ролі родинності у контексті національної культури [361, с. 85–87]; родині як фактору тяглості національної культури; родині у складі інтелігентного загалу України [359, с. 13–22].

Важливе місце в контексті історіографії проблематики посідають розвідки Н. Барабаш. Зокрема, це дисертація «Рід Білозерських та культурний світ України XIX – початку XX століття: нові методологічні підходи», ключові положення котрої відображені у однойменній монографії та ряді статей. Вона апробувала на вітчизняному матеріалі міждисциплінарний підхід, затребуваний зарубіжними дослідниками сімейного та подружнього життя [327, с. 1].

Для вивчення розгалужених кривоспоріднених зв'язків та свояцьких відносин Н. Барабаш застосовано методику фіксації активних та близьких зв'язків особистості за критеріями розміру, пов'язаності та здатності до підтримки, запропоновану соціологом Б. Уелманом. Таким чином, вона прагнула визначити роль конкретних осіб у сімейних стосунках та з'ясувати, яку роль щодо роду Білозерських та інших шляхетно-інтелігентських родів, «вогнищ» української культури другої половини XIX ст. відігравали соціальні норми [328, с. 24].

У той же час у дисертації та монографії було залучено і традиційні методи сімейної історії, що дозволило автору провести реконструкцію родоводу Білозерських, звести основні біографічні відомості у поколінному розписі, до якого внесено не лише відомості про чоловіків, а й про жінок, подано інформацію про невінчані шлюби представників роду та їх нащадків. Н. Барабаш запропонувала також структурування роду, застосувавши умовний поділ на старшу та молодшу гілки, простежуючи кожен до VII покоління включно [328, с. 12].

Важливо, що Н. Барабаш у своїх працях застосувала гендерний підхід щодо вивчення подружніх стосунків, зокрема, теорію Д. Плека про фрагментарність гендерних ролей. Вона торкнулася таких сюжетів невінчаний шлюб М. Симонова (Номиса) та Н. Білозерської, одруження Л. Щербачової та В. Яновського. Окреме місце Н. Барабаш присвятила подружжю П. та О. Кулішів, але не їхнім взаєминам,

а впливу на життя вищеназваних племінниць[328, с. 14]. Дослідниця запропонувала погляд на сім'ї роду Білозерських як велику дружньо-родинно-свояцько-сусідську мережу, що постійно розширювалася. Використовуючи концепт «родової традиції», що оформлюється у процесі розвитку роду в результаті синтезу загальних соціокультурних функцій родини та особистої активності представників родової спільноти, вона дійшла висновку, щодля «родової традиції» Білозерських, характерне доручення до первинної соціалізації дітей не лише батьків, а й інших непрямих родичів. Зокрема, це участь подружжя Кулішів у вихованні не одного покоління Білозерських[328, с. 14–17].

У монографії Н. Барабаш «Рід Білозерських і культурний світ України другої половини XIX – початку XX століть» розглядаються «життєві сценарії» представників роду Білозерських крізь призму теорії соціальних трасмісій Д. Берто та І.Берто-В'ям. Дослідниця обстоювала точку зору, що в сімейній історії важливу роль відіграє мережа географічних локалізацій родини. Місце проживання впливає на стиль життя, обумовлює потенційні сценарії його розвитку (зокрема, міський та сільський стилі життя; суттєва різниця в самореалізації у великих містах та малих містечках) [328, с. 121].

Міждисциплінарний підхід став провідним й у дисертації Н. Товстоляк «Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.». Дослідниця висловила думку про важливість осмислення внеску в поступ української ідеї не лише окремих осіб, а й цілих родин [576, с.1]. У цій та інших своїх працях вона вивчила широке коло питань, пов'язаних з меценатською та суспільною працею представників роду Тарновських; його ролі в соціокультурному контексті своєї доби. Н. Товстоляк також розробляє персоналістичну складову історії даної родини, систему родинних зв'язків, специфіку домашньої педагогіки.

Предметно направлені на сферу подружніх та позашлюбних взаєминпраці літературознавця Є. Нахліка, зокрема, монографія «Подружнє життя та позашлюбні романи П. Куліша»[460–462]. Автор не приховував, що його розвідка алюзія на відому працю В. Петрова, проте критично поставився до

наукових підходів свого попередника та деяких інших дослідників особистого життя П. Куліша. Залучаючи опубліковані та архівні наративні джерела, епістолярії, мемуаристику родини Кулішів-Білозерських та їхнього приятельсько-свояцького оточення, художню літературу, Є. Нахлік дослідив шлюбні та позашлюбні взаємини Пантелеймона Олександровича, керуючись ключовими моментами його особистого життя. Це визначило структуру роботи, де знайшли відображення: перші захоплення П. Куліша та його юнацькі захоплення; знайомство та одруження з О. Білозерською; життя подружжя після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства; криза взаємин чоловіка та дружини; спроби після охолодження стосунків з Олександрою Михайлівною знайти себе у відносинах з іншими жінками; стабілізація стосунків у подружжі; закоханість у М. Вовк; остаточне повернення до дружини [461, с. 28–112].

Позашлюбним взаєминам П. Куліша у 1860-х рр., що втілилися у романи з П. Глібовою та Г. Ніколаєвою присвячено монографію Є. та О. Нахліків «Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою та Горпиною Ніколаєвою». Автори здійснили публікацію невідомих раніше листів головних героїв розвідки. Ними було застосовано соціокультурний підхід, стратегії поведінки та вчинки закоханих жінок розглядалися на тлі загальної атмосфери у суспільстві. Зокрема, це проявилось введені розлого сюжету щодо життєвого шляху П. Глібової, її родинного оточення, подружнього життя з Л. Глібовим. Є. та О. Нахліки прагнули пояснити шукання почуттів Параскевою Федорівною через аналіз знакових для неї подій та взаємин з чоловіком [462, с. 7–12].

Окрему групу робіт, використаних у дисертації, складають роботи зарубіжних фахівців, у яких досліджується подружнє життя або важливі для його розуміння аспекти. Переважна більшість цих праць не пов'язані з сімейно-шлюбними відносинами народоловної інтелігенції другої половини XIX ст., але визначили наші підходи до заявленої проблематики. Зокрема, це розвідки виконані у дисциплінарному полі *«нової соціальної історії»*, що виникла у наслідок культурно-інтелектуального руху другої половини XIX ст. Її основними завданнями, за Л. Репіною є інтерпретація історичного минулого у термінах

соціальності, які показові щодо внутрішнього стану суспільства, а також різних його груп та відносин між ними [528, с. 15].

Однією з субдисциплін «нової соціальної історії» є «сімейна історія», яка бурхливо розвивається та виступає полем для дискусій. У 1970-х рр. Л.Стоун (L. Stone) намагаючись систематизувати дослідження про сім'ю виділив п'ять напрямків:

- *демографічний* (вивчення демографічних показників у контексті сім'ї, зокрема – смертності, народжуваності, шлюбного віку);
- *правовий* (регулювання законами та звичаями сімейне та родинне життя);
- *економічний* (матеріальне життя, фінансове становище);
- *соціологічний* (статеві-вікові групи сім'ї, система родинності);
- *психологічний* (сімейні відносини, сексуальність, норми поведінки, емоції та почуття).

Л. Стоун висловив думку, що ці напрямки автономні один від одного та наголосив, що найбільш перспективним щодо дослідження сім'ї є соціокультурний підхід. Тож Л. Стоун схилився скоріше до ментальної історії шлюбно-сімейних взаємин [615, с. 51–87]. Але більшість зарубіжних та вітчизняних науковців, що вивчають сімейні відносини не обмежуються ментальністю. Якщо звернутися до досвіду знаних американських дослідників сімейно-шлюбних відносин Д. Ніколаса (D. Nicholas) та Д. Беннет (D. Bennett) [608; 612], то вони розглядали сільську та міську сім'ю комплексно, у правовому, демографічному, соціологічному, економічному та психологічному вимірах, не вкладаючись у рамки одного підходу, надаючи перевагу міждисциплінарності.

Одним з провідних підходів щодо осмислення історії сім'ї є «емоційний». Його започаткував Л. Февр (L. Febvre) у статті «Чуттєвість та історія». Для вивчення емоцій він пропонував спиратися на досвід психології. Актуальною видається концепція Л. Февра відносно «*фактору амбівалентності почуттів*». «Емоційний поворот» у гуманітарному знанні обумовив пошуки

методології дослідження почуттєво-емоційної сфери. Основною специфікою більшості досліджень є орієнтація науковців на документи особового походження, зокрема щоденники, мемуаристику, епістолярії[583]. Серед провідних методів соціальної та сімейної історії, літературознавства – аналіз репрезентації емоцій у тексті[531; 585]. Застосування такої методології продуктивне для вивчення міжособистісних взаємин, у тому числі й подружнього життя, що переконливо обґрунтовується Н. Пушкарьовою та Л. Репіною [520–521; 529].

Сім'я та стосунки у шлюбі нерідко виступають об'єктом таких студій. Один з авторитетних фахівців з історії сім'ї Ж.-Л. Фландрен (J.-L. Flandren) у рамках свого дослідження, покликаного різносторонньо дослідити взаємини у сім'ї, досліджував емоційно насичені відносини між родичами, чоловіком та дружиною, батьками та дітьми[609]. Серед визначних праць щодо емоційного аспекту сімейних та шлюбних взаємин слід назвати колективне дослідження «Человек в мире чувств». Автори прагнули дослідити зміст емоційних переживань у різні епохи у багатьох соціальних прошарках та ставили перед собою завдання прослідкувати трансформацію цих змін та їхній взаємозв'язок з об'єктивними суспільними умовами та з суб'єктивними змінами у людській особистості. З іншого боку – їх цікавило питання, як різноманітні емоції впливають на трансформації внутрішнього світу людини, її стосунки з близькими [597, с. 10–11].

Для осмислення сімейних та подружніх взаємин, у тому числі й емоційної складової науковці послуговуються також масовими юридичними джерелами: протоколами допитів, судовими справами, кримінальними розслідуваннями та ін. Важливість використання таких джерел для студій з історії сім'ї та їхній інформаційний потенціал, особливо зростає при вивченні великих соціальних груп та станів, що демонструють дослідження Б. Ханавалт (B. Hanawalt)[610], Д. Беннетт[608], російської дослідниці дворянських шлюбів В. Веремєнко [347–348]

Сучасним студіям, предметно направленим на осмислення сім'ї характерна мультидисциплінарність. Вивчення шлюбно-сімейного життя відбувається комплексно, у всіх його аспектах (демографічному, економічному, правовому, психологічному, соціологічному) та у безпосередньому зв'язку з культурним та психологічним розвитком суспільства [555–558; 567–568; 354].

Окремо варто сказати про двохтомне дослідження «Сімейні узи: моделі для збірки» (під ред. С. Ушакіна) [555–556]. У даній праці фахівці з соціальної історії, культурної та структурної антропології, соціології сім'ї намагалися осмислити ідеологічні контексти співіснування сімей, способи формування шлюбних союзів, різні побутові тактики та статеві стратегії сімейного життя. Авторський колектив застосував *«просторовий підхід»*, що передбачав існування *«географічних»* місць та точок, у яких виникає чи зникає сімейний досвід. Такий підхід дозволив їм прослідкувати *«траєкторію руху від одного родинного «пункту» до іншого, простежити, як встановлюються зв'язки і відносини між цими пунктами»* [555, с. 35–36]. Запропоновані ними поняття *«геобіографічний пункт»*, *«геобіографічна локалізація досвіду»* дали можливість продемонструвати, що особливості сімейного досвіду визначаються специфікою оточуючого простору у якому цей досвід мав місце.

До проблематики сімейного та подружнього життя звертаються у рамках *«жіночої» історії*, напрямку що сформувався у європейській та північноамериканській історіографії на зламі 1960–1970-х рр. Нас цікавлять, у першу чергу ті, які дозволяють отримати уявлення про внутрішньосімейні гендерні відносини; розподіл гендерних ролей; зміни що сталися у подружньому житті жінки та її суспільному становищі у другій половині XIX ст. Найбільш монументальною працею присвяченою жінкам стала *«Історія жінок на Заході»* у 5 томах під редакцією Ж. Дюбі (G. Duby), що була покликана осмислити жінку не в якості об'єкта історії, а визначити *«місце жінок, «умови», в яких знаходилися жінки, роль та силу жінки...»* [402, с. 7].

Важливим аспектом вивчення жінки минулого були шлюб та сім'я. Редактор II тому *«Історії жінок на Заході»* К. Клапіш-Зубер (K. Klapish-Zuber) переконливо

доводила, що для розуміння жіночих стратегій поведінки не можна опиратися лише на поодинокі свідчення жінок та чоловічу візію сімейної сфери. Підхід дослідника визначається специфікою джерел, до яких залучають нормативні акти, наративи. У контексті дослідження жінки у шлюбі авторський колектив видання використав мікроісторичний підхід – з корпусу джерел збирається інформація про окремі людські долі. Це дозволило проаналізувати моделі сімейного життя та тактику жіночої поведінки [402, с. 18–19].

Але в III томі «Історії жінок на Заході» щодо епох Ренесансу та Просвітництва, автори пропонують дещо інший підхід щодо дослідження ролі жінки у суспільстві взагалі, і у подружжі та сім'ї – зокрема. З одного боку, – це дослідження жіночих дискурсів – у живописі, літературі, театрі, науці, медицині, філософії. З іншого – це осмислення повсякденності, до якого автори відносили і подружнє життя. Великою мірою, дослідження відбувалося під ракурсом сімейної економіки та жіночої праці. Дослідники розглядали також сексуальність у подружжі та поза ним. Вони доводили, що у XVIIIст. розпочався перехід від договірної форми шлюбу до шлюбу, що ґрунтувався на почуттях та сексуальному потязі [402, с. 97].

У «жіночій історії» вагоме місце посідають розвідки предметно направлені на вивчення сімейно-шлюбних взаємин, адже більша частина, якщо не все життя жінки проходило у сім'ї. Це, зокрема монографії Н. Пушкарьової «Приватне життя російської жінки XVIII століття» та «Приватне життя російської жінки: наречена, дружина, коханка» [522–523]. Дослідниця зводила приватне життя до подружнього та сімейного, розглядаючи дошлюбні уявлення, умови та порядок укладання шлюбу, любов у шлюбі та поза ним, конфлікти і розлучення, материнство та материнське виховання дітей, повсякденність. Головною рамкою аналізу були моделі поведінки у шлюбі та їхня трансформація під впливом модернізаційних змін; співставлення традиційних уявлень про шлюб та сім'ю, суспільних та законодавчих приписів з реальними практиками; почуття та емоції жінок. [522, с. 7–10].

Методологічну цікавість становлять праці, присвячені жінкам XIX ст., коли віхньому становищі у родині та суспільстві сталися важливі зміни. Освіта та емансипація дозволили жінці відігравати вагомішу роль у суспільстві, долучатися до політичного життя [383; 388; 429–430]. Соціологи сім'ї розглядають XIX ст. як поступовий перехід від «патріархальної» сім'ї до «детоцентрической» (рос.). Британська дослідниця Л. Абрамс (L. Abrams), автор монографії «Формування європейської жінки нової доби 1789 – 1918» писала, що у XIX ст. для всіх станів суспільства шлюб являвся емоційним та економічним партнерством, де матеріальна база забезпечувалася чоловіком, що давало йому владу та авторитет у сім'ї. Але на практиці подружжя прагнули взаємодоповнюючих відносин [317, с. 93].

Знавці «жіночої історії» також визначили, що розпочалися зміни уявлень про гендерні ролі. Наприклад, для Російської імперії трансформації відбулися у 1860-х рр. Їхня суть, на думку Л. Хорошилової та В. Пономарьової, полягала у «можливості вибору» [503, с. 205–252]. Зміни стали каталізатором суспільної активності жінки, яка відтепер могла обирати різні варіанти діяльності відблагодійництва до участі у революційних рухах. Безумовно, це відбилося на очікуваннях щодо шлюбу, подружньому житті, сімейних цінностях. Тому важливими здаються розвідки, де осмислюються українські та російські інтелігентні жінки зазначеного періоду, зокрема праці Б. Пієтров-Еннкер (B. Pietrow-Ennker) [491], Р. Стайтса (R. Stites) [570], М. Богачевської-Хомяк [335], Л. Смоляр [566], знаної дослідниці жіночої освіти О. Драч [378–383].

Подружні та сімейні стосунки є одним з історіографічних контекстів такого напрямку «нової соціальної історії» як приватне життя. Фахівців, що вивчають цю проблематику, цікавлять інститути сім'ї та подружжя під час значних соціальних змін у суспільстві. Проте це тільки одна з контекстуальних рамок таких досліджень, які охоплюють широке коло питань. За словами Ж. Дюбі (G. Duby), редактора п'ятитомної «Історії приватного життя», важливо розглядати з одного боку, трансформації домашнього простору – сфери приватного життя, а з іншого – «розквіт індивідуальності» [405, с. 7–8].

Інший знаний дослідник, Ю. Бессмертний визначає приватне життя як багатогранне та таке, що охоплює найрізноманітніші сторони *людської поведінки*. На його думку, шлюб та подружні взаємини невід’ємна сторона приватності, але рамки аналізу повинні бути ширшими та передбачати увагу до людської *індивідуальності* та *суб’єктивності* [597, с. 8–9] Ю. Бессмертний і Ж. Дюбі, таким чином обґрунтовували доцільність ментального підходу, який є досить продуктивним щодо обраної проблематики.

Важливими видаються праці з історії повсякдення, до якої багато авторитетних дослідників відносить і подружнє життя. Такі студії є актуальним та затребуваним напрямком сучасних зарубіжної та української історіографії. Зокрема, це дослідження щодо повсякденності інтелігенції Російської імперії у другій половині XIX ст. Аналіз у цих розвідках здійснюється під кутом зору модернізаційних змін, що склали чималий вплив на суспільство.

На думку знаного російського історика С. Екштута, устої традиційного шлюбу в другій половині XIX ст. похитнулися і переживали новий етап. Цей новий етап він трактував як непомічену дослідницьким загалом *«сексуальну революцію»*. Подружні взаємини та шлюб вивчалися ним, більшою мірою через призму образів з письменства, живопису, колоритних фігурантів публіцистичних творів. Тож висновки дослідника щодо відповідності поведінкових стратегій та цінностей головних героїв, наприклад, творів Д. Боборикіна та О. Писемського стратегіям та цінностям інтелігенції дещо дискусійні, оскільки фактично не відбувалося співставлення цих практик з досвідом реальних людей [606, с. 12–132]. У рамках студіювання повсякденності існує й дещо інший підхід, коли рамка аналізу зміщується з ментальних аспектів на побут. Так К. Соколов у своїй розвідці щодо російської інтелігенції вказав на доцільність розмежування понять *«картина світу»* та *«повсякдення»*. Повсякдення інтелігенції він визначив як комплекс матеріальних проблем, побутування, сімейних та шлюбних взаємин [569, с. 369–386].

Осмислення подружнього життя передбачає урахування надбань таких субдисциплін як історія тілесності та сексуальності, які достатньо потужно

розвиваються у зарубіжній та українській науці. Сучасний підхід до тілесності за А. Корбенем (A. Korbin) передбачає дослідження різноманітних варіантів репрезентацій тіла[404, с. 11–12]. Це здійснюється через призму гендерних моделей та ідентичностей. З іншого боку, ще одним підходом є осмислення тіла через вивчення естетичних ідеалів, не тільки у контексті зображувального мистецтва, літературного дискурсу а й у межах соціальних взаємин, реальних життєвих практик. Зазначимо, що трактування тілесності у сучасній науці ширше, ніж проблемні блоки естетики та сексуальності. Тіло може виступати об'єктом аналізу інтелектуальної історії. Зокрема, канадський дослідник С. Єсельчикосмислює тілесність народолобної інтелігенції у контексті колоніальної культури, розглянув тіло інтелігента як простір для вираження своєї культурної та політичної ідентичності, досліджуючи смислові конотації «антиколоніального тіла» в середині колоніальної культури[386, с. 19–22].

У дисертації також використано роботи, у яких йдеться про світоглядні орієнтири українських інтелектуалів та їхній вплив на соціальні практики, зокрема, у межах власної спільноти та у середовищі селянства. Так С. Єсельчик розробляв проблематику впливу народолобних переконань на повсякденний вимір життя народолобців, їхній одяг, дозвілля, їжу [386]. Уявлення інтелігенції щодо народу досліджує Т. Портнова. Дослідниця відзначила, що для народолобців характерно звеличення абстрактного народу, але поряд з цим співіснувало досить критичне ставлення до контекстного селянина [505, с. 17]. Концепції інтелектуалів щодо селян осмислюються Ю. Присяжнюком та А. Новак [507; 509]. Щоб повноцінно розглянути матримоніальну поведінку народолобців у середовищі селян слід враховувати особливості світогляду та сприйняття «свого/іншого» як інтелігенції, так і селянства, що обумовило використання робіт щодо ментальності українського селянина [506: 508; 509].

Отже, історіографія досліджуваної проблеми має своєрідний характер, є фрагментарною. У ході дослідження проаналізовано масив праць, присвячених народолобним інтелігентам Наддніпрянщини 1860–1880-х рр. З одного боку, –

вивчення сімейної історії, зокрема подружніх взаємин, лише в останні роки починає оформлюватися у самостійний напрям. Аналіз наявної літератури свідчить, що подружнє життя народолобної інтелігенції другої половини XIX ст. малодосліджене. Переважання національної парадигми у вивченні українського руху та його учасників, змістило на периферію нові інтерпретативні підходи, попри актуальність їхнього використання. Між тим, вітчизняні та зарубіжні праці з гендерної, сімейної, інтелектуальної історії, історії повсякдення, тілесності та сексуальності пропонують методологію, яку можливо застосувати на українському матеріалі, щоб заповнити тематичні лакуни. Полем для їхньої апробації є в тому числі й історія подружнього життя народолобних інтелігентів Наддніпрянщини.

1. 2. Джерельна база

Джерельна база дисертації складається з архівних та опублікованих джерел. Ми керувалися критерієм інформаційної достатності, а для її упорядкування обрали типолого-видову класифікацію, за схемою: тип – рід – вид – підвид. Вищим класифікаційним розрядом (категорією) є тип, що являє собою певну сукупність родів та видів історичних пам'яток. Головним критерієм типологізації, як відзначив С. Світленко, є спосіб кодування інформації. Тож доцільно виділити три основні типи джерел: письмові, речові та зображувальні матеріали [546, с. 11].

Найбільш масовий тип складають письмові історичні джерела, які відтворюють інформацію через правописні системи графічних знаків. Усі письмові джерела поділяються за своїм походженням, внутрішньою будовою та зовнішньою формою на документальні та наративні (оповідні). Це два великі роди або класи, які складають середній класифікаційний розряд (категорію джерел) і являють собою певну сукупність видів та підвидів історичних пам'яток [546, с. 11–12].

Наголосимо, що специфіка джерельної бази дисертації полягає у тому, що вона складається переважно з наративів. Дослідження, здійснене у дисциплінарному полі *« нової соціальної історії »* передбачає пошук відповідей на широке коло питань. Якими були шлюбні ідеали народоловної інтелігенції; що за уявлення панували відносно майбутнього сімейного життя; наскільки мрії, уявлення шлюбні стратегії співпадали з об'єктивною дійсністю; як подружжя облаштовувало своє житло, розпоряджалось коштами; як чоловік та дружина переживали репресивну політику російського уряду щодо демократичної інтелігенції; навколо чого точились конфлікти; як часто шлюбні відносини закінчувались розлученням, – тільки невелика їх частина.

Основним полем пошуку відповідей стають наративні джерела, де зафіксовані рефлексії авторів щодо найрізноманітніших аспектів соціальної дійсності. Суб'єктивність суджень, поглядів та трактовки подій, що притаманні наративам, відіграють важливу роль щодо осмислення у контексті подружнього життя не лише колективних практик, а й людської індивідуальності.

Наративні джерела відрізняються видовою розмаїтістю і представлені мемуаристикою, епістоляріями, щоденниками та літературними творами. Цінні та інформативні джерела щодо історії подружнього життя народоловної інтелігенції пореформеної доби є мемуаристика (автобіографії, мемуари, спогади, біографії, замітки, некрологи, тощо). Відносно предмета дисертації найбільш репрезентативними є мемуари та спогади.

Слід відзначити, що різниця між мемуарами та спогадами доволі умовна. Мемуари є найбільшою формою мемуаристики, відзначаються великим обсягом, широким висвітленням подій на тлі цілої епохи або тривалого історичного періоду. Спогади – це різновиди мемуарів, різноманітні за своєю тематикою та обсягом: від детальних, (наприклад, споминами Л. Мищенко «З минулого століття»)[274, с. 106–160] до стислих («Серед ідеалістів 70-х років» С. Русової)[7, арк. 1–12]. У контексті проблематики подружніх взаємин інформаційну цінність становить жіноча мемуаристика, для якої характерне більше акцентування на родинних та дружніх взаємовідносинах, подробицях

власного та чужого приватного життя. Репрезентативні щодо предмету даного дослідження мемуари «Мої стежки та зустрічі» С. Тобілевич, дружини І. Тобілевича (Карпенка-Карого), опубліковані в 1957 р.[310]. Назва влучно відбиває зміст мемуару: Софія Віталіївна окреслює свої життєві маршрути (здобуття середньої освіти, спробу самій заробляти кошти на життя в якості домашньої вчительки, участь у роботі хору М. Лисенка, акторська діяльність, шлюб та подружнє життя з І. Карпенком-Карим). У «Моїх стежках та зустрічах» авторка також подала чимало цінних свідчень щодо ряду осіб з дружнього та приятельсько-ділового оточення: сімей Лисенків, Старицьких, Тарковських, О. Михалевича, М. Кропивницького та інших[310, с. 25–61]. Зазначимо, що деякі вибрані сюжети згаданих мемуарів публікувалися в часописі «Пам'ять століть» під назвою «Тернистим шляхом»[282, с. 112–149].

Самоаналізу світобачення дворянина, інтелігента, громадівця та науковця присвячені опубліковані мемуари «Особисте. Досвіт психоаналізу» Д. Овсянико-Куликовського, знаного філолога, члена Одеської громади. Метою Дмитра Миколайовича було: «...дати психологічний аналіз свого внутрішнього світу у його розвитку. Все надмірно інтимне та приватне виключаю.»[282, с. 306]. Утім, «Особисте...» Д. Овсянико-Куликовського, окрім спроби розібратися зі власними світоглядними витоками та становленням, містить багатий фактичний матеріал про рід автора, його дитинство та юність, а також цікаві характеристики ряду одеських народолюбців, М. Драгоманова, М. Зібера[282, с. 432–446].

Нечасте звертання у мемуаристиці до царини приватного життя властиво не лише «Особистому...» Д. Овсянико-Куликовського, а взагалі чоловічим мемуарам. Аналіз мемуарів В. Антоновича, що стосуються періоду від раннього дитинства до початку діяльності на ниві української справи підтверджує наведену вище тезу. Беручись за їхнє написання на схилі літ, Володимир Боніфатійович керувався метою пояснити особливості формування власних ідеологічних переконань у час дитинства та юності [231, с. 157–181].

Він доволі розлого характеризував обставини свого народження та приховану за формальним шлюбом матері незаконнонародженість, найближче

родинне оточення, захоплене польською ідеєю. Особливу увагу В. Антонович приділив конфлікту з матір'ю, що тривав багато років і став каталізатором укорінення у ньому відрази до поглядів та способу життя правобережної польської шляхти[231, с. 157–181]. Проте, сім'я на сторінках «Мемуарів» зникає після того, як автор оповів про світ ідей та переконань, що оточував його у дитячі роки і мав вплив на характер та вдачу [231, с. 191–202]. Схожий принцип організації оповіді (від осмислення дитинства та сімейного оточення, як середовища формування до становлення українолюбних поглядів та діяльності) спостерігаємо у мемуарах Б. Познанського «Картини мого минулого», що публікувались на сторінках «Київської старовини»[285–291].

До джерельної бази дослідження залучено також мемуари, що належать до значно пізнішого хронологічного періоду. Зокрема, «Старі фотографії» М. Кониської, присвячені долі молодшого покоління Кониських під час Лютневої революції та громадянської війни у Росії. У контексті предмету даного дослідження цінна інформація є пасажі відносно стосунків між О. Кониським та іншими домашніми, зокрема довготривалий конфлікт на ідеологічній та побутовій основі[260, с. 73–91].

Детальними, подібними за своєю сутністю до мемуарів є спомини С. Русової за 1861–1915 рр., рукописний оригінал яких зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ)[300–301]. Першу публікацію здійснено у журналі «За сто літ» у 1928 р. Спомини Софії Федорівни скраво ілюструють гендерні, світоглядні, моральні, матеріальні цінності в середовищі російської та української інтелігенції, зокрема крізь призму життя родин Ліндфорсів та Русових. Автор, яка все життя займалася суспільно-політичною працею, висвітлила ділове та дружньо-приятельське оточення з середовища української (Лисенки, Старицькі, Чубинські, Глібови, Михалевичі та ін.) та російської (М. Маковєєв, Л. Жебуньов та ін.) інтелігенції[298, с. 135–175].

Репрезентативними у контексті досліджуваної проблематики є спомини Л. Мищенко «З минулого століття», рукопис та машинописна копія котрих

зберігається у фондах відділу рукописів ІР НБУ НАНУ. Публікація джерела відбулась у 1929 р., на сторінках журналу «За сто літ»[274, с. 106–160]. Позбавленим від внутрішнього цензурування та шаблонності споминам притаманні яскрава суб'єктивність при оцінці сучасників, зосередженість на власних рефлексіях, подружньому та світському житті, сфері знайомств та приятельських стосунків. Пов'язана з громадівським рухом виключно через участь у ньому Ф. Мищенка (чоловіка) та дружні відносини, Людмила більше цікавилась святковими заходами, що влаштовували громадяни, ніж самим народолобством. Ця специфіка «задала тон» споминам, практично позбавлених демонстрації ідеологічних переконань[274, с. 140–158].

Цінним джерелом є «Спогади» Є. Чикаленка, знаного українського діяча молодшого покоління народолобної інтелігенції, що хронологічно охоплюють 1861–1907 рр., опубліковані у 2003 р. Автор писав їх на еміграції з метою доповнити «Щоденник» власним коротким життєписом [315, с. 30]. Як влучно зазначив В. Шевчук, «Спогади» творила цілком вільна людина, в системі свого автентичного мислення[315, с. 7]. Тож текст не піддавався вимушеному внутрішньому та зовнішньому цензуруванню. У «Спогадах» Євген Харлампійович торкнувся ряду важливих для себе сюжетів: походження роду Чикаленків, сімейного життя своїх батьків та умов формування власного характеру, здобуття освіти, долучення до громадівського руху та участь у ньому[315, с. 30–88]. Чималий інтерес становлять фрагменти «Спогадів», присвячені облаштуванню домашнього господарства та способу заробітку коштів, нетипової для інтелігентного загалу, а також постатям колег-народолобців (В. Антоновича, П. Чубинського, Л. Смоленського, А. Шиманова, братів Тобілевичів та ін.) та їхнього оточення[315, с. 117–132].

Серед детальних спогадів народолобної інтелігенції, включених до джерельної бази дослідження, є такі, що малоінформативні відносно перебігу власного чи чужого приватного життя. Зокрема, це «Спогади» Б. Познанського, опубліковані по частинах у «Киевской старине». Борис Станіславович переосмислював у них певні епізоди свого дитинства та юності, а також поворот

від польського руху до українолюбства та початок діяльності на цьому ґрунті[284–286], оцінював формування свого світогляду в контексті соціальної дійсності Правобережжя[289, с. 225–256], на якій відбилося польське повстання [288, с. 436–465]. Залучення таких спогадів до дослідження доцільне, оскільки предметну цікавість для нас становить не тільки матеріальна, побутова сторона подружнього життя, а й саморефлексії морального та ідеологічного порядку, вивчення яких допомагає осмислити, скажімо механізми прийняття рішень.

Численну групу становлять спогади авторства родичів, приятелів, колегприсвячені представникам українолюбної інтелігенції другої половини ХІХ ст. Центральною оповідною віссю є розкриття особистості героя спогадів крізь призму бачення автора, висвітлення їхніх особистих взаємовідносин. Додаткова специфіка полягає у тому, що створення даних джерел відбувалося (за деякими виключеннями) не за життя головної дійової особи, а значить підлягало неоголошеному етичному правилу «про мертвих або добре, або нічого». Тож мемуаристи, в переважній більшості, виключали фактор особистого негативу (котрий простежується деяких у щоденниках та епістоляріях відносно тих же самих осіб). Найбільш репрезентативними серед подібних спогадів є ті, що створені найближчим оточенням (зокрема, членами родини та друзями). У них зафіксовані чимало цінної інформації та рефлексійвідносно найближчого середовища героя оповіді, у межах чи у безпосередній близькості до котрого вони перебували.

У книзі спогадів «Микола Лисенко», авторства його сина О. Лисенка, виданих у 1967 р. (перевидання побачило світ 1991 р., проте майже ніяких відмінностей між цими двома версіями не спостерігається)[264], автор висвітлив життя родини Лисенків-Старицьких, наближених до них родин Драгоманових-Косачів та Рильських, а також діяльність Миколи Віталійовича на ниві музики та української справи[264, с. 20–36]. Слід зазначити, що Остап Миколайович став ініціатором та одним із творців книги колективних спогадів про М. Лисенка, що вийшла в 1967 р. [268]. До цього ґрунтового збірника увійшли спогади,

зокрема, В. О'Коннор-Вілінської[283, с. 324–380; 284, с. 183–196], С. Тобілевич[311, с. 386–420; 310, с. 381–385], С. Русової[302, с. 242–248] та ін.

Репрезентативно виглядає ряд спогадів пера Олени Пчілки (О. П. Косач). Письменницький досвід Ольги Петрівни дозволив дещо белетризувати дані тексти, для яких властива літературна довершеність. З іншого боку, рід її занять вимагав необхідної для літератора життєвої спостережливості, «Микола Лисенко. (Спогади й думки)» [292, с. 63–182], «Спогади про Михайла Драгоманова» [293, с. 38–65] та «Михайло Петрович Старицький. Пам'яті товариша» [294, с. 400–449], що належать її авторству є чудовими взірцями психологічної мемуаристики.

Автор, зробивши ґрунтовний екскурс в історію родини Драгоманових, охарактеризувала їхній домашній уклад, систему виховання дітей, особливості формування характеру старшого брата і вплив на це батьків[293, с. 46–50]. Осмислюючи постать М. Лисенка, друга сім'ї Косачів, Олена Пчілка зверталась до сюжетів його приватного життя, зокрема шлюбу та розлучення з першою дружиною, простежила вплив на формування особистості Миколи Віталійовича його найближчих родичів Старицьких[292, с. 81].

М. Драгоманову присвятила «Спомини» його старша донька, Л. Драгоманова-Шишманова. Хронологічно вони охоплюють період життя в еміграції сім'ї Драгоманових [249, с. 137–145]. Серед небагатьох спогадів, які торкаються подружжя Драгоманових є спогади хрещеної доньки народолобця – І. Антонович, опубліковані С. Глушком. Спогади охоплюють раннє дитинство авторки, коли Драгоманови ще мешкали у Києві й тісно спілкувалися з Антоновичами, та її юність, коли контакти з ними набули переважно епістолярної форми[243, с. 120–135]. З даним джерелом пов'язані невеликі за обсягом «Спогади» Д. Антоновича, у яких він осмислював світоглядні орієнтири Володимира Боніфатійовича щодо сімейних цінностей, торкався укладу життя подружжів Антоновичів, Рильських, Ковалевських [233, с. 202–208].

Суттєво доповнюють спогади про народолобців представників родинно-приятельського кола деякі джерела аналогічного підвиду, пера колег, знайомих,

учнів. З одного боку, – окремі автори не були позбавлені спостережливості та цікавості до приватного життя своїх героїв і вводили у текст відповідні мікросюжети. З іншого, – відносно сторонній людині, не пов'язаній з ними сімейними, дружніми, врешті-решт господарськими зв'язками, властиве більша увага до рис характеру, особливостей поведінки, зовнішнього вигляду[236, с. 278–285]. Зокрема, характеристику зовнішності більш схильні надавати зовсім не представники найближчого оточення.

Крім цього, особливості запам'ятовування інформації людиною полягають у тому, що чим рідше відбуваються контакти, тим більше різних деталей залишається у пам'яті. Наприклад, О. Михалевич, маючи доволі рідкі, нерегулярні зустрічі з В. Антоновичем, у власних спогадах відтворює розмову з останнім відносно шлюбних стратегій[201, арк. 4]. С. Русова у «Споминах» описує зовнішність, характер П. Глібової (в дівочстві Баранової), другої дружини Леоніда Івановича, котру вона бачила чи не єдиний раз у житті [300, с. 165].

Популярною формою спогадів серед народолобців другої половини XIX – початку XX ст. були такі, в яких ішлося про діяльність громад Наддніпрянщини, українську інтелігенцію у контексті певного проміжку часу, важливі для них проблеми соціальної дійсності Російської імперії, окремі події та епізоди з історії громадівського руху. У них зафіксовані рефлексії авторів на найрізноманітнішу тематику, зокрема щодо організації роботи на ниві шкільництва, каральних заходів уряду відносно представників української інтелігенції, матеріального становища та окремих аспектів приватного життя. Такі спогади відіграють більш допоміжну роль відносно поставлених дослідницьких мети та завдань. Залучення їх до джерельної бази обумовлено тим, що там репрезентативно відображені світоглядні переконання та цінності інтелігенції, які реально впливали на стратегії поведінки та механізми прийняття рішень.

Важливих соціальних проблем тогочасного суспільства стосуються спогади Б. Познанського, надруковані на сторінках «Киевской старины». У «Спогадах про польське повстання на Україні 1863 року»[288, с. 436–465; 268, с. 111–132] та «Спогадах про рекрутчину за колишнім порядком»[289, с. 225–256], автор,

який походив із середовища правобережної полонізованої шляхти, на прикладі знайомих йому людей висвітлив ці явища, та їхній вплив на польську молодь. Дані джерела допомагають в осмисленні специфіки формування та становлення життєвих орієнтирів вихідців з полонізованих родин, що стали позиціонувати себе як українські народолюбці, суспільно-політичну обстановку доби.

Увага урядових кіл до патріотично налаштованої молоді, яка інколи втілювалась у справжні переслідування і накладала відбиток на подальше життя, як публічне, так і приватне, відобразилася в опублікованих спогадах О. Русова «Як я став членом «Громади»» [297, с. 41–49]. Щодо розуміння ідеологічної платформи та моральних цінностей українських інтелігентів репрезентативні «Австро-руські спомини» М. Драгоманова. Особливу цікавість становить перша частина, де Михайло Петрович аналізував своє походження, дитинство, суспільно-політичні погляди власних батьків [272, с. 131–314].

Самобутнім джерелом є спогади «Серед ідеалістів 70-х років» С. Русової, рукопис та машинописна копія котрих зберігаються у фондах ЦДАВОВУ (м. Київ). Софія Федорівна, активна учасниця громадівського руху, близько знайома з представниками російських революційних кіл, а у даних спогадах оповідала про деяких своїх близьких знайомих. Анонсовані у назві «ідеалісти» були особами з українолюбного (М. Ковалевський) та народницького таборів (М. Маковєєв, Л. Жебуньов), долі котрих фактично зламала каральна машина російського уряду [7, арк. 1–12].

Свої дитячі й підліткові враження відносно народолюбської діяльності батьків та кола осіб, вхожих до їхнього дому, осмислив Г. Житецький у «Спогадах та роздумах про 70–80-ті роки минулого століття». Рукопис зберігається у відділі рукописів ІР НБУ імені В. І. Вернадського НАНУ. Гнат Павлович охарактеризував чимало моментів з побуту Житецьких, а також надав яскраві характеристики приятелям батька та матері [58, арк. 1–10].

Чимало матеріалу для осмислення духовних цінностей, поведінкових імперативів, практичної діяльності подружжів народолюбної інтелігенції на ниві благодійності та початкової освіти надають спомини С. Єгунової-Щербини

«Одеська громада кінця 80-х років», уперше опубліковані у журналі «За сто літ»[250, с. 189–199]. Цікавим джерелом, що характеризує подружжя Чубинських та їхню роль у середній жіночій освіті є спогади Г. Берло «З минулого. Баришпільський пансіон та П. П. Чубинський» [238, с. 110–113]. У її ж спогадах «Мої знайомства з деякими українськими діячами» наводилася маловідома інформація щодо взаємин О. Кониського з дружиною та дітьми [239, с. 110–113].

До джерельної бази дисертації залучено спогади окремих представників російського народництва, які мали приятельські чи родинні зв'язки народолобцями. У ґрунтовних «Спогадах» В. Дебогорія-Мокрієвича здобули відображення його особисті відносини з М. Ковалевською [247, с. 234]. Вартісними є спогади О. Люботович та Є. Ковальської, де міститься цікава інформація щодо подружжів Подолинських та Ковалевських [253, с. 10–17].

Ще одним підвидом мемуаристики є некрологи. До джерельної бази залучено ті, що опубліковані у «Киевской старине», друкованому органі київського народолобства другої половини XIX – початку XX ст. Некрологи писались близькими друзями, однодумцями, колегами. У них автори зображували людські якості, життєвий шлях, професійний та громадський внесок у суспільне благо покійного. Тож дані наративи містять чимало особистої інформації [244–246; 248; 252; 263].

Для мемуаристики з історії українського народолобства характерні малі, локальні форми – мемуарні «нарис», «замітки», «коментарі», «уривки», «короткі біографічні довідки» тощо. У джерельній базі дисертації ці локальні форми становлять невелику групу і переважно відіграють допоміжну роль, оскільки уточнюють деякі факти з життя інтелігентів та їхнього родинно-приятельського оточення. Зокрема, «Коментар» К. Мельник-Антонович, опублікований авторським колективом «Сина України». У ньому Катерина Миколаївна дала фактографічні роз'яснення у вигляді коментарів до мемуарів В. Антоновича, що проливали світло на його відносини з родичами по материнській лінії [270, с. 191–202].

Нечисленну групу у залученій мемуаристиці становлять автобіографії, які відзначаються здебільшого вірогідністю даних, невеликим обсягом, цілком певною персоналістичною спрямованістю. За різновидами ці наративи представлені безпосередньо автобіографіями (розгорнутими та стислими), «автобіографічними записками», тощо. Дані джерела містять точну інформацію про походження автора, його службове становище та просування, склад сім'ї, віросповідання.

Опублікована уривками В. Науменком автобіографія О. Кістяківського, у якій Олександр Федорович охарактеризував, зокрема, здобуття вищої освіти та перебіг своєї кар'єри. Її оригінал зберігається у Відділі рукописів ІР НБУ НАНУ імені В. І. Вернадського [170, арк. 1–2]. К. Михальчук у автобіографічній записці надавав інформацію про своє походження, дитинство, формування світоглядних орієнтирів [271, с. 29–32]. «Автобіографічна замітка» [270, с. 77–116] та «Додаток до автобіографічної записки» [270, с. 117–131] М. Драгоманова характеризують його світоглядні орієнтири, етапи формування життєвої позиції.

Невеликою групою є біографії – підвид мемуаристики, за характеристиками споріднений з автобіографіями, але створений другими особами, зокрема близькими родичам. Біографії мають такі локальні форми, як власне біографії, біографічні нариси, біографічні довідки, біографічні дані. Вони дещо розрізняються за обсягом та призначенням. Наприклад, М. Беренштам-Кістяківська у «Біографії Беренштама Вільяма Людвиговича» (Відділ рукописів ІР НБУ НАНУ), керувалась метою узагальнити події життя батька, охарактеризувати його наукову та громадську діяльність, адресуючи її широкому загалу [200, арк. 1–38]. Іншим визначалась мотивація І. Смоленського при створенні «Біографічних даних про брата Л. Л. Смоленського, діда Анастасія Івановича і батька, Леоніда Анастасійовича Смоленських і автобіографічних даних» (Відділ рукописів ІР НБУ НАНУ). Ілля Леонідович був змушений надавати інформацію про власних родичів у період сталінських репресій 1930-х рр., через існування спеціального пункту у анкеті [202, арк. 1–2].

Незначний за кількістю джерел оповідний підвид складають щоденники. Оскільки у них фіксувалися події з життя автора, які стались щойно та його «свіжі» рефлексії з цього приводу, рівень вірогідності щоденників вищий, ніж у мемуарах та спогадах. Пригадуючи дні, що давно минули, мемуарист неодмінно (навіть намагаючись уникнути цього) переглядає їх через об'єктив свого життєвого досвіду та може дещо цензурувати свою розповідь.

Репрезентативним джерелом є «Щоденник» О. Кістяківського, опублікований у 1994–1995 рр. (гол. ред. В. С. Шандра). Хронологічно це джерело охоплює понад десятиліття з життя Олександра Федоровича (1874–1885-ті рр.) У контексті мети та завдань даного дослідження особливо цікавими є записи, що торкаються членів родини Кістяківських та самого автора, його оточення, саморефлексій відносно царини особистого, світоглядних орієнтирів, повсякдення [256; 257]. Цінним є щоденник О. Русова за 1878–1879 рр., що зберігається в особовому фонді С. Русової у ЦДАВОУ. Зазначимо, що публікацію цього джерела здійснив О. Рахно на сторінках «Сіверянського архіву» у 2008 р. У цьому джерелі відображено важливий етап життя подружжя Русових – поселення на хуторі Робінзон [295, с. 80–94]. Репрезентативний також «Щоденник» харківського народолюбця В. Гнилосирова [55–56].

Досить масовим видом наративних джерел є приватне листування. Як відзначав С. Світленко, оскільки епістолярії різноманітні за своєю тематикою, стильовими особливостями, то доцільно класифікувати їх за соціально-практичною функцією [528, с. 30]. Найбільш репрезентативні відносно предмета нашого дослідження епістолярії до родичів та близьких друзів, безпосередніх учасників родинно-приятельських відносин.

Саме у цих листах відбилась найрізноманітніша сукупність рефлексій щодо приватного та сімейного життя, як усталених, перевірених життєвим досвідом, так і миттєвих, неглибоких. Мемуаристиці притаманно концентруватись переважно на відносно знакових подіях, які неодноразово переосмислюються у процесі створення джерела, по суті «переживаються» автором заново.

Епістолярії також містять чимало «дрібною», побутової інформації, яка цінна для осмислення повсякденності.

Великий неопублікований архів, що належить родині Кістяківських, зберігається у III фонді (листування) відділу рукописів ІР НБУ імені В. І. Вернадського НАНУ. Найбільший епістолярний комплекс зі 157 одиниць зберігання – листи О. І. Кістяківської до свого чоловіка, написані протягом 1872–1884 рр. з Києва та села Будки до Карлсбадена, Праги, Санкт-Петербурга, Клейн-Лібенталю, де він перебував на лікуванні або у справах. Листи, що хронологічно охоплюють понад десятиліття, стосуються виключно сімейного життя Кістяківських, взаємин подружжя, веденню дому, догляду та вихованню дітей [125–160]. Центральна вісь рефлексій авторки – домашній мікрокосм, неодмінною умовою злагоди в якому є беззавітне виконання обов’язків матері та дружини, як і в моральному, так і господарському плані.

У III фонді відділу рукописів ІР НБУ імені В. І. Вернадського НАНУ знаходяться комплекси листів від Ф. Кістяківського [162–165], батька Олександра Федоровича, адресовані сину та його сім’ї та листи від братів, Павла Федоровича [161, арк. 1–142] та Василя Федоровича [122–124]. Листування мало регулярний характер (раз на кілька днів) та практичне спрямування. Позбавлені батьківських повчань та настанов, листи отця Федора стосуються господарських питань, стану здоров’я, локальних родинних подій. Епістолярії В. Кістяківського, партнера Олександра Федоровича на правничій ниві, носять діловий характер та ілюструють спосіб ведення сімейної справи, заробітку коштів [120–122]. У листах, адресованих О. Кістяківському його дітьми: – Борисом [118–121], Володимиром [128–130], Юлієм [166–168] чимало інформації щодо дозвілля та домашньої повсякденності.

Архів родини Житецьких, який знаходиться на зберіганні у I фонді (листування) відділу рукописів ІР НБУ НАНУ імені В. І. Вернадського, один з найпотужніших неопублікованих епістолярних комплексів у розрізі досліджуваної тематики. Листи від батька, Г. Житецького, датовані 1854 р., адресовані сину-семінаристу до Полтави, характеризують бачення майбутнього

Павла та очікування з цього приводу, виховні принципи у сім'ї Житецьких, організація його життя поза межами дому[69–74]. Перекликаються з листами Гната Житецького листи сестри Софії за 1855 р. [64–68]. Дані епістолярії, які виходять за нижню хронологічну межу дисертації, залучені з метою кращого розуміння процесу формування особистості Павла Гнатовича, його світоглядних та сімейних цінностей, подружніх ідеалів.

Неопублікованелистування П. Житецького з дружиною, В. Житецькою (Демченко) складається з кількох невеликих комплексів. Важливими для нашого дослідження є епістолярії дошлюбного періоду з 40 листів, написаних Павлом Гнатовичем до нареченої [85, арк. 1–83]. Неможливість бачитись через ряд життєвих обставин, зробила епістолярну форму спілкування чи не єдиним способом висловити свої почуття. Тож автор, головною мірою, віддався любовним переживанням, рефлексуючи над щасливими і гіркими моментами кохання, мріючи про спільне майбутнє[85, арк. 37].

Наступний період їхніх взаємовідносин, що відбився у листуванні 1881–1882 рр., коли Житецькі були одружені близько 17 років, мали чотирьох дітей. Частково через обвинувачення з боку III Відділення в українофільстві, частково через неможливість забезпечити сім'ю матеріально, Павло Гнатович виїхав до Санкт-Петербурга, де працював викладачем у гімназії більше року[93–105].

Після повернення до Києва, здоров'я Павла Гнатовича похитнулось. У 1883 р. довелося їхати на лікування до Австро-Угорщини, де він перебував декілька місяців. У III фонді відділу рукописів ІР НБУ імені В. І. Вернадського НАНУ зберігаються листи П. та В. Житецьких за цей період. Центральною темою листування стала його хвороба, умови життя в лікарні[106–112]. Варвара Семенівна у свою чергу звітувала про домашні справи, дітей, друзів та знайомих[60–63]. До архіву родини належать також листи до батька та матері синів, Г. та П. Житецьких [75–84; 111], листи Павла Гнатовича до свого первістка Гната, написані під час перебування у Санкт-Петербурзі [86–92].

Листування родини Ковалевських являє собою неопублікований комплекс, що зберігається в особовому фонді М. В. Ковалевського (№ 88) у відділі

рукописів ІР НБУ імені В. І. Вернадського НАНУ. Архів складається з листів Миколи Васильовича сестрі й доньці[222–229;218–221]; листів Г. Ковалевської до батька[207–215] та тітки[215–216]; двох листів від М. Ковалевської до зовиці[217–218; 221]. Слід зазначити, що за часів створення даних епістоляріїв (кінець 1870-х – початок 1880-х рр.), колишнє подружжя перебувало на засланні у Західному Сибіру, а їхня спільна дитина знаходилася на вихованні у тітки та київських народолюбців.

Цінними джерелами є епістолярії П. та К. Чубинських, адресовані подружжю Кістяківських (ІІІ фонд відділу рукописів ІР НБУ імені В. І. Вернадського НАНУ). Листи Павла Платоновича до чоловіка своєї двоюрідної сестри хронологічно охоплюють 1869–1878 рр. (деякі з них без дати)[186–199]. Там відбилася сукупність рефлексій щодо тяжкої ситуації, в якій перебувало подружжя напередодні та після вимушеного від'їзду до Санкт-Петербурга, зокрема фінансових труднощів, пов'язаних з економічно невиправданими проектами П. Чубинського. Подальше життя подружжя, що супроводжувалося матеріальною скрутою та боргами, репрезентативно відображені в листах К. Чубинської[171–185].

Інформативне у контексті проблематики дослідження листування П. Чубинського зі двоюрідною сестрою О. І. Кістяківською та з приятелем, російським поетом Я. Полонським. Епістолярії до Олександри Іванівни, датовані періодом архангельського заслання, опубліковані В. Шандрою в «Археографічному щорічнику» (оригінали зберігаються у ЦДІАУК) та дозволяють вивчати не лише повсякденний вимір заслання, а й саморефлексії молодого народолюбця, відірваного від однодумців та рідних [316, с. 457–464].

Листи до Я. Полонського (першу публікацію здійснив Ф. Савченко, оригінали зберігаються в ІРЛІ (Пушкінському домі)) хронологічно охоплюють 1860–1874 рр., насичений відрізок життя Павла Платоновича. Найповніше там відображені події пов'язані з засланням, від майже детективної історії з'ясування його причин до побутових та моральних мук, які супроводжували П. Чубинського у цей час[303, с. 139].

Потужний епістолярний архів родини Драгоманових-Косачів складається з опублікованих та неопублікованих епістоляріїв. Неопубліковані листи зберігаються у іменних фондах М. Драгоманова (№26) та Олени Пчілки (№ 28) у Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, відділі рукописних фондів та текстології (далі – ВРФТ ІЛ НАНУ). Зокрема, великий комплекс листів Михайла Петровича до рідних, що хронологічно охоплює 1853–1870-ті рр. Листи, адресовані батькам, братам та сестрам, відображали як сімейні та побутові справи, так і жваву реакцію юнака, а згодом молодого чоловіка на проблеми соціальної дійсності та суспільно-політичні процеси у Російській імперії [463, с. 27–33]. Слід наголосити, що серед опрацьованих нами листів до батьків та рідних, листи М. Драгоманова чи не найбільш відверті відносно світоглядних, ідеологічних питань [463, с. 335–462].

У особовому фонді М. Драгоманова знаходиться також комплекс листів його дружини, Людмили Михайлівни (уродженої Кучинської) до свекрухи, Єлизавети Іванівни Драгоманової за 1864–1887 рр [19–26]. Їхнє листування розпочалося у період, коли Л. Кучинська перебувала у статусі нареченої, тривало в часи еміграції подружжя у Швейцарію, а згодом у Болгарію. Залучені нами листи дають можливість дослідити гаму почуттів, емоцій, очікувань та надій, які молода дівчина відчувала перед одруженням; приготуванням до весілля [19, арк. 1]; першими днями сімейного життя, новими клопотами, обов'язками [22, арк. 1]. Людмила Михайлівна оповідала свекрусі про домашні справи, відносини з чоловіком, стан здоров'я та успіхів дітей, інакше кажучи, – про все те, що являло їхній сімейний світ [26, арк. 1–2].

Репрезентативний відносно проблематики нашого дослідження «Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.)», опублікований 1938 р. у Варшаві. Видання підготували співробітники Українського Наукового Інституту, зокрема, Г. Лазаревський, який також склав інформативні, вичерпні примітки. У виданні розміщено листи В. Б. та В. І. Антоновичів [237, с. 5–43], П. Г. та В. С. Житецьких [237, с. 93–133], М. П. та С. В. Старицьких [237, с. 173–182], В. Беренштама [237, с. 44–92], М.

Лисенка[237, с. 140–162], Ю. Ю. Цвітківського [237, с. 190–237] та інших членів громади.

У комплексі епістолярії представників найближчого приятельського кола Драгоманових, утворюють «колективну ілюстрацію» до життя народоловної інтелігенції другої половини XIX ст. Подружні радості та печалі на сторінках листів невід’ємні від університетських буднів чи різновекторної діяльності Громади, арефлексування над особистим поєднується з полемікою щодо української справи. Оскільки для Драгоманових на еміграції головним джерелом інформації про Батьківщину стала кореспонденція від рідних та друзів, то останні намагались ознайомити їх зі «свіжими» новинами про спільних знайомих, чутками та почасти, з плітками. Особливо це притаманно для дружнього листування жінок. Написані з власного бажання, а не з формальних причин, адресовані близькій людині, приблизно одного з ними віку, соціального стану, схожих поглядів – ці листи відбивають почуття та думки жінок з середовища народоловної інтелігенції.

Архів Олени Пчілки у ВРФТ ІЛ імені Т. Г. Шевченка НАНУ містить важливі для даного дослідження епістолярії родин Косачів та Драгоманових, які взаємодоповнюють одне одного. Зокрема, листи О. Косач до матері, Єлизавети Іванівни[35, арк. 1–2]; адресовані їй листи від Л. та М. Драгоманових[36, арк. 1–2; 37, арк. 1–2] ілюструють як повсякденність, локальні події життя родини, так і світоглядні цінності, моральні установки її членів.

Цінними є листи до О. Я. Кониського від різних осіб (фонд №77 ВРФТ ІЛ НАНУ), що охоплює 1860-ті–1880-ті рр. Серед авторів були його приятелі та колеги по роботі в Полтавській громаді (В. та С. Лобода)[41–48] та рідні (дядько та син)[40, арк. 1; 41, арк. 1]. Послання родичів мають діловий характер, стосуються вирішення повсякденних проблем та фактично позбавлені рефлексивної складової [40, арк. 1].

Окреме місце серед інших епістоляріїв належить тим, що написані до Олександра Яковича Віктором Васильовичем Лободою та його дружиною. Постать В. Лободи, активного учасника українського руху другої половини XIX

ст., одного з фундаторів недільних шкіл на Полтавщині, майже не осмислена в історіографії. А про Стефанію Лободу (Смирнову) взагалі мало що відомо. 8 їхніх листів за 1862–1863 рр., ілюструють надзвичайно важливий та складний період у житті цього подружжя, а саме – арешт та адміністративне заслання Віктора Васильовича на Північ[49, арк. 1–2].

З епістоляріями із ВРФТ ІЛ НАНУ, перекликається опубліковані М. Гніпом приятельська кореспонденція представників Полтавської громади [356, с. 210–234] Автори торкалися найрізноманітнішого питань – від подробиць власного приватного життя та приватного життя знайомих, до форм народолобської діяльності (зокрема, літературної та культурно-освітньої роботи). Тож ця кореспонденція дає можливість частково задовольнити дослідницький інтерес відносно цілого кола сюжетів щодо історії подружнього життя

Окремо слід сказати про листи Б. Познанського. Частина епістоляріїв (листи до Варвари Іванівни та до Володимира Боніфатійовича) перебуває у фонді № 23 ВРФТ ІЛ НАНУ. Зазначимо, що відправлені ним листи – копії, зроблені рукою Б. С. Познанського чорнилами на копірувальному папері, що хронологічно охоплюють 1874–1879 рр.[10–13]. Також там знаходиться кореспонденція від В. І. Антонович (1874–1880 рр.)[14–19]. Листи до Бориса Станіславовича від В. Антоновича (1869–1904 рр.), опубліковані М. Бужинським на сторінках «України»[241, с. 99–108].

У спілкуванні між гарними приятелями (Варвара Іванівна навіть називала його братом), доволі відверто порушувались особисті питання, котрі стосувались як Антоновичів, так і Познанських[14, арк. 1]. Обговорювати власне подружнє життя була схильна не тільки емоційна Варвара Іванівна, а й її надзвичайно стриманий чоловік[10, арк. 1]. Слід звернути увагу, що листи від Познанського більш сухі, позбавлені надмірних подробиць, орієнтовані на донесення необхідного мінімуму фактів. Головним чином, Бориса Станіславовича цікавила можливість повернутися до Києва та налагодити фінансові справи своєї сім'ї[11, арк. 1]. Як не парадоксально це виглядає, найбільш інформативні відносно його

подружнього життя уточнюючі питання Варвари Іванівни, так окремі пасажі в її листах[17, арк. 1].

Репрезентативними є епістолярії до П. Ф. Глібової від знайомих, оригінали яких знаходяться у фонді Л. Глібова № 238 (ІЛ НАНУ). У листах (переважно від Д. Каменецького[50–51] та П. Куліша[52–54], деякі з них без підпису, написані іншими почерками, тому авторів ідентифікувати важко). Близькі приятелі, вхожі до дому Глібових, де проводили немало вільного часу, вільно спілкувалися з Параскою Федорівною на особисті теми, торкаючись спільних знайомих, містечкових подій, повсякдення[50, арк. 2].

Потужним є архів Антоновичів (про окремі листи вже велася мова вище). Зазначимо, що він розпорошений по кількох архівних українських установах (ВР ІР НБУ НАНУ, ІЛ НАНУ ВРФТ, ЦДІАУК, ЦДАВОВУ), окремі оригінали втрачено, наприклад, листи до Ф. Вовка з архіву УВАН. Значна частина дружньо-приятельських епістоляріїв Володимира Боніфатійовича уже давно введена до наукового обігу. Археографічне опублікування цих джерел розпочалася авторським колективом «України», продовжилась еміграційним «Українським істориком» у 1970-х рр., а в підсумку втілюється в єдиному у своєму роді, найповнішому виданні матеріалів до біографії В. Антоновича («Син України» В. Короткого та В. Ульяновського)[560; 561].

Цікаве щодо заявленої проблематики дослідження листування В. Антоновича з невінчаною дружиною К. Мельник та її листи до рідних, що знаходяться у персональному фонді Д. Антоновича (фонд №3956) ЦДАВОВУ. Листи Володимира Боніфатійовича до Катерини Миколаївни охоплюють період від зародження любовних стосунків між ними до становлення довготривалих сімейних відносин. Переважна більшість епістоляріїв створено тоді, коли пристрасть переросла у комфортне співіснування однодумців. В. Антонович не надто віддавався рефлексіям відносно власних почуттів до дружини, але писав про те, що цікавило їх обох: враження від мандрівок за кордон, археологічних експедицій, знакові для події історичної науки, висвітлював побутові моменти, тощо. Натомість об'єктом дотепів з його боку стала перша жінка – Варвара

Іванівна, над вчинками та особливостями характеру котрої він часто іронізував[266, с. 284–309].

Фактично не введеними до наукового обігу залишаються листи К. Мельник-Антоновичз особового фонду Д. Антоновича у ЦДАВОУ, адресовані її чоловіку та батькам та відповіді від батька та матері за 1883–1927 рр., [8, арк. 1–134]. У цих епістоляріях здобуло відображення повсякденне життя Катерини Миколаївни з цивільним чоловіком, їхні матеріальні статки, наукова праця, її успіхи як науковця. Цікавими є її рефлексії щодо кола різноманітних питань гендерного характеру, зокрема, місця жінки у суспільстві, способів її самореалізації, поняття жіночої гідності[8, арк. 69–70].

Серед опублікованих джерел цінними джерелами є листи В. Антоновича до Ф. Вовка. Федір Кіндратович, приятель та родич (чоловік племінниці), був близькою людиною для автора. У листах до нього, Володимир Антонович доволі відверто торкався питань власного подружнього життя[234, с. 239–252].

Потужний архів належить М. Лисенку, приватне листування якого опубліковане 2004 р. у виданні «Микола Лисенко. Листи». Зазначимо, що перше комплексне оприлюднення архіву Миколи Віталійовича було здійснено ще 1964 р. Але окремі листи піддавались цензуруванню, а оригінальна авторська орфографія виправленням. До того ж, сучасне видання доповнене та розширене, містить докладні примітки[271]. Туди вміщено епістолярії, переважна більшість яких зберігається у фондах музею Миколи Лисенка. Малодоступною залишається частина його епістолярної спадщини, що знаходиться поза межами України, зокрема в архіві О. Кошиця у Вінніпезі.

Опубліковані листи М. Лисенка нараховують 416 одиниць (упорядники видання наголошували, що існують підстави припускати, що загальна кількість збережених епістоляріїв приблизно 600). Поряд з ними опубліковані листи з архіву М. Лисенка авторства М. Старицького, адресовані Ользі О'Коннор-Лисенко[271, с. 311–332]. Хронологічно вони охоплюють проміжок з 1867 р. по 1904 р., від перших літ дорослості до останніх років життя. Слід сказати, що було залучено не тільки ті, що співпадають з часовими рамками дисертації, а й

частину епістоляріїв за більш пізній час. Це виправдовується наявністю у них сюжетів та рефлексій щодо подій, що мали місце бути значно раніше. Наприклад, у любовному листі до І. Адріанопольської, Микола Віталійович (очевидно на її прохання) оповідав про зародження кохання до другої дружини, Ольги Липської[271, с. 402–413].

Слід окремо сказати про невеликий епістолярний комплекс М. Ліндфорс (старшої сестри С. Русової), адресовані подружжю Русових з ВР ІР НБУ НАНУ імені В. І. Вернадського, які суттєво доповнюють мемуарні та щоденникові джерела родин Русових, Беренштамів, Ліндфорсів [114–117].

Цінним джерелом щодо вивчення народолобної інтелігенції Наддніпрянської України в цілому та її подружнього життя є художня література. Чимало народолобців займалися літературною діяльністю, тож їхні ідеологічні позиції відобразились у белетристичних творах, переважно присвячених селянству. Тоді як образи українського села типові для прози та поезії, написаних народолобцями, то сам український інтелігент рідко виступав як центральний герой[369, с. 81–82]. Кількість творів, покликаних висвітлити його систему поглядів, життєві труднощі, сімейні радощі та печалі, зовсім не велика.

До джерельної бази дисертації залучено прозові та поетичні твори письменників з народолобного середовища. Це проза, присвячена системі цінностей, притаманних для даної інтелектуально спорідненої спільноти, розуміння ними актуальних проблем, соціальної дійсності, реакції на політичні подразники, запитам щодо власного місця у суспільстві, подружньому життю та ін. Порівняння рефлексування героїв творів М. Старицького, І. Нечуя-Левицького, О. Кониського [261; 276; 305] з его-документами засвідчує подібність вигаданих персонажів до реальних. Проза важлива у контексті самопрезентації інтелігентів у літературному дискурсі та для аналізу тих аспектів життя, які мало відображені у мемуаристиці, епістоляріях, щоденниках. Також до джерельної бази дослідження ввійшли окремі поезії з інтимної лірики народолобців, присвячені знаковим для них жінкам та подіям особистого життя.

Слід окремо зупинитися на потенційній джерельній базі роботи. Наукову цікавість щодо даної проблематики становить такий документальний вид, як особові документи. Особові документи народоловної інтелігенції різноманітні – від свідоцтв про народження, бібліотечних абонементів до платіжних квитанцій, адміністративних стягнень, виданих органами влади довідок відносно нерухомого майна, господарських записок, посвідчень щодо шлюбного стану, садиби, будинку та ін. [113, арк. 1].

Найбільш репрезентативно ці джерела виглядають щодо повсякдення, оскільки містять чимало вірогідної інформації щодо приватного життя інтелігентних подружжів, зокрема економічної та господарсько-практичної складової. Потенційно інформативним здається такий різновид особової документації як книги на хатні витрати, які велися В. Антоновичем [57, арк.1–8], П. Житецьким [59, арк. 1–27], М. Старицьким [9, арк. 1–76] та безсумнівно, багатьма представниками інтелігенції. Досвід зарубіжних фахівців вказує на те, що найбільш продуктивним методом відносно вивчення економічно-господарської сторони повсякдення є порівняння записів у господарських книгах з іншими особовими документами, пов'язаних з цією сферою.

Перспективними щодо обраної наукової проблематики здаються юридичні джерела, якими нерідко послуговуються знавці сімейної історії та подружнього життя. Зокрема, це матеріали цивільного судочинства щодо майнових суперечок, побутових конфліктів, розлучень, тощо. Дослідницький підхід, що ґрунтується на осмисленні цих джерел дозволяє значно розширити рамки аналізу стосунків чоловіка й дружини. Проте слід зазначити, що наші першопочаткові сподівання віднайти їх у ході евристичної роботи в архівних установах та рукописних фондах бібліотек поки що не виправдалися.

Слід також звернути увагу на заповіти, які «проливають світло» на характер подружніх відносин та майновий аспект. Наприклад, В. Антонович хворіючи на рак у 1885 р. склала заповіт на користь свого чоловіка, з яким на той час перебувала у напружених взаєминах: він відкрито жив з іншою. Після смерті

жінки майже все майно мало відійти у його руки[206, арк. 1]. Об'єктом аналізу в даному випадку виступає як і зміст заповіту, так і мотивація до такого вчинку.

Зазначимо, що важливі дані може містити офіційна ділова позасудова документація – донесення, рапорти, справи про встановлення таємного поліцейського нагляду може містити чимало цінної інформації щодо предмету дослідження. Інтелігенти, що були учасниками українського руху другої половини XIX ст., нерідко потрапляли у поле зору поліції, а їхнє особисте життя ставало об'єктом пильної уваги. Наприклад, губерніяльний стряпчий Сливчинський у «Справі про продовження таємного поліцейського нагляду над Б. Познанським» звернув увагу на весілля Бориса Станіславовича з сільською дівчиною[3, арк. 12]. Спілкування на цю тему з мешканцями села Дударі дало можливість Сливчинському доволі багато дізнатися про цей шлюб. У результаті таємного поліцейського нагляду за П. Косачем[5, арк. 1–17] та подружжям Х. і Ф. Вовків[4, арк. 85] у матеріалах відповідної справи наводяться дані щодо їхніх приятельських та родинних відносин, проведення вільного часу, розваг.

У рапортах та донесеннях або довідково-статистичних матеріалах можуть відбиватися яскраві характеристики піднаглядних осіб, що напряду стосуються їхніх подружніх відносин, дружнього кола, укладу приватного життя. Так у довідці III відділення щодо М. Ковалевського чимало місця приділялося його дружині: «Дружина Ковалевського, Марія Павлівна, з якою він у даний час не проживає, належить до тих передових наших жінок, які бачать мету свого покликання призначення не в облаштуванні сімейного життя, а у революційній діяльності серед народу» [242, с. 200]. Оригінальні доповнення щодо шлюбу та сім'ї можуть містити судово-слідчі джерела, такі як діловодство дізнання та досудового слідства. Зокрема, це засвідчують протоколи допитів полтавських народолобців 1860-х рр.: В. Лободи, В. Шевича, О. Строніна, опубліковані М. Гніпом[351, с. 112–134]. Серед питань, на які вони змушені були відповідати слідчому є такі, що стосуються дружини, складу родини, домашніх вечірок, позашлюбних зв'язків [356, с. 69].

Інформативним може бути такий підвид відомчого листування як супліки народолобних інтелігентів та їхніх родичів до представників каральних установ та можновладців. Сестра вже згаданого М. Ковалевського, Н.Филипович у своєму «Прошенні до міністра внутрішніх справ» своє прохання про звільнення брата аргументувала складними обставинами його сімейного життя [230, арк. 1]. Тож матеріали позасудової документації, судово-слідчих джерел, відомчого листування у перспективі вносять важливі фактичні доповнення щодо обраної нами проблематики. Але їхня роль, значною мірою, вторинна у порівнянні з еґо-документами.

Таким чином, вивчення й порівняння джерельних матеріалів переконливо засвідчують репрезентативність джерельної бази щодо обраної проблематики дослідження. Джерельна база дисертації є різнорідною, включає в себе різні види джерел і є цілком достатньою для реалізації дослідницьких завдань. Вона дозволяє різнобічно осмислити подружні відносини народолобної інтелігенції Наддніпрянської України: шлюбні стратегії; ідеали; відносини в подружжі; почуття та сексуальне життя; виміри конфліктів; матеріальне становище народолобної інтелігенції другої половини XIX ст.; специфіку повсякденності; знакові елементи народолобної культури та нетипові подружні практики, пов'язані з соціальним простором українського села.

3. Понятійний апарат та теоретико-методологічні підходи

Для понятійного апарату дослідження характерно використання як суто-історичних так і запозичених з інших гуманітарних наук (зокрема, соціології та культурології) понять. Розглянемо ключові поняття – «сім'я», «шлюб», «подружнє життя», «шлюбні стратегії», «шлюбні ідеали». Поняття «сім'я» у сучасній гуманітаристиці має багато тлумачень і трансформується у ході соціокультурних змін суспільства. На думку знаного британського соціолога Ентоні Гідденса (Anthony Giddens), сім'я – це «група людей, пов'язаних прямими

родинними відносинами, дорослі члени якої приймають на себе зобов'язання по догляду за дітьми».

У даній роботі ми послуговуємося поняттям «сім'ї», що пропонується у рамках психологічного підходу до вивчення сімейно-шлюбних відносин. Клаус Шнеєвінд (KlausSchneewind) розуміє під сім'єю сукупність індивідів, що відповідають чотирьом критеріям:

- 1) психологічна, духовна, емоційна близькість її членів;
- 2) просторова та часова обмеженість;
- 3) закритість, міжособистісна інтимність;
- 4) тривалість стосунків, відповідальність один перед одним.

Соціологи, соціальні історики та антропологи визначають основні функції сім'ї. На сучасному етапі розвитку соціуму їх виділяють всього дві: «соціалізація дитини» та направлення у бажане для суспільства русло сексуальних та емоційних потреб дорослих [354, с. 13]. Функції відображають історичний характер зв'язку між сім'єю та суспільством та динаміку сімейних змін на різних історичних етапах [352, с. 123]. У контексті дослідження подружнього життя народоловної інтелігенції, предметно орієнтованому на вивчення взаємин між чоловіком та дружиною, особливо важливими здаються такі функції як репродуктивна, господарсько-економічна, первинного соціального контролю, рекреативна, духовного спілкування, соціально-статусна [358, с. 64]. Нині у соціології виділяють ще психотерапевтичну функцію, суть якої полягає у тому, що члени сім'ї мають можливість задовольняти потреби у повазі, визнанні, емоційній підтримці.

Поняття «шлюб» трактуємо як регульований суспільством сімейний зв'язок між чоловіком та жінкою, що досягли шлюбного віку, що породжує їхні права та обов'язки по відношенню один до одного. Досліджуючи подружнє життя слід враховувати можливі моделі шлюбів. Це, зокрема «патріархальний шлюб», який базується на чоловічому лідерстві та жіночій підпорядкованості чоловіку. Британський гендерний історик Л. Абрамс (L.Abrams) зазначала, що центральні образи такої моделі шлюбу – незалежний чоловік та залежна дружина – мало

пов'язані з реальним соціальним життям. У більшості шлюбів залежність була обопільною, оскільки ні одна зі сторін не могла втілити свою роль без допомоги партнера[317, с. 91].

У другій половині XIX ст. у Європі поширюється «шлюб через кохання», для тлумачення якого використаємо визначення Л. Абрамс, яка характеризує його як «Модель шлюбу, що базувався на співдружності сердець та душ... шлюб являв собою емоційне та інтелектуальне партнерство»[317, с. 97–98]. Такий шлюб базувався на самостійному виборі партнера характерний для європейського середнього класу та інтелігенції. Слід зазначити, що «шлюб на основі кохання» у XIX ст. переважно був вінчаним, а більшість пар прагнули духовної та емоційної гармонії не виходячи за рамки усталених правил[317, с. 99]

Під впливом процесу емансипації, поширення соціалістичних ідей у зазначений період зростає частка шлюбів, що сприймаються більшою частиною суспільства як *маргінальні* (від лат. *Marginalis*). Зокрема, це «невінчаний шлюб», під яким розуміємо співжиття подружжя без проходження офіційної процедури одруження. «Фіктивний шлюб» – це реєстрація шлюбу без наміру обох сторін створити сім'ю, що може мотивуватися різноманітними причинами. У середовищі демократично налаштованої інтелігенції Російської імперії фіктивні шлюби часто укладалися щоб вивести жінку з-під контролю батьківської сім'ї та надати їй право самостійно розпоряджатися своїм життям. Серед маргінальних шлюбів слід враховувати і «мезальянс» – шлюб між особами, що різько відрізняються по соціальному чи матеріальному становищу. Мезальянсами, наприклад, були одруження окремих представників українських народолюбців та російських народників з сільськими дівчатами або представницями міських низів.

Пошук та вибір партнера на які впливає сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів, трактуємо як «шлюбні стратегії». Розглядаючи шлюбні стратегії слід враховувати простір можливих виборів та ступінь свободи індивідуального вибору. У контекстуальному полі народолюбної інтелігенції другої половини XIX ст. як інтелектуальної спільноти ступінь свободи

індивідуального вибору був високим. Натомість простір можливих виборів, у переважній більшості випадків, обмежувався власним колом.

У ряді історико-економічних, історико-правових та історико-соціологічних дослідженнях про сім'ю «шлюбні» або «матримоніальні» стратегії нерідко обґрунтовують *теорією раціонального вибору*, суть якої полягає у тому, що індивідуальна поведінка визначається прагненням збільшення деяких об'єктивних показників. Наприклад, це одруження з метою підвищення соціального статусу, поліпшення фінансових справ або щоб зайняти стабільне місце у суспільстві. Дещо інше бачення мотивації щодо одруження належить П. Бурдьє (P. Bourdieu), який критично підійшов до інтерпретацій структуралістів, згідно яким індивіди приймають шлюбні рішення, керуючись об'єктивними правилами. Він поставив під сумнів трактування укладення шлюбу через розрахунок та дійшов висновку, що шлюб базується на не повністю усвідомлених стратегіях, пояснюючи його за допомогою «*почуття позиції*»[346, с. 61–66].

Одним з базових понять у контексті подружнього життя є «*шлюбні ідеали*». Його суть полягає у досконалому образі супутника життя та подружніх взаємин. Слід зазначити, що формування ідеалів має багатофакторну основу. Запити щодо майбутнього чоловіка чи дружини, особистого щастя, формуються, великою мірою, під впливом принципів та уявлень засвоєних у процесі соціалізації, поступово перетворюються у стійкі установки. Ці установки впливають на моделі *сприйняття* та *дії*.

Велика роль у формуванні ідеалів належить культурно-інтелектуальним уявленням особистості та тієї соціальної групи або спільноти, з якою вона себе ідентифікує[386, с. 19–20]. Самоідентифікація не завжди визначається походженням. Особливо справедливою така теза видається у контексті модернізаційних змін, що мали місце в Російській імперії другої половини XIX ст. та проявилися у ослабленні позицій патріархальної сім'ї, жіночій емансипації, ревізії з боку інтелігенції традиційних цінностей суспільства.

За таких умов інтелігент міг йти на розрив зі своєю соціальною групою, що характерно для чималої кількості російських революційних народників, вихідців з дворянства, які перестали ідентифікувати себе з колом походження. Схожу тенденцію спостерігаємо серед народолобців польського походження, зокрема, В. Антоновича, Б. Познанського, Т. Рильського. Проте найчастіше самоідентифікація включає у себе і походження, і ідеологічні переконання, і рід занять, професійну корпорацію. Так, знаний учасник Одеської громади Д. Освянико-Куликовський вважав себе і науковцем, і інтелігентом, і дворянином [282, с. 12]. Також на формування *«подружніх ідеалів»* впливають особисті уподобання людини, які визначаються її власними, зокрема, етичними та естетичними переконаннями.

Зазначимо, що *«подружнє життя»* нерідко розглядається науковцями, зокрема, у соціології, як тотожне сімейному. Чимало соціальних істориків вивчає подружжя та його взаємини у рамках «малої», дитиноцентричної сім'ї або родини. Таким чином, у випадку такого підходу шлюбні стосунки трактуються у значно «ширшому» контекстуальному полі сімейно-родинних зв'язків [326, с. 34].

У рамках даної роботи ми прагнули дещо звужити рамки аналізу та розглянути *«подружнє життя»* як партнерські взаємини між чоловіком та дружиною. Найбільш влучним щодо предмету нашого дослідження здається визначення Ю. Бессмертного, що шлюб та подружнє життя включають у себе «...вибір шлюбного партнера, сприйняття подружніх взаємин, роль у них духовної близькості та сексу, ставлення до шлюбних зв'язків, до розлучення, до адюльтеру, до позашлюбних дітей...З цим усім органічно поєднується дослідження внутрішнього світу людини, її поведінки «наодинці з собою», її самосприйняття» [596, с. 8].

Принагідно слід пояснити, чому у дослідженні ми послуговуємося поняттями *«народолобна інтелігенція»*, *«українське народолобство»*, *«народолобці»* з усього розмаїття назв («громадівці» (учасники громад), «українофіли», «українська інтелігенція», «українські народолобці» та ін.). С. Світленко встановив, що термін *«українські народолобці»* виникає у середовищі

демократичного українства на початку 1860-х рр. і вживався як самоназва учасників вітчизняного демократичного руху у листі представників Київської Старої громади до «братів галичан». Позначення «українські народолюбці» вживав і П. Куліш у посланні до однодумців «українофілів». З іншого боку, таку назву щодо учасників українського руху другої половини XIX ст. використовували й їхні ідеологічні супротивники, правда у негативному контексті [435, с. 65].

У 1870-х рр. поняття «народолюбство» вживається у публіцистиці на шпальтах періодичних видань різної орієнтації. На сторінках «Київського телеграфу», неформального рупору Київської старої громади фігурують, зокрема «народолюбці-педагоги 60-х рр.», «романтизм і салонне народолюбство кінця 50-х рр.». Також дане поняття застосовувалося в українській пресі, що видавалася поза межами Російської імперії. Чималу роль у розробці терміну «народолюбство» відіграла епістолярна полеміка між М. Драгомановим та Б. Грінченком.

Те, що «народолюбство» та «народолюбці» використовувались демократичним українством як автентичні засвідчують епістолярії, щоденники та мемуаристика. С. Світленко відзначав, що даний термін «служив однією з найпоширеніших самоназв в українському національному русі другої половини XIX ст., адекватно відбиваючи його головний зміст і особливості – прихильність до національної й народної ідеї в їх взаємозв'язку» [435, с. 80]. Тож за рівнем автентичності, достовірності та репрезентативності термін «українське народолюбство» є найбільш точним для ідентифікації демократичного українства.

Окреслюючи *підходи* та *методи* щодо проведення даного дослідження, зазначимо, що для нього характерна міждисциплінарність, поєднання загальнонаукових методів з загально- та спеціально-історичними, використання методології « нової соціальної історії » з підходами виробленими соціологією та історією культури. Слід наголосити, що теоретичні надбання субдисципліни « нова сімейна історія » здаються не надто ефективними щодо вивчення

подружнього життя. «Нова сімейна історія», великою мірою, пропонує методи, направлені на дослідження систем родства та передачі досвіду (реконструкція сім'ї, метод аналізу життєвого шляху, метод соціальних трансмісій, сукупність генеалогічних методів), а не взаємин між чоловіком та дружиною [581, с. 78–87]. Тож актуальним є пошук підходів, які сприятимуть виконанню дослідницьких мети та завдань.

Плідними щодо вивчення обраної проблематики видається ряд ідей французького соціолога П. Бурдьє (P. Bourdieu), що базуються на концепції *«хабітусу»*, яку він почав розробляти у 1960-х рр. Згідно концепції, суб'єкт («агент») у процесі соціалізації, зокрема первинної, засвоює стійкі принципи щодо соціальних дій, враховуючи сукупність способів мислення, почуття та дії. Ці принципи охоплюють об'єктивні структури соціуму, де знаходиться агент. У процесі засвоєння вони трансформуються в установки, які П. Бурдьє називав *«диспозиціями»*. «Диспозиції» стійкі та мають властивість передаватися. Дії агента, таким чином, наслідок *«неусвідомлених стратегій»*, що ним реалізуються. Джерелом формування стратегій є диспозиції, які він засвоює. Основою будь-якої дії є сукупність диспозицій, які складають *«хабітус»*.

Тож дана концепція дає уявлення щодо того, як поведінка може бути раціональною, підпорядкованою певній меті (тобто продукувати адаптовані до конкретних ситуацій стратегії), одночасно не являючись свідомо на неї спрямованою. Теорія *«хабітусу»* здається перспективною у вивченні подружнього життя, зокрема установок щодо шлюбу, взаємин між чоловіком та дружиною, вироблених у процесі соціалізації особистості. Але слід враховувати, що визнання за *«хабітусом»* певною мірою відокремленого існування, незалежного від дій історичних суб'єктів спричиняє те, що власні інтенції історичних суб'єктів оцінюються більш низько ніж, наприклад, у історичній антропології [474, с. 105].

Інша теорія П. Бурдьє, *«соціальних полів»* (її ще називають методом *рефлексивної соціології*) уявляється доволі перспективною щодо вивчення проблематики подружнього життя та активно використовується сучасними

гендерними істориками [516, с. 155–174]. Відштовхуючись від того, що кожна людина займає неоднакові позиції у різних ієрархіях, обумовлених «символічним капіталом» (економічним, культурним, сімейним, моральним), виникає ситуація «символічного насилля». У контексті взаємин подружжя це проявляється як сукупність явних або неявних способів легітимізації різних форм лідерства. У рамках даного дослідження використання методу рефлексивної соціології дає можливість розглянути, як чоловік та дружина самі оцінювали свій статус та права у шлюбі, як рефлексували з цього приводу.

Вивчення подружнього життя народоловної інтелігенції Наддніпрянської України передбачає використання *гендерного підходу*. Усвідомлення гендерної ідентичності, переосмислення певних гендерних стереотипів та ідеалів у контексті змін, що мали місце у другій половині XIX ст. ставало предметом аналізу в наративних джерелах [517, с. 69–71]. На зміну засвоєнню традиційних гендерних ролей, частково усвідомленого, а почасти неусвідомленого слідування їм приходить рефлексія над власною статевою приналежністю, дискурс щодо статей, інтенсивність якого зростає у 1860–1880-ті рр., добі модернізаційних змін для Російської імперії. Уявлення про «чоловіче» та «жіноче» реалізується через осмислення, зокрема, подружніх стосунків. У рамках дисертації гендерний підхід застосовується при вивченні фактично всіх аспектів, що стосуються подружнього життя: шлюбних ідеалів та стратегій, царини почуттів та емоцій чоловіка і дружини, повсякденності подружжів народоловної інтелігенції.

Одним з ключових понять гендерного підходу є поняття *гендерних ролей* – одного з видів соціальних ролей, набору очікуваних зразків (або норм) поведінки для чоловіків та жінок. Для Європи та Російської імперії XIX ст. стало часом трансформації уявлень про чоловіче та жіноче, що пов'язано з процесом емансипації та становленням буржуазного суспільства [570, с. 66].

Важливою здається ідея, що в 1970-х рр. розвивала С. Бем (S. Bem), за якою будь-яка людина, незалежно від біологічної статі може поєднувати у собі традиційно чоловічі та традиційно жіночі якості. Дану тезу обстоював також Д. Плек (J. Pleck), що у підсумку оформилося в теорію щодо *фрагментарності*

гендерних ролей, яку застосовано в II та III розділах дисертації. Згідно з нею, чоловік та жінка виконують протягом життя різні ролі. У випадку, коли їх не можна сумістити виникає ситуація *рольового конфлікту*[613, с. 70–77].

Українські та зарубіжні дослідники жіночої історії відмічають, що у другій половині XIX ст. жінка почала претендувати на самореалізацію у суспільстві, виходячи за рамки сімейного кола, традиційних ролей дружини та матері[335, с. 12–15; 491, с. 137–139; 566, с. 9–11]. Ця теза здається справедливою і щодо народоловної інтелігенції, представники та представниці якої долучалися до науково-педагогічної, благодійницької, літературної діяльності, тобто виконували чимало різноманітних гендерних ролей.

Нерідко подружнє та сімейне життя було важко гармонійно поєднувати, скажімо, з літературною чи суспільною працею, що обумовлювало рольовий конфлікт. Наприклад, Л. Яновська тривалий час була відірвана від письменництва через складні взаємини з чоловіком [328, с. 107–108]. Народниця Н. Подолинська (Андрєєва) покинула сім'ю через прагнення зосередитися на революційній діяльності[342, с. 200]. Конфліктам подружжів народоловної інтелігенції присвячений окремий підрозділ у рамках розділу II. Навіть поєднання народоловного світогляду з державною службою імперії теж можна розцінювати як рольовий конфлікт.

Дослідження подружнього життя передбачає осмислення повсякденного побутування подружжів, а значить звертання до методологічного досвіду «*нової культурної історії*». Чималу цікавість складають підходи «*культурної історії повсякдення*» (Alltagskulturgeschichte). Це поняття ввів до наукового обігу німецький дослідник М. Дінгес (M. Dinges) [374, с. 106]. У рамках «*культурної історії повсякдення*» запропонована «*теорія стилів життя*», розроблена на основі соціологічного поняття щодо «*стилів поведінки*». Соціологія «*стилів поведінки*» трактує як порівняно стабільні моделі поведінки індивідів чи груп при зіткненні з певною проблемою та розв'язанні деяких завдань. У «*стиль*» свідомо чи несвідомо входять економічне та соціальне становище, специфіка доби, але найбільшою мірою поведінку визначають рішення самих дійових осіб,

хоча це ніколи не є єдиним детермінуючим фактором. «*Стиль життя*» – більш загальна категорія, її М. Дінгес характеризував як порівняно стійкий тип рішень, які приймаються індивідами або групами, що роблять вибір із запропонованих суспільством варіантів поведінки [374, с. 105–106]. У рамках даної роботи використання цього методу передбачає дослідження низки аспектів, що характеризують організацію повсякдення подружнього життя, зокрема стратегії заробітку коштів, оселя, ведення домашнього господарства.

Для світогляду народоловної інтелігенції було характерне українське культурницьке народництво, властиве не лише для літературного дискурсу [369, с. 73–76], а й для витворення власної колективної ідентичності, яка здобула відображення в культурі повсякденності. Жорстка національно-культурна політика Російської імперії у 1860–1880-х рр. з тенденцією вбачати у вираженні українських симпатій політичний підтекст, вплинула на те, що культурні ознаки українства стали трактуватися як національно-опозиційні жести. З іншого боку, це вплинуло на те, що поле для демонстрації народоловних переконань було вузьким: коло однодумців та власне приватне, у тому числі й подружнє, життя [386, с. 19–20].

Плідною для осмислення даної проблематики здається «*теорія гри*» Й. Хейзінги (J. Huizinga). Згідно з цією концепцією, гра відрізняється від буденності і є, передусім, вільною діяльністю. Доросла людина може обійтися без гри, тобто вона певний надлишок. Для гри також характерна ізоляваність, оскільки грають у певних рамках простору та часу, а сенс полягає у ній самій. Гра створює власний порядок та має власні правила, які обов'язкові та не підлягають сумніву. Гра всього суспільства (або певної його частини) може відбуватися заради підвищення колективної чи індивідуальної цілі [593].

Мемуаристика, епістолярії та щоденники народоловної спільноти засвідчують те, що демонстрація власної ідентичності нерідко набирала ігрових форм, зокрема, культурного маскараду (перевдягання в одяг, який засвідчував національно-соціальні симпатії його власників), відтворення під час дозвілля народних танців, пісень, намагання жити селянським життям, тощо. Теорією Й.

Хейзінги застосовано в III розділі дисертації, де розглядаються знакові елементи народоловної культури у контексті повсякденності інтелігентних подружжів та нетипові шлюбні практики.

При дослідженні заявленого кола питань доцільно враховувати концепцію «*винайдення традиції*» (від англ. *Invention of tradition*), суть якої полягає в культурних практиках ритуального чи символічного характеру, метою яких є легітимізація інституцій, вираження належності до певної спільноти, прищеплювання деяких цінностей та норм поведінки через повторюваність. Нерідко такі практики мають на меті встановити зв'язок з відповідним історичним минулим або витворити модерну традицію [346, с. 8–13]. Для народоловних інтелігентів Наддніпрянської України 1860–1880-х рр. XIX ст. це проявилось, зокрема, у культивуванні постаті Т. Шевченка. З іншого боку, це символічні жести, пов'язані з козацьким минулим та селянським теперішнім українства, наприклад традиція вбиратися на свята в одяг козацького типу [386, с. 26–27].

У дисертації використано також загальнонаукові (*аналіз та синтез*) та загально-історичні методи дослідження. Це зокрема, *історико-порівняльний* метод, який застосовується для визначення шляхом зіставлення загального та особливого в історичних явищах. На історико-порівняльному методі базується *порівняльний підхід*, запропонований Ю. Бессмертним. Згідно з підходом, сфера приватного (зокрема, подружнього) життя розглядається як сукупність колективних та індивідуальних практик. У полі дослідницького аналізу знаходиться, відтак, як і об'єктивні так і суб'єктивні аспекти об'єкту, що досліджується. Ю. Бессмертний наголошував, що доцільним є приділяти особливу увагу проявам нестандартної поведінки, оскільки «...соціальна практика проявляється не лише через масове та повторюване. Нерідко її виявляється яскравіше через унікальне та індивідуальне [596, с. 18]. Але виникає проблема, яким чином вписати нестандартні практики у контекст стандартних, адже чимало дослідників вбачає у них «приватні модуляції суспільних процесів»,

сприймаючи як ілюстрацію поширеного явища, або як виключення, що покликане підтвердити правило.

Ю. Бессмертний пропонував вивчати співвідношення нестандартних та колективних практик, використовуючи мікроісторичний підхід, який важливий при розгляді проявів індивідуального. Одночасно з цим, він наголошував на важливості макроаналізу щодо практик розповсюджених. Такий підхід актуально використати і в рамках даної дисертації. Адже проблемне поле подружнього життя являється сферою паралельного існування стандартного та унікального, а одним з головних завдань є осмислення його своєрідності, дослідити як індивідуальні інтенції вписуються у систему колективного примусу. Тож чималу цікавість становлять нетипові вчинки та стратегії.

У рамках II та III розділів дисертації ми намагалися керуватися цим підходом, розглядаючи достатньо широке коло питань, які охоплюють різні аспекти життя подружжя (від ідеалів до повсякденності). Особливу увагу вважаємо за доцільне приділити тим практикам шлюбу чи побутування чоловіка та дружини, які стали породженнями ідеологічних переконань. З одного боку, до таких належать знакові елементи повсякденної культури, *притаманні українським народолюбцям*, а не інтелігенції Російської імперії другої половини XIX ст. взагалі. З іншого боку, це нетипові, одиничні вчинки щодо подружнього життя, що здійснювалися з ідеологічних міркувань.

Також у рамках роботи використано *ретроспективний метод*, який дозволяє виявити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичної події. За допомогою *ретроспективного методу* у рамках II та III розділів встановлюємо співвідношення суб'єктивного, особистісного чинника в історичному розвитку і об'єктивних факторів, зокрема уявлень про майбутнє подружнє життя та їхню еволюцію протягом життя. Залучення спеціально-історичних *проблемно-хронологічного методу та методу періодизації* дозволило згрупувати історіографію проблематики за хронологічним принципом, виділивши IV періоди.

Вивчення історіографічного доробку, присвяченого народолобній інтелігенції Наддніпрянської України другої половини XIX ст., дозволяє виділити чотири періоди наукового осмислення. У рамках першого періоду (1860–1910-ті) рр., можна виділити два етапи. На першому (1860–1890-ті рр.) розпочалося вивчення народолобної інтелігенції самими її представниками. На другому етапі (1900–1910-ті рр.) розгортається осмислення на фаховому рівні, що позначилося створенням історичних концепцій народництва. Плідним щодо різновекторного студіювання народолобства став другий період (1920 – середина 1930-х рр.). Саме тоді дослідники почали цілеспрямовано розробляти сюжети, пов'язані з подружнім життям.

Під час третього періоду (друга половина 1930 – початок 1990-х рр.) вивчення народолобної інтелігенції розгорнулося й за кордонами, зокрема, у науковому середовищі українських еміграції та діаспори. У СРСР у часовий проміжок з середини 1930-х рр. – другої половини 1950-х рр. дослідження щодо народолобства не велися. Їхнє поновлення відбулося на рубежі 1950–1960-х рр. Четвертий період (з 1990-х рр. – до сьогодні) охоплює сучасну вітчизняну історіографію, у якій предметне осмислення проблем подружнього життя народолобної інтелігенції тільки починає оформлюватися у самостійний дослідницький напрям.

Дослідження подружнього життя народолобної інтелігенції Наддніпрянщини обумовлює специфіку джерельної бази. Найповніше різні аспекти шлюбних взаємин відобразилися в наративних джерелах – автобіографічних творах, щоденниках, мемуаристиці, епістоляріях, художній літературі. Тривалий час цей великий пласт інформації майже не осмислювався науковцями, котрі інтерпретували наративи при вивченні широкого кола проблем, що знаходяться поза сферою сімейно-шлюбних стосунків. У той же час багато его-документів, що репрезентують шлюбні взаємини (зокрема, епістолярії) мало введені до наукового обігу, що актуалізує евристичну працю.

Представлені у дослідженні історіографія та джерела засвідчують, що у нашому розпорядженні перебуває достаньо репрезентативна літературна та джерельна база, котра дозволяє виконати поставлені мету та завдання. Застосування міждисциплінарних, загальнонаукових, загально-історичних, спеціально-історичних методів та підходів сприяє проведенню дослідження з урахуванням новітніх методологічних надбань.

РОЗДІЛ II

ПОДРУЖНЄ ЖИТТЯ НАРОДОЛЮБНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: ІДЕАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ТА РЕАЛЬНІ ПРАКТИКИ

2. 1. Шлюбні ідеали та стратегії народоловної інтелігенції у 1860–1880-х рр.

Письменник І. Нечуй-Левицький у повісті «Хмари» (єдиному великому літературному творі про народоловну інтелігенцію Наддніпрянщини 1860-х ст.) так описує мрії головного героя, Павла Радюка про майбутню дружину: «... якби його жінка була й гарна, до того ще й розумна і не цуралась наукової книжки, щоб з нею можна було поговорити про щось вище, ніж бали, танці та моди. Йому тепер здавалась будуча жінка якимсь товаришем студентом, розумним і просвіченим, котра стояла б з ним нарівні розумом, просвітою, а найбільше – поглядами й пересвідченнями»[278, с. 224]. Цей пасаж влучно відбиває зміни, що сталися в освічених верствах суспільства Російської імперії наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. Тож, розглядаючи матримоніальні запити та стратегії, доцільно окреслити суспільні тенденції, які впливали на їхнє формування.

Знавець історії російської інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., К. Соколов слушно назвав реформи Олександра II 1860–1870-х рр. каталізатором прискореної модернізації суспільства. Внаслідок аграрної реформи стрімко бідніло дворянство, у більшості своїй неспроможне пристосуватись до капіталістичних відносин[569, с. 111]. Початок реформ, за підрахунками Б. Миронова, співпав по часу з п'ятикратним збільшенням числа студентів університету. Студенти рекрутувались уже не стільки з числа забезпечених представників шляхетного стану, як з біднішого середовища, так званих різночинців[449, с. 345]. Університетський диплом давав змогу поступити на державну службу, а відтак міг гарантувати освіченій людині місце, жалування та пенсію. Освітні процеси обумовили створення мислячої соціальної категорії, яка прагнула заробляти на життя інтелектуальною працею та державною

службою. Тож реформи сприяли процесу кристалізації інтелігенції. У стінах університету молодь знайомилась із провідними європейськими науковими творами, філософськими вченнями.

Сталися зміни в жіночій освіті. В. Пономарьова та Л. Хорошилова, спеціалісти з історії жіночої історії XIX ст., визначили, що на початку 1860-х рр. збільшилась мережа середніх навчальних закладів для дівчат: пансіонів, гімназій, інститутів, єпархіальних училищ[503, с. 108]. Ця тенденція свідчить, що суспільство усвідомило важливість жіночої освіти. Не тільки дворянство, а й матеріально спроможне різночинство прагнуло дати її своїм донькам. Дівчина, що закінчувала гімназію чи інститут, теоретично могла самостійно заробляти на життя в якості вчительки чи гувернантки[378, с. 223–230]. Реформи стали поштовхом для процесу створення вищої освіти для дівчат, уособленої у Вищих жіночих курсах, що вперше почали функціонувати в 1870-х рр.[382, с. 448–457].

Перехід до буржуазного суспільства, освітні процеси прискорили процес емансипації, що в середині XIX ст. уже мав місце в Західній Європі та США. Жінки, які раніше були позбавлені можливості реалізуватися поза межами родинного кола, отримали шанси задовольнити власні інтелектуальні потреби, можливість самостійного життя без заміжжя, не знаходячись при цьому поза суспільством[378, с. 448]. Друга половина XIX ст. позначилася сплеском жіночих благодійних ініціатив: притулків, шкіл для дорослих, нічліжок, тощо [335, с. 70]. Ця, хай і обмежена, можливість самореалізації виявилась надзвичайно привабливою, багато хто з задоволенням долучався до праці на користь цих закладів.

Проте, жінка Російської імперії зіштовхувалась з численними обмеженнями. Функціонування Вищих жіночих курсів, які декілька раз припиняли свою діяльність, доволі вороже зустріли консервативні кола. З приводу доцільності їхнього існування на сторінках періодичної преси точилися численні дискусії[503, с. 210]. Така ситуація викликала відтік дівчат на навчання за кордон, де у Швейцарії, Франції, Великобританії вони могли здобути вищу освіту. Але незаміжня дівчина без дозволу батьків не могла туди виїхати, а

закордонний диплом не давав право влаштуватися на державну службу, конкурувати з чоловіками на ринку праці.

На суспільні зміни відкликнулась література. Роман М. Чернишевського «Що робити?», написаний про «нових людей» та адресований «новим людям» (інтелігенції), репрезентував привабливий для них життєвий план. Шлюб без згоди батьків, товариські відносини подружжя Лопухових, раціональна швейна справа Віри Павлівни, яка приносила реальну користь незаможним жінкам – програма дій, котра не могла не видатись привабливою, не викликати бажання її наслідувати[314, с. 218].

Великою мірою, дані процеси вплинули як на формування інтелігенції (і народоловної в тому числі), так і визначило її шлюбні стратегії. Народоловні інтелігенти 1860–1880-х рр., до яких відносимо, зокрема, учасників громад Наддніпрянщини, рекрутувалися з середовища студентів університетів, професорсько-викладацького складу, вчителів, лікарів, юристів, почасти чиновників. Їхніми батьками були як і представники малоросійського збіднілого дворянства, польського шляхетства, духовенства, вчительства, чиновництва, купецтва, так і, в окремих випадках, заможного селянства.

Погляди народолобців мали національне забарвлення та базувались на усвідомленні втраченої державності, втіленої в козацькій традиції та її перетікання до селянства, котре розглядалось як носій української ідентичності. Методи діяльності полягали в культурницькій роботі серед селян, науковій, літературній, музичній, драматургічній праці, покликаній «відновити» національну культуру, популяризувати її[546, с. 78–80]. Тож, народолобці відрізнялись від російського революційного народництва поглядами, методами діяльності, проте соціальне середовище їхнього формування були схожими.

Цілком логічно постає питання про очікування від потенційного шлюбного партнера. Повернемося до пасажу з повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари», в якому молодий Павло Радюк мріє про майбутню дружину. У книзі про народолобців і для народолобців, автор змалював їхні ідеали та шукання в дошлюбний період, які далеко не завжди відображені в мемуаристиці та

епістоляріях. У мріях головного героя «Хмар», дівчина повинна мати схильність до інтелектуальної праці, виконувати не тільки традиційні сімейні обов'язки, стати чоловіку товаришем та другом[278, с. 224].

Фактично аналогічні концепції шлюбу, що мав ґрунтуватися на взаємних почуттях, партнерстві, праці на благо суспільства, пропонувала і російська література. Дослідниця подружнього життя В. Веремєнко слушно зазначала, що ідеал самостійного одруження через кохання охопив не лише інтелігентів а й велику частину дворянства Російської імперії. У жінці ж чоловіки прагнули відшукати «молодшого товариша» та помічника [347, с. 48–49].

Подібний запит на шлюбному ринку мав актуальність у реальному житті. В. Антонович захопився В. Міхель, великою мірою, через її інтерес до «соціалістичних» ідей (вона ще гімназисткою читала «Колокол» О. Герцена)[428, с. 139]. О. Русов зацікавився С. Ліндфорс після фундації нею дитячого садка, де юна Софія та її сестра намагались реалізувати власні педагогічні ідеї [300, с. 149]. В. Лобода, один з лідерів Полтавської громади, одружився з етнічною росіянкою С. Смирновою, яка поціновувала серйозну філософську літературу, брала участь у роботі демократичних гуртків рідного Смоленська[43, арк. 2]. Приязне знайомство та взаємна симпатія Х. Васневської (племінниці В. Антоновича) та Ф. Вовка, що закінчилось весіллям, розпочалися під час складання Київською Старою громадою «Словника»[270, с. 187].

Зазначимо, що далеко не всі дівчата до заміжжя цікавились демократичними ідеями, виявляли бажання займатись громадською працею, не говорячи вже про ідеї народолобства. Гімназії та інститути були покликані дати їм основні знання та підготувати до сімейного життя, але не зробити їх активними членами суспільства. Малорезультативна полеміка в періодиці навколо «жіночого питання» точилась десятиліттями. Намагання впровадити вищу жіночу освіту гальмувалися як і консерватизмом суспільства, так і державою [378, с. 223–230; 381, с. 137–147].

Відтак просвічувати жінок, підлаштувати їх під свої ідеали, доводилось чоловікам. Інколи цю місію виконували наймані вчителі-студенти, «поширювачі

вільнодумства», брати дівчат та їхні приятелі, вхожі у дім. Юна панянка могла читати їхні книги, слухати розмови та приймати в них участь, так формувались її суспільно-національні погляди та світогляд. Хрестоматійним у художній літературі став образ дівчини, яку «розвиває», «пробуджує» до інтелектуального життя чоловік [312, с. 126]. Так народолобні погляди героїні оповідання «Зірниця» сформувались завдяки найманому викладачу, котрий вчив її української мови та постачав літературою [305, с. 320]. Мемуаристика підтверджує, що такі практики мали місце у реальному житті.

На Л. Мищенко під час перебування в одеському пансіоні, вплинув учитель літератури, відданий прихильник демократизму [274, с. 121]. Переконання М. Драгоманова та його товаришів засвоїла його сестра Ольга, яка була активною діячкою українського руху впродовж багатьох років [37, арк. 1–2]. Становлення поглядів С. Русової відбулося у наслідок спілкування з приятелями старшої сестри – представниками Київської Старої громади [300, с. 150].

Найчастіше знайомити дівчину з народолобними та демократичними ідеями випадало нареченому або чоловіку, що здобуло відображення в мемуаристиці. Майбутні дружини народолобців часто рекрутувалися з різноетнічних категорій і по цілком логічних причинах були далекими від українства. С. Русова, наприклад, згадувала, що у юності не могла і двох слів сказати українською мовою. Після одруження багато жінок долучались до культурницької, педагогічно-просвітницької діяльності громад Наддніпрянщини, потрапляючи під вплив переконань свого чоловіка та його оточення [300, с. 148–151].

Етнічна росіянка С. Лобода, дружина капітана В. Лободи, полтавського громадівського діяча, вийшовши заміж, брала участь у праці Громади [46, арк. 1–3]. Також росіянка К. Порозова (у заміжжі Чубинська), як згадувала Г. Берло, цілком поділяла погляди свого чоловіка, хоч і не змогла вивчити української мови [238, с. 110–113]. О. Пелехіна-Кашкіна, англійка за походженням, взявши шлюб з Ю. Цвітківським, стала однією найактивніших дам у Київській Старій

громаді та організованому народолобними жінками «Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу»[300, с. 145].

Тож принаймні частина народолобної інтелігенції давала змогу дружинам задовольнити амбіції поза сім'єю. Більшість жінок долучалися до благодійної та культурно-освітньої праці українських осередків, зокрема громад Наддніпрянщини. Це було найпоширенішою (проте далеко не єдиною) для інтелігентного кола формою самореалізації. Аналіз персонального складу Одеської громади засвідчує, що жінки також були серед членів (зокрема, А. Боровська, О. Климович, О. Смоленська, К. Андрієвська, мати та донька Єгунови, М. Чикаленко) [205, арк. 1]. Спогади С. Єгунової-Щербини підтверджують, що ця праця відігравала для неї чималу особисту вагу[250, с. 189–190].

Окремі жінки спробували себе в якості літераторів (Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Дніпрова Чайка та ін.). Деякі задовольняли свої артистичні амбіції (зокрема, Ольга О'Конор-Лисенко, С. Дитківська-Тобілевич). Найбільш радикально налаштовані – брали участь у активних формах народолобного (друк і розповсюдження нелегальної літератури) та народницького рухів (від друку заборонених видань до участі в підготовці терористичних актів).

Проте необхідно розуміти, що не всі жінки мали амбіції поза подружніми відносинами й сімейним колом та проявляли високу активність за його межами. Це яскраво ілюструє пасаж з листа О. Кістяківської до чоловіка, знаного учасника Київської Старої громади. Вочевидь, відповідаючи на заклик чоловіка самотійно працювати у якості вченого, Олександра Іванівна запевняла його, що не має такого бажання і прагне виконувати роль його помічника[139, арк. 3]. Натомість її рідна сестра, дружина В. Антоновича, не вдовольнялася реалізацією лише у якості дружини та матері. Варвара Іванівна енергійно працювала на ниві благодійництва, початкової та жіночої освіти[206, арк. 1].

Освічена жінка, яку можна поставити нарівні з собою – один з шлюбних ідеалів народолобної інтелігенції. Якщо до заміжжя дівчина не виявляла охоти до опанування серйозної літератури, філософських вчень, то принаймні частина

чоловіків були не проти просвічувати свою обраницю, а також плекати у ній симпатії до українського руху та демократичних ідей. Поширеною побутовою тактикою стало формування її кола читання. Інколи досягти бажаного результату, розвиваючи інтелект на національне почуття дівчат, було легко. Але за умов байдужості до самоосвіти та українства потрібні були інші способи, більш обережні та різноманітні педагогічні маневри.

Вже згаданий вище герой роману «Хмари» так описав свій план щодо інтелектуального розвитку коханої дівчини: «Вона буде такою! Вона має доволі розуму! А я розів'ю, я наведу її на розум!... Тепер підуть екзамени, мені буде ніколи. Я буду забавлять її тим часом французькими романами, коли вже вона має до їх великий потяг. А після екзаменів буду дават' їй легші критичні книжки на сьогочасні руські й заграничні повісті, потім принесу їй дещо наукове, поважніше. Я згодом колись доведу її своєю розмовою до пуття. Вона стане моїм товаришем і другом, рівним зі мною просвітою й любов'ю *до рідного краю, до рідної мови* (курсив наш – А. Н.)»[278, с. 224]. Тож важливими, принаймні для частини інтелігентів здавалися українолюбні симпатії партнера. Значною мірою, наші міркування підтверджує жіноча мемуаристика. О. Русова відзначала, що заслуга у формуванні її поглядів належала майбутньому чоловіку: « Він перший відкрив для мене красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою, і без довгих промов та роз'яснень збудив у мені *ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала всією моєю працею довгі літа* (курсив наш – А. Н.)» [300, с. 156] С. Єгунова-Щербина у спогадах писала, що Одеську громаду відвідувало виключно ті жінки, які любили Україну та бажали її відродження. Саме серед учасників громади вона знайшла собі чоловіка[250, с. 189–190].

Засобом формування народолюбних симпатій та їхнім виявом, демонстрацією, стала українська мова. Цікавим здається з цієї точки зору комплекс листів Павла Житецького до майбутньої дружини В. Демченко за 1863–1865 рр., написаних гарною літературною мовою, з використанням багатьох пестливих слів («ясочка», «ягідка», «голубонька» та ін.). Павло

Гнатович, таким чином, долучався до творення нової епістолярної культури, послуговуючись для передачі власних думок мовою, яку на думку українських інтелектуалів використовували для спілкування широкі верстви суспільства[84, арк. 7].

Навіть україномовні в домашньому побуті родини Житецьких [61, арк. 1; 64, арк. 1] та Драгоманових [24, арк. 1–2; 26, арк. 1–2] листувалася між собою в 1850–1860-х рр. виключно російською. Цілком очевидно, що Варвара Демченко не розглядала українську мову як засіб спілкування в культурному товаристві. П. Житецький не тільки демонстрував перед нареченою красу рідної мови, а й цілеспрямовано заохочував використовувати її. Спочатку дівчина навіть не могла збагнути значення окремих слів П. Житецький писав їх російською транскрипцією в дужках [84, арк. 7].

Але з плином часу її успіхи в освоєнні української мови стали просто вражаючими. Варвара Семенівна писала українською листи до нареченого, що викликало щирий захват Павла Гнатовича: «...хоч правду тобі сказати, ти мене дивуєш українськими листами: так добре вони по українськи написані... Кудажулучше, як перше писала ти по руські. Я тепер і не можу представити собі, щоб ти до мене листи писала по руські – так пишеш, як будто ти і говориш по руські не вмієш. Спасибі тобі, розумнице моя!» [84, арк. 47]. У подальшому житті мовою сімейного листування Житецьких стала виключно українська [61, арк. 1; 87, арк. 1]. Аналіз епістолярних архівів Антоновичів, Драгоманових, Кістяківських, Лисенків та інших інтелігентних родин засвідчує, що українська мова вживалася часто [8, арк. 93].

У одному з листів до В. Демченко є цікавий пасаж щодо того, що наречений у майбутньому бачить (чи прагне бачити) її «*міцною українкою*» [84, арк. 56]. До певної міри це відбиває ідеалістичні шукання народолобців. Прагнення бачити поряд з собою «*молодшого товариша*» було характерне для освіченої частини суспільства Російської імперії другої половини XIX ст. Тож відповідні запити у середовищі інтелігентів симпатиків українства, якщо висловлюватися термінологією П. Бурдьє, не є *одиничним хабітусом* [346, с. 170].

Натомість певна своєрідність народолобної інтелігенції вбачається у *національній складовій* шлюбних ідеалів. Під національним складником розуміємо власне не етнічне походження, а послуговуючись формулою Л. Смоленського «визнання народності даної країни по її селянському населенню та служінню інтересам цього народу» [250, с. 192]. Таким чином, вживане у епістоляріях та мемуаристиці поняття «українка» охоплює сферу переконань і стає можливим для кожної, що ці переконання розділяє.

Л. Драгоманова-Кучинська, яку ідеалізувало чимало народолобних інтелігентів, писала у листі до О. Черпахи: «Якщо Ви хочете, щоб Ваша дружина була цілком до мене подібна, то вона мусить бути в першу чергу українкою і не забувати цього все своє життя» [237, с. 345]. У мемуаристиці, епістоляріях, художній літературі *українство* дружини виступає актуальним шлюбним запитом. Але не всі жінки прагнули перейняти такі погляди, і очевидно, що не всі чоловіки намагалися їх прививати. Влучно це ілюструє зауваження П. Куліша до дружини Л. Глібова, з якою у Пантелеймона Олександровича певний час був роман: «Та що ж, коли справді нема смаку в пишній молодиці, як не любити і не знати нашої народності! Всякій-бо людності треба чимось бути: чи москалем, чи ляхом, чи українцем. Ви самі бачите, що москальки з Вас не буде. А полька з Вас яка? Ви польську народність знаєте тільки з вешечку. *Тим часом всяке слово Ваше показує, з якого Ви народу походите, а Ви того народу цураєтесь. Кому ж то се любо?* (курсив наш – А. Н.)» [52, арк. 2]. Параскева Федорівна, уроджена Бордонос вийшла заміж у 16 р. за активного учасника українського руху Л. Глібова, виступала у характерних ролях в аматорських українських виставах Чернігова. Але це не викликало у жінки симпатій до ідей народолобства [462, с. 38–40].

У середовищі дружин та наречених таку індіферентність не можна назвати поодинокую. Л. Мищенко відверто писала, що її участь у святкових заходах Київської Старої громади диктувалася, у першу чергу, бажанням розважитися. До праці у «Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу» її мотивував щорічний благодійний бал. Зовсім іншим виглядає підхід В.

Антонович, яка самовіддано працювала у притулку і навіть включила одного з вихованців П. Петруняка до свого заповіту [206, арк. 1]. Важливість *національної складової* ідеалів, принаймні для частини представників українського народолюбства, засвідчує ситуація у яку потрапили О. Кониський та Г. фон Рентнелъ. Панночка, яку кохав Олександр Якович (навіть встиг освідчитися) стала для нього розчаруванням, оскільки негативно висловлювалася про українську мову та селян [396, с. 67].

Щодо подружніх ідеалів наведемо цитату ще з одного літературного твору, повісті О. Кониського «Юрій Горovenко», де закохана дівчина думає про головного героя: «От се той чоловік, про яких я читала» [261, с. 480]. Виникає потреба розібратися на які літературні взірці вона орієнтується. Не вдаючись до детального екскурсу у російську та українську літературу другої половини XIX ст. зазначимо, що популяризувалася новий чоловічий типаж – борець за суспільне благо, котрий репрезентував читаючому загалу демократичну інтелігенцію, а відтак – став привабливим для співчуваючої їй частини читачів. [261, с. 487]. Симпатії до цього харизматичного образу прямо вплинули на подружні перспективи «неблагонадійних» чоловіків.

Зазначимо, що чимало представників народолюбної інтелігенції чи до одруження чи після нього підпадали під цю категорію. Їхні погляди та діяльність, направлені виключно у мирне русло, в умовах перегляду основ національної політики Російської імперії, яка зазнала суттєвих змін у другій половині XIX ст. – публічні вияви неросійської (зокрема, польської та української) ідентичності викликали реагування з боку державної влади, повинні були трактуватися суспільством як дуже радикальний крок. Особи, які підпадали під поліцейський нагляд чи на адміністративне заслання, виглядали не жертвами обставин, а бунтарями. Це скандалізувало консервативну та помірковану більшість освіченого суспільства. Труднощі при пошуках служби, неоголошений нагляд з боку «синіх мундирів» – ускладнювали їхню взаємодію з соціумом, впливали на економічні можливості, настрої, психічне та фізичне здоров'я, що відбивалось і

на особистому житті: далеко не кожна родина хотіла прийняти до свого складу таку особу. «Неблагодійність» могла коштувати надто дорого.

П. Чубинський, через народолобні переконання опинився на засланні в Архангельській губернії [300, с. 457–464]. До цього він був закоханий у дівчину на ім'я Ліза, з якою заручився. Заслання внесло свої корективи: вона швидко вийшла заміж за іншого, напевне, не без врахування волі батьків. У листі до поета Я. Полонського, петербурзького приятеля, П. Чубинський підсумував свої особисті переживання у віршованих рядках: «Она уж замужем давно / живет, в довольстве утопая / И к ней не постучится в дверь / Нужда, подруга бедных злая / Ты ею уж забыт давно, / Мечтатель бедный и изгнанник...» [303, с. 141].

Проте П. Чубинський не позбавився можливості здобути особисте щастя, навіть будучи засланцем. Він одружився з К. Порозовою. Катерина Іванівна аж ніяк не могла керуватись практичними міркуваннями, прийнявши рішення вийти заміж. П. Чубинський потерпав від нестачі коштів (зароблене статистичними описами Архангельської губернії відправляв своїм батькам до Борисполя) [303, с. 141–143]. Його здоров'я було підірване суворим кліматом, розпочався процес передчасного старіння. «Ще не багато літ прожив / а вже сивіє чорний волос» – афористично писав Павло Платонович про свій стан під час заслання. Одруження, що отримало емоційно-почуттєву оцінку у вірші «До моєї Катрусі», обумовило велике душевне піднесення, яке він описав наступним чином «Тепер з тобою спочиваю, / Тепер прийшла моя весна, / Я мов по смерті оживаю, / І ти, як зіронька ясна» [598, с. 249].

Одруження іншого народолобця, О. Кониського, визначилось схожими обставинами. Адміністративне заслання активного учасника Полтавської громади до Тотьми [38, арк. 1–13], що викликало у нього почуття песимізму та зневіри, обернулось неочікуваним весіллям. Марія Пестерева, спадкоємиця багатих російських підприємців, вийшла заміж за Олександра Яковича всупереч волі своїх опікунів [260, с. 75]. Цій події О. Кониський присвятив вірш, що яскраво демонструє життєдайні зміни у настроях засланця внаслідок одруження:

«Живила ти мене в неволі/ З тюрми на «волю» провела!/Ти вбите серце воскресила»[261, с. 539].

Мотивації М. Пестеревої та К. Порозової до одруження з чоловіками-засланцями, за можливості обирати на шлюбному ринку, вочевидь частково обумовились привабливістю образу борця за суспільне благо. Ідеальну поведінку для нареченої чи дружини у такій ситуації пропонували і художні твори і саме життя. До певної міри, важливою новацією доби, щодо ідеалістичного підґрунтя шлюбів став концепт *ідеологічної солідарності та співчуття*. Але сама поведінка, коли подружжя поділяє життєві випробування та труднощі, якщо послуговуватися термінологією П. Бурдьє, належать до стійких «диспозицій»[346, с. 168].

Зростання ролі ідеологічного фактору простежується у листі С. Лободи до чоловіка, написаного після арешту Віктора Васильовича: «Просити про звільнення не думаю. Прохають про винуватих: а я знаю твій чесний, сповнений благих намірів образ настільки співчуюю їм, що просити за тебе, значить по моїм переконанням звинувачувати тебе, а я далека від цього сама. Буду ждати повернення – терпляче, у впевненості, що ми побачимось не червоніючи одне перед одним – ні за свої вчинки, ні за хиткі уявлення. Я була тобі вірним, відданим *другом, товаришем* впродовж багатьох років, і залишуся такою до останньої моєї години (курсив наш – А. Н.)» [43, арк. 2]. У той же час, ми далекі від думки, що емпатія поширювалася виключно на світоглядну сферу.

Поділяти труднощі та негаразди пропонувалося не лише жінці, а й чоловіку, адже жінки у Російській імперії другої половини XIX ст. активно долучалися до суспільних рухів, як мирного демократичного, так і революційного спрямування. Коли С. Русову кілька разів заарештовували за нелегальну літературу та контакти з російськими революціонерами, її чоловік з дітьми, попри застереження III відділення, переїздили поближче до міст, де вона відбувала покарання[300, с. 176–177].

Щодо шлюбних ідеалів досліджуваного періоду слід вести мову про ще одне нове явище, чи не вперше науково розглянуте у книзі Т. Богданович «Кохання

людей шістдесятих років» [336, с. 12–16]. Мова йде про те, що справедливим і законним є роз'їзд подружжя, коли виникають почуття до третьої особи. Бурхливо на це відгукнулася художня література [314, с. 37; 259, с. 510]. Сучасна дослідниця подружніх взаємин, В. Веремко афористично зазначила, що персонажі роману «Що робити?» зробили крок у реальне життя [348, с. 52]. У середовищі інтелігенції, у тому числі й народолубної, цим неоголошеним правом скористалися у значній мірі жінки.

Розрив М. Ковалевської з чоловіком, активним учасником українського руху, М. Ковалевським, відбувся головним чином тому, що жінка покохала іншого, свого однодумця та соратника по народницькій діяльності В. Дебагорія-Мокрієвича [58, арк. 15]. Покинутий Микола Васильович виховував їхню спільну доньку Галю, виплачував утримання Марії Павлівні, вирішував її нагальні повсякденні проблеми. [207–228]. Судячи по епістолярному комплексу сім'ї, колишній чоловік пізніше навіть налагодив з нею приятельські стосунки, відмовившись від влаштування сімейного щастя з іншою партнеркою, визнаючи таке право за жінкою [225, арк. 1; 228, арк. 2]. О. Пелехіна-Кашкіна (у другому шлюбі Цвітківська) залишила свого першого чоловіка. С. Русова згадувала дружину харківського народолубця Цехановецького, яка пішла від свого першого чоловіка, професора Вольца [300, с. 146]. Але необхідно зазначити, що у більшості народолубна інтелігенція була достатньо консервативною щодо питань шлюбу. Такі практики, звісно, не попадали під поняття казусу. Але й надто поширеними їх не можна назвати.

Важливою складовою ідеології учасників українського руху другої половини XIX ст. було поняття «демократизм», що переконливо доводять знані дослідники громадського руху. Це визначали симпатії до українського села, захоплення соціалістичними та романтичними філософськими доктринами, та великою мірою, – прагматичними міркуваннями. Переважна більшість інтелігентів вела досить скромний спосіб існування та переважно орієнтувалась на власні заробітки від служби, а значить не могла собі дозволити проживати в розкошах.

Відтак, демократизм народолюбців з одного боку опротестовував спосіб життя еліт, який інтелігенти вважали для себе мало прийнятним, виражав свідоме прагнення відмовитись від сибаритства. Пасаж з «Моїх споминів» С. Русової, промовисто свідчить про це прагнення: «Жили ми вбого, але я в своєму демократичному піднесенні раділа цим злидням, і коли одного разу, одержавши гроші за лекції, Ол. Ол. (Олександр Олександрович – А. Н.)приніс на вечерю сардинки, я обурилася на таке буржуазне порушення нашого аскетизму»[300, с. 158]. З іншого боку, в побутовій площині, демократизм потребував чималої господарської вмілості, особливо від жінки, котра займалась веденням дому.

«...Придивляйся до хазяйського, сімейного життя. Ось тобі і розрада...» – промовисто писав П. Житецький в листі нареченій Варварі[84, арк. 47]. Сімейне та жіноче приятельське листування переконливо свідчить про те, що у своєму подружньому, сімейному просторі дівчина повинна була вирішувати цілий комплекс різноманітних домашніх проблем, тож відповідні вміння були актуальною шлюбною вимогою.

Для модернізаційних суспільних процесів 1860–1880-х ст.характерна демократизація шлюбної процедури у освіченій частині суспільства. Для того, щоб одружитися, вистачало взаємного погодження молодих, батьківська чи опікунська заборона не завжди відігравала вирішальну роль. Шлюби за взаємним погодженням, схвалені батьками обох сторін, були найбільш характерні для людей однієї соціальної категорії (дрібне дворянство П. Косач та О. Драгоманова, М. Драгоманов та Л. Кучинська, М. Лисенко та О. О'Коннор), а також з представником державної служби чи людиною, котра має стабільну приватну практику (вчитель В. Антонович та правник О. Кістяківський одружились з баронесами В. та О. Міхель, а поліцейський секретар І. Тобілевич з Н. Тарковською).

Характерно, що родичі намагались опротестувати шлюб, коли між молодими існувала соціальна та матеріальна нерівність. Знана представниця українського народолюбства С. Ліндфорс, донька та сестра діячів земського руху, дворянка шведського походження у «Споминах» торкалась перипетій свого

одруження з О. Русовим. Син військового лікаря, котрий виріс у матеріальній скруті, а навчаючись в університеті як заробіток мав лише приватні уроки, мусячи допомагати при цьому матері-вдові, не був гарною партією. Старший брат Софії, який виконував функції її опікуна, заборонив дівчині виходити заміж без його погодження до 21 року [300, с. 157].

С. Ліндфорс, котрій було на той час 20 повних років, зважаючи на те, що О. Русов мав їхати до Санкт-Петербурга, не побажала терпіти розлуку. Попри заборону, що наклав на неї брат, дівчина виїхала вслід за Олександром Олександровичем. Півроку вони жили цивільним шлюбом, як товариші. Коли С. Русова стала повнолітньою, відмовився відвідати її «цілком нігілістичне» весілля у Санкт-Петербурзі. Авторка «Споминів» описує цю урочистість, котру іронічно іменує «нігілістичною», такою, що йшла в розріз з весільною обрядовістю, урочистістю, святковістю, як подію формального змісту [300, с. 158].

Молодих цілком влаштовував невінчаний шлюб, на вінчанні наполягла мати нареченого. На весілля не міг прибути посадний батько, М. Драгоманов, котрого обставини змусили емігрувати. Недосвідченість Софії Федорівни у практичних питаннях породила розгубленість, вона прийшла до церкви без весільної фати. Вінчання пройшло скромно, на нього було запрошено в якості друзів товаришів Олександра Олександровича по народолобній діяльності та М. Лисенка з дружиною, як весільних батьків. С. Русова писала, що зовсім не знала, куди їм подітися після вінчання. Врешті-решт, гостей було запрошено до них, і вони розбіглися, хто купувати шампанське, а хто ковбасу [300, с. 158–159].

Варвара Семенівна Житецька в листі до Людмили Михайлівни Драгоманової описує весілля молодого народолобця М. Шульженка (1871 р.) цілком подібно до весілля Русових: «...Так, він одружився. Ми довго не вірили, поки не побачили його під вінцем... Вбрана вона (наречена – А. Н.) була дуже просто. Після вінця поїхали до Шульженката грали цілий вечір у карти...» [237, с. 105].

Тож у середовищі освічених людей, котрі живуть своїм фахом у цілому, та народолобної інтелігенції зокрема – виразно простежується тенденція до

спрощення шлюбної обрядовості. Це пояснюється як і прагматичними міркуваннями (інтелігенція в переважній більшості не вела заможного життя, орієнтуючись на прибутки від власної службової діяльності), так і тяжінням до демократизму в організації приватного життя. Та ж В. Житецька, розповідаючи про обраницю М. Шульженка, писала про чутки в народолобному середовищі Києва, що вона «недалека панія», тобто її світогляд не відповідав ні народолобним ні демократичним ідеям[237, с. 105].

Шлюб М. Шульженка заклав початок розриву відносин зі Старою громадою, а потім він перейшов у табір противників українського руху та зробив бюрократичну кар'єру. У листах подружжя Житецьких та В. Беренштама до Драгоманових чимало місця відводилося описанню цієї ситуації, причиною якої автори вважали одруження та вплив з боку дружини [237, с. 130].

Але водночас існувало бучне святкування, особливо у випадку, коли вирішальна роль в організації покладалась на батьків. Л. Мищенко пригадувала своє весілля як надзвичайно пишну подію: «І тепер не можу без сліз зворушення й смутку згадати, як справлялось моє весілля: крім місцевих знайомих, приїхало багато сусідніх дідичів... мене везли до вінчання каретою, запряженою четвіркою ясно сірих коней й оточеній верховими з похіднями...пам'ятаю, як я плакала під час вінчання і знайомі дами підходили до мене ззаду і тихенько просили не плакати, «а то носик буде червоний»... За вечерею пили «венгерське», яке мій батько власноруч замурував до мого весілля того дня, якого я з'явилась на білий світ. Ніхто, крім нього не знав, де зберігається цей скарб»[274, с. 107].

Незгода батьків або опікунів дівчини на шлюб обумовлювала таємні одруження, котрі мають давню практику та чималу традицію в художній літературі. Таємний шлюб розглядався як крайній крок, та практикувався у випадку, якщо шлюб загрожував стати мезальянсом. Перебуваючи на адміністративному засланні у Тотьмі, народолобець О. Кониський вирішив одружитися з М. Пестеревою, спадкоємицею багатих російських купців та діамантових промисловців. Марія успадкувала статки батька та діда, а її єдиним

близьким родичем та опікуном був рідний дядько. Його відмова дати благословення на шлюб між багатою племінницею, що звикла до розкошів та незаможним О. Кониським, що попсував свою репутацію засланням, призвела до їхньої втечі до сусіднього містечка і таємного вінчання. Після одруження М. Кониська (з неочевидних причин, можливо через бажання довести силу почуттів чоловікові), зробила його єдиним власником своїх статків[551, с. 134].

У середовищі інтелігенції виникали і спонтанні одруження, які не планувалися завчасно і відбувались стихійно. Є. Чикаленко, учасник народолюбного руху молодшого покоління згадував, що саме так він одружився, за компанію з товаришами. «Гарні лубенки», на одній з яких(М. Садиковій) він одружився, відповідали запитам приятелів і їх «у будь-який момент могли взяти заміж інші»[315, с. 110]. Схоже весілля описувала і Л. Мищенко: запрошений на її весілля товариш-народолюбецьФ. Мищенко «за компанію» того ж вечора одружився з її кузиною[274, с. 107].

Існувала також практика одруження без вінчання. Формування поглядів на шлюб, як партнерство, обумовило, що інтелігенти другої половини XIX ст. доволі лояльно ставились до подібних практик, головна приваба яких полягала в можливості змінювати партнера у випадку невдалого співжиття подружжя. Потужним засобом пропаганди невінчаного шлюбу, стала у першу чергу, література, котра реагувала на запити суспільства та формувала їх (у вигляді ідеалів, стратегій поведінки, цінностей) одночасно. Консервативна публіцистика відреагувала на таку тенденцію вкрай несхвально, натомість література популяризувала одруження без вінчання як природний союз вільних людей[606, с. 129]. Тоді, коли чоловік майже нічого не втрачав, жінка йшла на ризики, адже була позбавлена тих гарантій, котрі давав їй церковний шлюб.

Попри те, що цивільне одруження супроводжувалося для жінок численними ризиками (осуд частини суспільства, незадоволення рідних, нестійкість таких союзів та невеселі перспективи залишитись самій чи з дітьми без засобів до існування та захисту з боку чоловіка у випадку розриву), частина сприйняла його з ентузіазмом. М. Старицький в оповіданні «Зірниця», присвяченому подіям

1870-х рр., змалював невінчаний шлюб між народолобною Галею та російським народником Васюком, вже одруженим на той час. Чоловік переконував її погодитись на такий тип сімейних відносин наступними словами: «Повірте мені, що не в інших речах сила цієї суспільної інституції, а у нас самих. Міцні ми у слові та обов'язках – і все буде міцно...»[305, с. 330].

Головною привабою невінчаний шлюб для жінки стала можливість вирватись за традиційні рамки, що обмежували свободу її особистого вибору та самостійно обирати партнера, керуючись власними симпатіями, почуттями, уявленнями, не рахуючись з інтересами родини чи соціальною приналежністю. Невінчаний шлюб у середовищі народолобної інтелігенції ставав виходом, коли розлучення з попереднім партнером було неможливим з низки причин. Таку практику застосовував М. Лисенко, котрий розійшовся з першою дружиною через її небажання мати дітей та націленість виключно на кар'єру, подружні зради[274, с. 431].

Серед української інтелігенції та російських народницьких кіл існувала також практика фіктивного шлюбу. Попри модернізаційні процеси традиційні сімейні підвалини часто залишалися міцними, тож жінка цілком залежала від батьків чи опікунів. Саме вони регулювали її долю. Наприклад, вирішували, чи отримає вона подальшу освіту – на Вищих жіночих курсах чи за кордоном. Утім, одруження передавало права вирішувати ці питання чоловіку[606, с. 138]. Тож шлюб, за наявності лояльного партнера, міг по-справжньому звільнити молоду дівчину, дати реалізуватися її мріям про вільне життя, вищу освіту, уберегти від небажаної партії. Зауважимо, що розвиток середньої жіночої освіти в середині XIX ст., який дав суспільству більш освічену жінку, обумовив прагнення продовжувати навчання, йти далі.

Нерідко причинами стати курсисткою або виїхати до іншої країни на навчання було не стільки бажання опановувати певну науку, а вирватись з традиційного кола на волю, побачити світ, насолодитися молодістю[382, с. 448–450]. Л. Мищенко, дружина відомого народолобця Ф. Мищенка, так описувала свій порив їхати до Петербурга на Вищі жіночі курси: «Що вабило нас до курсів

– наука? Скажу одверто, що вона в цих пориваннях до курсів для мене принаймні грала третестепенну роллю; вабило життя, воля, нові враження, нові ще не знані радощі»[274, с. 130].

Батьки Людмили були категорично проти, і вищої освіти вона не отримала: курсисти видавалися провінційним дворянам нігілістками та розпусницями. Демократичніший підхід до долі доньки продемонструвало подружжя Мельників. М. Мельник, кременчуцький земський діяч, людина прогресивних поглядів, не перешкоджав Катерині у її пориваннях до вищої освіти. Невінчаний шлюб з професором В. Антоновичем, що викладав на київських Вищих жіночих курсах також сприймався батьками як цілком нормальний[8, арк. 35].

Одружитися з метою надати дівчині права та зробити її вільною, цілком незалежною людиною – суспільна тенденція, що зафіксована в російській та українській літературі[314, с. 136, 305, с. 328–329]. Подібну життєву ситуацію згадувала Л. Мищенко. М. Зібер, видатний український вчений народолюбних переконань, взяв фіктивний шлюб з Н. Шумовою, котра мріяла стати медиком та навчатись у Швейцарії. Мрії Надії Олімпіївни та її старшої сестри справдились: обидві вони стали студентками Бернського університету. Н. Шумова не вела спільного життя з М. Зібєром, який на той час перебував на еміграції в Парижі, інколи відвідувала його там і ставилась як до товариша, а не вінчаного чоловіка. Це гнітило Миколу Івановича: він закохався у свою фіктивну жінку, яка зовсім не прагнула розділити його почуття[274, с. 110–111].

Є. Чикаленко, описуючи свою працю в Харківській громаді, що взаємодіяла з окремими російськими народниками, пригадав одруження народника Я. Зубенка з раніше ніколи не баченою ним генеральською донькою. Ця дівчина хотіла вчитись на курсах і отримати незалежність від батьків, що підштовхнуло її до такого радикального кроку. Народник Ю. Бунін, знайомий цієї панни, запропонував будь-кому з товариства одружитися з нею, що не викликало жодного подиву, як достатньо поширена практика. Зазначимо, що обставини цього шлюбу, за словами мемуариста, виявились щасливішими, ніж у М. Зібєра та Н. Шумової: молоді закохались один у одного[313, с. 108–109].

Інтелігенти переважно йшли під вінець після закінчення університету та отримання місця служби, стабільного заробітку, на котрий можна утримувати сім'ю. Тож чоловічій шлюбний вік дещо більший за жіночій, але в цілому, до ситуації класичного «нерівного шлюбу» не доходило. Доволі маргінально виглядав союз між С. Лисенко та М. Старицьким: наречені були двоюрідними братом та сестрою, а Софія Віталіївна мала на момент вступу в подружнє життя всього 14 років. Літературна творчість Михайла Петровича містить опосередковані натяки на те, що дядько та тітка, опікуни, котрі виростили його, не бажали одруження племінника та дочки[305, с. 400–401].

У «Споминах» С. Русова зафіксувала враження від юної дружини М. Старицького: «... він високий, величний з чорними вусами, вона маленька жвава щебетушечка. Вони тільки що побралися. Мені було 12 літ, а їй ще не було 15; вона побачила мої ляльки і з дитячою зацікавленістю кинулася до них (а я вже соромилася, що ніяк не можу їх викинути!) – і ми почали разом гратися. Софія Віталіївна, шепелявлячи як справжня дитинка, з веселим сміхом оповідала, як вони одурили попа, що не хотів їх вінчати, бо не виходили года»[300, с. 143].

Отже, модернізаційні суспільні віяння в сумі з увиразненням почуття власної ідентичності склали вплив на формування специфічних шлюбних ідеалів та запитів. У центрі чоловічої візії, репрезентованої епістоляріями, мемуаристикою, художньою літературою – бажання мати інтелектуально зрілу жінку-товариша, що співчуває українській ідеї та тією чи іншою мірою долучається до благодійної чи культурно-просвітницької діяльності народолобств і є цілком демократичною, як у світогляді, так і в побутовому житті. Жіноча версія очікувань від майбутнього чоловіка видається доволі неоднозначною. Дівочтво, одруження, материнство – та програма, котру виконувала кожна жінка у шлюбі, в тому числі й за часів «великих змін», тож, на перший погляд, життя не обіцяло їй чогось докорінно іншого. У жіночих епістоляріях та автобіографічній прозі народолобної інтелігенції не транслюється якої-небудь програми вимог. Зазначимо, що художня література, в

котрій пропагувались нові образи жінки та стратегії її поведінки у шлюбі, дискусії в періодиці Російської імперії навколо жіночого питання, створювались та велися чоловіками, що спонукає давати обережні оцінки.

Тенденція до ревізії системи цінностей старих еліт та витворення нових, центральною віхою яких мав стати демократизм, сприяла спрощенню процедури шлюбу, необхідною умовою чого було взаємне погодження молодих. Перегляд усталених уявлень про одруження та сім'ю обумовив використання практики цивільних та фіктивних шлюбів, що поширилися в середовищі народоловної інтелігенції. Невінчаний шлюб переважно розглядався в якості виходу з ситуації, коли церковне одруження було неможливим і становив велику привабу для частини жінок, адже можливість влаштувати особисте щастя часто нівелювало ризики такого вчинку. Проте, це не можна вважати масовим явищем у контексті народоловної спільноти, яка у своїй більшості не відмовилася від традиційних сімейних цінностей.

2. 2. Почуття та чуттєвість у шлюбних взаєминах

Соціальні та гендерні історики, вивчаючи почуття, емоції, сексуальність направлені на сферу подружніх та сімейних взаємин нерідко використовують таке широке формулювання, як «світ почуттів», що охоплює велике коло питань, від шлюбних ідеалів до конфліктів, власне чи не всі сторони взаємин, пов'язані з стосунками чоловіка і дружини [522, с. 43–63]. У рамках даного підрозділу доцільним здається дещо «звужити» рамки дослідження, обмежившись аналізом *почуттів та чуттєвості*.

Художня література, потужний інструмент впливу на формування шлюбних стратегій, ідеалів та стереотипів, що швидко реагувала на вектор суспільних настроїв, зафіксувала важливу зміну, увиразнену у 1860-х рр.: одруження на основі взаємних почуттів. Якщо раніше одруження суворіше контролювався сім'єю, а партнер обирався переважно в межах своєї соціальної групи, з розрахунку або інших важливих обставин, то тепер для вступу в шлюб стало

достатньо наявності обопільного бажання молодих людей. Очікування від одруження радості взаємного задоволення почуттів стало актуальним прагненням в середовищі інтелігенції. «...Ми вже знали, що кохаємо один одного і що ніякі ані національні, ані соціальні перешкоди вже нас не розлучать», – писала С. Русова в «Моїх споминах» [300, с. 157]. Інша представниця народоловної спільноти – Л. Драгоманова, після весілля зазначала, що «щаслива коханням мого мого дорогого Миші» [267, с. 437].

П. Житецький, який переживав вимушену розлуку з нареченою, перебував у нервовому стані через укуси собаки, що могла виявитися скаженою, все-таки у листі до неї відзначив: «Варочко: ти не швидко полюбила, та полюбила щиро, не шуткуючи» [84, арк. 8]. Таким чином, взаємне кохання попри критичну ситуацію залишалося для нього джерелом чималого морального задоволення та втіхи.

Одруження, великою мірою, втрачало також можливий меркантильний підтекст. П. Житецький, котрий осиротів у юнацтві та надзвичайно бідував, будучи студентом Київського університету (певний час навіть не мав можливості винаймати помешкання), керуючись коханням вирішив побратися з сиротою В. Демченко. Центральною темою його листів за 1863–1865 рр. стало обговорення дій щодо майбутнього шлюбу. Звісно, така весільна партія ставила перед Павлом Гнатовичем ряд життєвих проблем, яких він торкається в епістоляріях (зокрема, безгрошів'я), проте з обуренням відкидається варіант відмови від відносин з Варварою: «Ну так що, що вона (опікунша – А. Н.) тобі нічого не дасть? От будемо плакати! Хіба ж ти так й досі думаєш, що я женюсь на твоєму приданому, а не на тобі? Повір, Варусю, що якби я мав так женитись, як ти думаєш, то мабуть би давно кинув тебе» [84, арк. 78].

Очевидно, дівчина серйозно вважала, що її становище може стати підставою розриву заручин з боку П. Житецького. Цілком прозоро на це вказує пасаж з листа народолобця: «Знай же, моє серденько і запам'ятай собі ось що: що ні я для тебе, ні ти для мене гіркої жертви не роблять. Я буду зароблять, а ти берегти те, що зароблю: тут труди рівні... *Ні моя коханочко, я для тебе ніякої*

жертви не роблю(курсив наш – А. Н.). Бо ти сама знаєш, що в мене нема нічого, як і в тебе»[84, арк. 72].

Ані відсутність матеріальних можливостей для майбутнього шлюбу, ані потенційні труднощі, які він породжував, не змусили Павла Гнатовича скасувати свої наміри, скеровані пристрастю: «Нічого мені не треба, окрім тебе самої – і нехай наші вороги полускаються, а їм нічого не вдіять з нашим коханням. Як тобі буде треба – зови мене, коли хочеш: зараз, через неділю, через місяць – я приїду і візьму тебе» [83, арк. 38]. Оцінюючи значення Варвари у своєму житті, він зазначав: «Спізнав я, тяжко спізнав, чого ти мені вартуєш: Ніякими словами чоловічими не можу я сказати тобі, яка ти дорога для мене» [84, арк. 10].

Его-документи народоловної спільноти містять чимало подібних до наведених вище рефлексій відносно почуттів у шлюбі. Варто окреслити певну гендерну різницю, між жіночими та чоловічими текстами. Тоді як жіноча мемуаристика народоловства 1860–1880-х рр. великою мірою спрямована на рефлексії над чуттєво-емоційним, то чоловіча частіше менш емоційно забарвлена і скермована, переважно, поза зону особистого. Влучно цю тезу відбиває різниця між споминами Л. Мищенко «З минулого століття» та «Спогадами» Є. Чикаленка.

Тоді як Людмила Феофілівна розлого оповідала про власні весілля, почуття до молодого чоловіка, Євген Харлампійович, охарактеризував тріаду закоханість/весілля/початок подружнього життя кількома реченнями: «В початку 1883 року я умовився з однією з лубенок, Марією Садиковою... побратися і повідомив про це дядька, адже він запротестував, маючи намір одружити мене з нашою далекою родичкою, що мала 1200 десятин землі в Ананьївському повіті. Я відповів йому, що *вибрав молоду собі по душі й іншої не хочу* (курсив наш – А. Н.), а тому тими днями маю з нею шлюб брати...» [315, с. 110]. Своєрідно емоційно компенсують чоловічу мемуаристику подружні та приятельські епістолярії, котрі є куди відвертішими, оскільки при їхньому створенні не передбачалась увага стороннього читача.

Яким же було бачення подружнього щастя? У першу чергу, важливим здається отримати від одруження задоволення своїх прагнень та сподівань. П. Житецький писав М. Драгоманову про подружжя Ольги та Миколи Лисенків: «Коля... *насолюджується собі любов'ю* (курсив наш – А. Н.) з Олею десь там у Кременч[уцькому] повіті» [237, с. 111].

Той же Павло Гнатович у листі до майбутньої дружини так зображував ідеалістичну картину подружнього життя: «Коли б мені мерщій з тобою зажить: бажається мені мати свій куток, а в тім кутку любую мою дитину Варусю. Вона буде господарювать, хоч на поганім господарстві, а я буду працювать. Хоч і лихо яке трапиться, то мабуть легше мені з нею буде лихо те воспринімати. Вона мене знає, а я її знаю, вона мене шануватиме, а я її шануватиму і берегтиму, як квіточку. Як я часом без причини надуюсь, вона не буде мучить його за те, що я її не люблю, як перше мучила, прости їй Господи! А як вона надується, то я знатиму (як і перше знав), що вона тільки маніру удає, а мене все-таки дуже любить» [84, арк. 64]. Головним у одруженні відтак була не матеріальна забезпеченість, а наявність поряд близької людини: «...будем мо жить у купці і балакать, і працювати і цілуватись будемо, а окромя того і книжки читать, і згадувать про те, що було, і думать про те, що буде – от тоді і тобі, і мені, моя рідная, буде не скучно» [84, арк. 76].

Схожими були і жіночі очікування та сподівання щодо подружнього щастя. О. Кістяківська, більше десяти років перебувала у шлюбі, мала шістьох дітей, рефлексувала подібним чином. У листі до чоловіка, Олександра Федоровича, який лікувався за кордоном, вона ностальгувала за його присутністю: «Тільки що поклала дітей спати і вирішила побесідувати з тобою, мій голубчику, так як коли ти був удома... так і тепер приходжу до твого кабінету поговорити з тобою, друже... як мені нудно, як мені сумно... так би, здається, і полетіла до тебе і привела б тебе сюди, до сім'ї. Зніми, мій голубчику, свої картки, хоч якась втіха буде у мене» [159, арк. 2].

Цікаво, що на лексикон, який використовувався у епістолярній культурі для передачі емоцій та почуттів чималий вплив мала українська мова. У досліджених

листах, зокрема листуванням між нареченими чи подружжях, нерідко вживаються пасажі українською або й взагалі, листи написані нею. Звернемось до комплексу листів П. Житецького до В. Демченко, датованих 1863–1865 рр., передшлюбним періодом. На сторінках епістоляріїв Павло Гнатович використовував численні ласкаві звертання, що мали передавати силу його почуттів. Це були як і скорочені, пестливі форми імені («Варусиночка», «Варусятчко», «Варочка», «Варусечка»)[84, арк. 33, 36] так і епітети («ягідка», «дівчина-чарівниченька», «зіронька», «коханочка» та ін.)([84, арк. 36–37]. Він не просто писав до дівчини українською, а й наголошував на особливому значенні цієї мови у їхньому любовному спілкуванні: «Гляди мені, от тільки перестань слухатись Соні [сестри П. Житецького – А. Н.] і М. М. (опікунші – А. Н.), то я до тебе перестану говорити по українські й писати листа по українські – це буде знак, що я сержусь (курсив наш – А. Н.)»

Тенденція до застосування схожої любовної риторики в народолобному середовищі спостерігаємо і наприкінці 1870 – на початку 1880-х рр. О. Кістяківська у листах до свого чоловіка практикувала ласкаві звертання (зокрема, «милий голубочок»/ «коли ти прилинеш до мене, милий голубочок»)[144, арк. 2]. Епістолярне спілкування В. Антоновича та К. Мельник містило стилістично схожі елементи («серденько», «серденьтко» та ін.) [8, арк. 91–95]. Відомий любовний лист В. Антоновича також написаний українською мовою: «Серденько, не покладайте на мене гніва – вчора в вечері ніяк не можна було мені вибігти – і мучився я і вередував і мало не плакав і снились ви мені цілісеньку нічку» [266, с. 108].

Використання у любовному та подружньому листуванні мови, характерної для української літератури народницького спрямування можна пояснюється предметним інтересом, котрий становило для народолобців Наддніпрянщини соціальне та духовне життя села та культурно-соціальними іграми, які практикували учасники українського руху другої половини XIX ст. Долученість багатьох із них, якщо не до літературної, то до етнографічної та

фольклористичної праці, ідеологічні установки народолобства, виправдовували таку «мову почуттів», як своєрідну данину інтелектуальній моді.

Зі сферою почуттів нерозривно пов'язана чуттєвість, що також складає безпосередній та чималий впливна подружнє життя. Уявлення про тілесність та секс у другій половині XIX століття зазнало певних змін як і взагалі в суспільстві Європи та Російської імперії, так і в середовищі інтелігентів зокрема. У європейській та російській історичній науці чуттєвість активно вивчається як у рамках історії сексуальності, так і в контексті сімейної історії та приватного життя інтелігенції. У науковому доробку таких фахівців як Л. Абрамс, Р. Стайтс, В. Пономарьова та Л. Хорошилова чимале місце відводиться характеристиці змін, що відбулися [570, с. 120]. Методологічні підстави для вивчення подібних сюжетів викладено у роботах Ж. Вігарелло, А. Корбена, Н. Смелзер, Н. Пушкарьової та багатьох інших науковців [див. наприкл. 565, с. 328–360]

Конструктивним методом, який сприяє осмисленню названої проблематики є порівняльний аналіз епохально-документів з творами художньої літератури. Застосування такого підходу, тобто співставлення практик з белетристикою (прототипи головних героїв та ситуацій не рідко були життєвими) надає можливість з'ясувати співвідношення між реальним сексуальним життям та дискурсом чуттєвості у літературі. До певної міри, тексти щодо сексуальності можуть сприяти заповненню «пробілів», але інтерпретувати їх слід обережно. Здається доцільним вести мову про працю С. Екштута, присвячену російській інтелігенції пореформеного періоду. Дослідник стверджував, що в умовах модернізаційних змін сталася «сексуальна революція, яку ми не помітили» [606, с. 122–123]. Такі висновки автор зробив, опрацювавши більшою мірою, літературні та публіцистичні твори і меншою джерела особистого походження.

З огляду на процеси жіночої емансипації, що мала місце в Росії та Європі другої половини XIX ст., доцільно розглянути жіночі дошлюбні знання та уявлення про сексуальне життя. Покращення стану освіти, демократизація малої сім'ї, увиразнення тенденції шлюбу на почуттєвому підґрунті, про що вже

йшлося вище – не переорієнтували більшість жінок у виборі життєвого шляху – ним залишалося заміжжя. Система домашнього та шкільного виховання великою мірою була направлена на те, щоб підготувати дівчину до ролі дружини та матері. Оволодіння господарськими вміннями, наукою привабливості, жіночності, яка культивувалась в освітніх закладах та вдома, ґрунтовно висвітлені у монографії В. Хорошилової та Л. Пономарьової «Світ російської жінки: виховання, освіта, доля» [503, с. 133–158].

Тоді як чоловік відігравав активну роль у суспільстві, що терпляче ставилося до проявів ним гетеросексуальної поведінки, жіноча роль виявилася більш пасивною. Тож малодослідженим (у площині історії освіченої частини суспільства Російської імперії) є статеве виховання дівчини, її знання та підготовка до сексуальних стосунків у подружньому житті. Мемуаристика та епістолярії народоловної інтелігенції, залучені до джерельної бази дослідження, містять поодинокі, розрізнені інформацію стосовно дошлюбного періоду в житті жінок-народолобок. Найбільш інформативними є детальні «Спомини» С. Русової та «З минулого століття» Л. Мищенко, де докладно розповідається про етап їхнього життя, що передував заміжжю.

Через відмову брата-опікуна дозволити шлюб з О. Русовим, Софія Федорівна наважилась на досить рішучий крок: поїхала за своїм обранцем до Петербурга та почала жити з ним невінчаною, що стало справжнім викликом, який «нові люди» кидали загальноприйнятним нормам моралі. Втім, ця атмосфера не була для неї комфортною: співжиття з чоловіком викликало в дівчини численні побоювання, в тому числі й сексуального характеру. Очевидно, за відсутністю старшої жінки в сім'ї, незаміжня сестра та батько не займалися статевим вихованням Софії. У «Споминах» вона писала: «Теперішня молодь просто ставиться і до сексуальних відносин, і взагалі до соромливості, але мені, вихованій в прозоро-чистій атмосфері нашого дівочого життя, мені, яка думала, що можу завагітніти від першого поцілунку мого нареченого, це життя в одній кімнаті стояло переді мною як якийсь кошмар...» [300, с. 158]. Тож знання про

статеве життя С. Русової були мізерними, базувались, головною мірою, на забобонах, поширених у середовищі незаміжніх дівчат.

Можна припустити, що цей випадок скоріше виключення, ніж закономірність. І західні, і російські дослідники жіночої історії другої половини XIX ст. переконливо доводять, що базові знання про статеве життя та сексуальну сторону шлюбу дівчині надавала мати, або інша старша жінка в сім'ї [317, с. 169–170]. Л. Мищенко, наприклад, була набагато більш інформованою, ніж С. Русова в ті ж роки. Ставши випадковим свідком зустрічі між своїм нареченим Ф. Мищенком та його колишньою коханкою, Людмила збагнула, у якому вони знаходилися зв'язку: «Звичайно, я зрозуміла, що це таке, та мені здавалось, що порядна любляча жінка не могла так поводитися і мені не було шкода її» [274, с. 131–132].

Складно уявити мінімум та максимум сексуальних знань, якими володіли дівчата, що рекрутувались до народоловної інтелігенції другої половини XIX ст. Великою мірою, це залежало від складу родини (наявності в ній старших заміжніх родичок), їхнього бажання такі знання надавати, критерій «дозування» інформації, форму її подачі (пригадаймо знане кліше сексуальних настанов майбутній дружині у вікторіанській Англії – «заплющити очі та думати про Британію»), рівня уявлень про статеві стосунки, котрі дівчина могла почерпнути з читання художньої літератури, спілкування, власних спостережень, пліток, тощо [317, с. 170].

Дівчата, котрі виходили з-під батьківського контролю, не мали матері або опікунів, проживали самотійно далеко від дому, нерідко вступали в сексуальний контакт до заміжжя, або могли стати жертвою сексуальних домагань з боку чоловіків. С. Дитківська (в заміжжі – Тобілевич) проживала окремо від матері та вітчима, працюючи гувернанткою в Києві. Після втрати місця, дівчині неодноразово робили пропозиції стати утриманкою чоловіки з інтелігентного середовища [311, с. 24]. О. Липська, донька армійського полковника з Чернігова, яка була напівсиротою та мріяла стати професійною піаністкою, стала ученицею композитора та народоловця М. Лисенка, винаймаючи приміщення у його

батьків. Її перебування в будинку Лисенків закінчилось тим, що дівчина вступила в сексуальні відносини зі своїм наставником, які тривали до її вагітності (після цього Ольгу було відправлено до батька) [271, с. 433].

Сексуальні виклики та небезпеки для молодих, незаміжніх жінок транслуються в художній літературі народолобного спрямування. Курсистка, а згодом народна вчителька, народолоубка Галя з оповідання М. Старицького «Зірниця», що розірвала стосунки з матір'ю-поміщицею, фактично в примусовому порядку стала цивільною дружиною народника Васюка. Статеві стосунки з Васюком викликали в неї відразу, що призвело до розриву. Проте й після цього Галя незахищена від сексуальних домагань. Відмова уряднику викликає скаргу на молоду вчительку, як на небезпечну революціонерку, що призводить до заслання [305, с. 342].

Інтелігентам другої половини XIX ст. консервативна частина суспільства закидала відхід від усталеного шаблону сексуальної поведінки, зокрема демонстрацію жіночої сексуальної активності: вступу в статеві відносини до весілля, співжиття в цивільному шлюбі, відверту зміну одного партнера на іншого. Цю тезу підхопили російська художня література та публіцистика, що в кінцевому поррахунку визначили направленість окремих фахових досліджень [576, с. 136]. Слід зазначити, що ці звинувачення інколи набирали комічних форм. В. Беренштам писав, що про народолоубця М. Ковалевського поширювали чутки, що він «як небезпечний українофіл мав 9 квартир та 8 дружин» [327, с. 61]. Щоправда, окремі з них могли мати під собою підстави. О. Кістяківський, наприклад, як розпущеність оцінював поведінку Ф. Вовка: «Характеристичною ознакою його життя є те, що він завжди перебував у жіночому товаристві. Нерідко доводилося зустрічати його на вулиці у супроводі трьох-чотирьох дівчат... Приблизно ще у минулому році я зустрів його у компанії п'ятьох дівчат, з якими він розмовляв на «ти». Не слід, однак забувати, що років вісім як він одружений» [255, с. 24]. Доцільним здається проаналізувати сексуальну поведінку народолоубної інтелігенції Наддніпрянщини в дошлюбний період та у шлюбі.

Вивчаючи мемуаристику та епістолярії інтелігентів (враховуючи, що кількість вінчаних шлюбів у їхньому середовищі суттєво переважали невінчані), можна помітити, що чоловічий та жіночий статевий потяг (у випадку, коли вони збирались укласти офіційний шлюб) виключав сексуальний контакт до весілля. П. Житецький у листах до нареченої (написаних достатньо відверто, оскільки вони не передбачали вичитку з боку сторонніх осіб) явно розглядав її як бажаний сексуальний об'єкт. Павло Гнатович висловлював бажання «поцілувати в очиці і губоньки», «пригорнути до свого серця близенько», ремствував, що їхні «губи не можуть зійтись до купоньки» [84, арк. 20], але про секс у його емоційних епістолярних переживаннях не йшлося.

Поряд з тим, сексуальні стосунки без взяття офіційного шлюбу також мали місце, особливо коли дівчина не була чужою демократичних переконань, брала участь у функціонуванні відповідних осередків, читала літературу соціалістичного спрямування, прагнула здобути освіту та працювати на благо суспільства, інакше кажучи – долучалася до ревізії традиційних сімейних стосунків, відкривала свою душу новим віянням. С. Русова, вважаючи себе та О. Русова «нігілістами», приблизно рік жила з ним у цивільному шлюбі. М. Симонова-Забіла зійшлась з В. Мальованим та завагітніла від нього до одруження. Вінчання відкладалося через необхідність отримати дозвіл міністра внутрішніх справ [256, с. 426–428].

Хибним було б вважати, що соціально активна, думаюча частина дівчат та жінок вступали в сексуальний контакт, яким супроводжувався цивільний шлюб, виключно з власного бажання. Нарівно з особистими прагненнями, мотивами міг служити тиск з боку чоловіка, страх здатися «баришнею», що розділяє погляди притаманні консервативній частині соціуму. Таку ситуацію змальовує в оповіданні «Зірниця» М. Старицький. Галя – донька русифікованої дворянки Наддніпрянщини, захоплена народолобством та загальноросійськими демократичними ідеями, намагається приносити суспільству користь. Ідеалістичні прагнення приводять дівчину на акушерські курси, де вона знайомиться з народником Васюком. Чоловік схилив її до сексуальних стосунків

та невінчаного шлюбу, маніпулюючи комплексом вини перед народом (він – виходець з простолюду), бажанням здатись демократичною, жалем до його долі, використовуючи життєву недосвідченість та беззахисність дівчини.

Такі взаємини не принесли Галі задоволення: «... вона з перших днів почала здогадуватися, що почуття кохання та потягу до Васюка у неї не було і що на бурхливі пестощі його вона могла відповідати лиш соромом та обурливим самопримусом. Палкий темперамент Васюка, зустрічаючи у Галі відштовхуючий холод пасивного супротиву, дратувався примхою пристрасті, а потім й образою»[305, с. 333].

Окремі представниці народолюбного середовища мали схильність вступати у дошлюбні та позашлюбні статеві зв'язки, що викликало осуд у інших жінок, котрі були більш схильні гостро реагувати на це, тоді як реакція чоловіків виявлялась дещо лояльнішою. Так, К. Мельник за відносини з офіційно одруженим В. Антоновичем піддавалась тавруванню з боку жінок-симпатиків Київської Старої громади та не приймалась будинках українолюбних інтелігентів Києва[237, с. 245].

У епістоляріях громадянства до М. та Л. Драгоманових, які перебували на еміграції, неодноразово трапляються характеристики так званих гав (жартівливе прізвисько дівчат та жінок, близьких до Молодої громади Києва, представниць молодшого, більш емансипованого жіноцтва). В. Беренштам писав Драгомановим, що молода народолюбка на прізвище Маркович (очевидно Марія), покінчила життя самогубством з невідомих причин. Ця трагічна подія привернула увагу поліції. Було простежено аналогії з справою «нечаєвців», що сколихнула та шокувала освічені кола Російської імперії. Допитавши «гав», В. Беренштама та кількох інших старших громадян, слідчі не встановили жодних аргументованих зв'язків на користь своєї теорії, суспільна напруга спала [237, 75].

Проте В. Каневська, київська гімназистка, котра примкнула до дівчат з Молодої громади, надала (забутій за браком доказів) справі іншого відтінку. Дівчина дала свідчення, котрі Вільям Людвігович скептично назвав

«неймовірними небилицями». Віра заявляла, що Маркевич отруїлась від кохання до студента, в котрого закохані ще 6 «гав» і вона сама. (До речі, В. Каневська посвідчила, що закохувалась вже 10 раз і мала намір закохатись ще стільки ж). Гави влаштували засідання під головуванням чоловіка та вирішили поступитися коханим на користь членкині Молодої громади М. Тризни, що викликало самогубство Маркевич. В. Беренштам, якого В. Каневська назвала своїм знайомим перед слідчими, уїдливо охарактеризував її: «вона якийсь бовдур, що прикидається дурепою, блазень без будь-яких уявлень про суспільні відносини – все це не завадило гавам прийняти її до своєї компанії, не завадило й більш дорослим та розумним людям заводити з нею знайомство, водитися з нею» [237, с. 75].

Новий резонанс, наданий цій справі В. Каневською, що скандалізував суспільство, старших представників народоловної спільноти, вплинув на душевний стан вже згаданої Марії Тризни, котра почала «высказывать разные странности». В. Беренштам з обуренням описував демарш дівчини, що мав місце на концерті хору М. Лисенка: «...я бачу розхристану з розпатланим волоссям та блукаючими очами Тризну... Побачивши мене, она на всю горлянку стала кричати: «Беренштам», а потім страшно та багатократно заревіла; тут же вона хотіла скинути сорочку та зіскочити через вікно до фойє. Схопивши її, ми при триваючих криках та реві стали зносити її зі сходів... Я був впевнений, що вона збожеволіла – наступного дня я дізнався, що вона була п'яна, тільки п'яна... Ось Вам результати своєрідної педагогії, що витікає з освітніх елементів, пива та горілки» [237, с. 76].

Тож молоде покоління 1870–1880-х рр. було більш схильне демонструвати сексуальний потяг, вступати у відкрите суперництво за чоловіка, ніж покоління 1860-х рр., які негативно ставились до таких проявів, що вбачало у сексуальній активності жіночої молоді небезпеку для власних сімейних устоїв. Виходячи з цього, цікавим здається випадок з Марфою Дуніною, вихованкою Товариства денних притулків для дітей робітничого класу, сиротою. Авторитетні київські громадянки В. Антонович та О. Косач (Драгоманова) прийняли чималу участь у

її вихованні та опікувались долею дівчини. Врешті-решт Марфа вирішила здобувати подальшу освіту та примкнути до Київської Молодої громади, заявляла про бажання приносити суспільну користь. Сексуальна доступність, в якій її підозрювали Варвара Іванівна та Ольга Петрівна, викликали в них занепокоєння та бажання позбавитись небезпечної загрози [237, с. 20].

Вказавши М. Дуніній на недопустимість та скандальність її поведінки, В. Антонович та О. Косач намагались змусити колишню вихованку виїхати з Києва. Проте дівчина, котра користувалась популярністю серед чоловіків-народолюбців, зуміла обернути ситуацію на свою користь, представивши себе жертвою. В кінцевому поррахунку, В. Антонович піддалась осуду київських громадян, та резюмувала: «Вообразить, що я повинна була зостричь тих принципатів, котрим потрібні телеса її! Так ось таке я була змушена винести із-за такої кобили... Отаку цяцю випхала в люди!.. каже, що я і О. П. (Ольга Петрівна Косач – А. Н.) повісились, а гуманісти (чоловіки громади – А. Н.) і уши розвісили, слухаючи та потішаючись» [237, с. 20].

Листи та мемуаристика народолобної інтелігенції містять небагато інформації щодо сексу. У культурі створення автобіографічних текстів народолобною інтелігенцією Наддніпрянської України практика звертатись до таких тем не була поширеною, а яскраві рефлексії на цей рахунок, описання власних відчуттів, деталей статевого акту, тощо є доволі нетиповим явищем. Описуючи в листі свої стосунки з цивільною дружиною О. Липською, М. Лисенко наводив сцену сексуального характеру: «Старі батьки мої поснули, я вийшов у сад... Бачу О[ля] на балконі. Я попросив її стати на перила ізвідти прийняв її на руки до себе і так поніс у сад... Боже! Ми в райській насолоді проводили час... Не питай моя рідна, моя хороша, як нам солодко тоді було...». Нескладно зрозуміти, що йдеться про статевий акт, отримане сексуальне задоволення, але в описаній сцені не міститься ніяких додаткових подробиць інтимного характеру [271, с. 433].

Отже, модернізаційні зміни у Російській імперії другої половини XIX ст. прискорили зміни у соціумі, спонукали до ревізії старих цінностей і витворення нових, робили раніше неможливі речі реальними. Криза в консервативному сімейному укладі Російської імперії та прихід на зміну йому одруження на основі взаємних почуттів сприяла шуканням у такому шлюбі, у першу чергу, особистого щастя.

Інтелігенції пореформеного періоду нерідко приписували маргінальну поведінку в площині чуттєвості: демонстрацію жіночої сексуальної активності, вступ у статеві відносини до весілля, відверту зміну одного партнера на іншого. Яскраві образи, розтиражовані публіцистикою та художньою літературою, сприяли виробленню стереотипу щодо розпусності інтелігентів. Представники народоловства також нерідко підпадали під тенденційні оцінки сучасників. Але у реальному житті вони сповідували куди консервативніші погляди на чуттєвий аспект шлюбних та дошлюбних взаємин. Про це свідчить негативне ставлення до подібних практик у своєму середовищі, наприклад, до дошлюбної вагітності Н. Симонової-Забіли від В. Мальованого, поведінці М. Дуніної, тощо.

Хоч трансформації у суспільстві й сприяли прискоренню сексуальної емансипації, та запропоноване С. Екштуттом визначення «сексуальна революція» все-таки занадто «сильне», адже переважна більшість освічених людей, дворянства та інтелігенції, у тому числі й народоловної залишилася на більш консервативних позиціях, порівняно з тими прикладами, переважно запозиченими з літератури та публіцистики, які він наводить. За умов того, що переживання еротичного та сексуального характеру не надто поширені у автобіографічній прозі українських народоловців, слід обережно трактувати ту інформацію, що її надає періодична преса та література.

Це дійсно важливі джерела в дослідженні питань приватного життя. Тоді, коли інтелігенти другої половини XIX ст., зокрема українські народоловці, нечасто рефлексували на тему сексу в автобіографічній прозі, то друковане слово швидко реагувало на зміни, котрі відбувалися в соціумі, формувало суспільну думку, пропонувало певні стратегії поведінки, тощо. Врешті-решт, література

формувала мову, котрою в писемній культурі обговорювали питання чуттєвості. Тож яскраві образи розтиражовані письменниками, публіцистами, окремими мемуаристами, є збиральними, утриуваними, тенденційними. Необережна інтерпретація цих джерел сприяє формуванню певних стереотипних оцінок у середовищі фахових дослідників.

2. 3. Чоловік та дружина у вимірі подружніх конфліктів

В. Антонович 1880-го р. писав у листі до свого близького товариша, родича, Ф. Вовка: «Львів мені досить набрид, хочеться до Парижу, тільки все-таки там загрожує мамуня (Варвара Антонович – А. Н.), чи не скінчу я тим, що юркну до Тулузи?» [234, с. 243]. Наведений пасаж засвідчує важливий етап, котрий переживала сім'я Антоновичів: чоловік та дружина з подружжя, що проживає в гармонії, ідейних однодумців, перетворювались на ворогів. Конфліктність у народолобному середовищі є специфічною проблематикою, у вивченні якої відчутно спостерігається давно сформований вектор наукового осмислення.

Ідеологічні розбіжності, різне бачення минулого та майбутнього українського народу, критика поглядів та методів діяльності однодумців та антагоністів, що репрезентативно представлені у мемуаристиці та листуванні народолобної спільноти – благодатний ґрунт для дослідників історії суспільної думки, інтелектуальної історії та історії ідей, врешті-решт – історії українського націотворення. Рефлексування над такими сюжетами має доволі довгу традицію у вітчизняній історіографії народолобства.

Але з іншого боку, конфлікти є невід'ємною частиною подружнього життя у всі часи: адюльтери, майнові суперечки, світоглядні розходження не були поодиноким явищем і у середовищі народолобних інтелігентів Наддніпрянщини 1860–1880-х рр. Епістолярії народолобної спільноти нерідко виступали майданчиком для суперечок, конфлікту, з'ясування стосунків, а мемуарна література – не лише в якості авторського «діалогу з часом», а як уявна полеміка

з людьми далекого чи недалекого минулого, підведення підсумку власного життя та життя героїв своїх споминів, у окремих випадках – зведення старих рахунків.

Проте, якщо легко простежити сварки між близькими приятелями, які мали, наприклад, ідеологічні причини, як от охолодження стосунків між О. Кониським та В. Лободою [42, арк. 1–2], чи, М. Драгомановим та М. Старицьким [237, с. 179], то репрезентативного відображення здобуло небагато подружніх конфліктів. Але це не означає, що незгода між чоловіком та дружиною була рідкісним явищем. У рамках дисертації конфлікти розглядаємо як прояви подружньої незгоди, антагонізму, розбіжностей, що виникають внаслідок сукупності морально-ідеологічних, психологічних, гендерних розбіжностей між чоловіком та дружиною. Досліджуючи цю проблематику, складно провести типологізацію, яка здається дещо штучним прийомом. Адже причини, наприклад, роз'їзду подружжя могли полягати не лише в охолодженні почуттів чи появі нових стосунків, а й під тиском інших підстав та обставин. Тому більш доречним здається розглядати конфліктність за фактом, що відбувся: розлучення, роз'їзд, перелюб та ін.

Друга половина XIX ст. стала для суспільства Російської імперії відправною точкою докорінних змін, які торкнулися не всіх соціальних інститутів, зокрема сім'ї, шлюбу, розширили спектр тих ролей, які могла відігравати жінка. Конструктивними методами для осмислення конфліктності у подружньому житті виступають *теорія про фрагментарність гендерних ролей* Д. Плека та *підхід рефлексивної соціології*. Як уже йшлося вище, особа може виконувати одночасно чимало різноманітних соціальних ролей (наприклад, у випадку Олени Пчілки – це дружина, матір, член благодійного товариства, учасниця словникової та етнографічної діяльності Київської Старої громади та ін.).

Проте нерідко ці ролі не можуть гармонійно між собою співіснувати, що породжує ситуацію *«рольового конфлікту»* [613, с. 221–228]. Рольовий конфлікт, у свою чергу, виливається у конфлікт чоловіка та дружини, явний чи прихований. Рефлексивна соціологія, що використовується гендерними істориками для вивчення соціально-правового статусу жінок та чоловіків, у

контексті даного дослідження допомагає осмислити, як чоловік та дружина самі оцінювали свій статус у шлюбі, чи були ним задоволені [495, с. 83–96].

Підставою для одруження за доби модернізації стала наявність взаємних почуттів. Авторитетні дослідники подружнього життя вірно зазначали, що зворотною стороною такого шлюбу виявилось те, що не досягнувши бажаного результату та «особистого щастя», чимало чоловіків та жінок були готові розірвати такі відносини та почати все заново у нових відносинах, офіційних чи невінчаних. Це достатньо сильно контрастувало з одруженнями недалекого минулого, які нерідко здійснювалися з вибору старших та важливих практичних міркувань, але виявилися набагато міцнішими, що пояснюється встановленою суспільством достатньо невисокою планкою очікувань від шлюбу [348, с. 49].

Знавці інтелігенції Російської імперії другої половини XIX ст., характеризуючи її, слушно наголошують, що для інтелігента зазначеного часу неабияке значення мали ідеологічні установки [451, с. 110–111]. Світоглядні невідповідності нерідко відштовхували юнаків та дівчат від старшого покоління, батьків. Цей сюжет став класичним для російської та української художньої літератури, що висвітлювала життєві реалії інтелігентного загалу [305, с. 320–322]. Проблема «батьків» та «дітей» у ході модернізаційних змін, добі становлення нових соціальних стосунків стала особливо гострою [606, с. 132–133]. Проте і у світі подружніх стосунків на молодь могли чекати непорозуміння, викликані як і світоглядними розходженнями так і поглядами.

Щоб повноцінно осмислити розбіжності у подружньому житті слід зрозуміти, які очікування покладали на шлюб інтелігенти, та як уявлення про власний статус трансформувалися протягом часу. Очікування від шлюбу та майбутнього партнера розглядалися нами вище. Великою мірою, вони мало відрізнялися від тієї схеми, яку наводить В. Веремєнко, де ідеальні подружні взаємини уявлялися як союз чоловіка, голови сім'ї та жінки – його «молодшого товариша» та помічниці [348, с. 49]. Реальні практики нерідко вносили корективи в уявлення про шлюб. В. Антонович у листі до Ф. Вовка оцінював подружнє життя як достатньо вдале, маючи на увазі сумісну плідну громадську

працю [234, с. 240]. Цей лист датується серединою 1870-х рр. Але уже в 1880-му р. його думка повністю змінилася і він писав Федору Кіндратовичу наступне: «..знаєте моє ненормальне сімейне становище, у наслідок нього шлюбні пута виявилися для мене морально нестерпними» [234, с. 245]. Його дружина, Варвара Іванівна у 1878 р. також відмічала невідповідність очікувань реальним життєвим практикам: «Хандра у мене велика і я прийшла до висновку, що *жінка не може створювати у своїй голові ніяких ідеалів і ніяких планів не повинна мати, мріяти і жити з дня у день як тварина* (курсив наш – А. Н.). Гірке розчарування, живи як худоба, їж, пий та спи, тяжке усвідомлення, що так проводиш свій вік, та ще й готуєш двох суб'єктів до такого життя, хай йому грець!» [16, арк. 2].

Таким чином, розчарування від подружнього життя могло виникати через абсолютно буденні речі. Та ж сама В. Антонович у листі до Б. Познанського, з яким перебувала у дружніх відносинах з роздратуванням писала: «Володимир Боніфатієвич з березня виїхав за кордон на рік. Я залишилась сама із дітьми, *хоча з нього була і не велика поміч мені в справах виховання дітей...* (курсив наш – А. Н.)» [18, арк. 1]. Її чоловік у листах до того ж Бориса Станіславовича іронічно називав претензії Варвари Іванівни «скиглінням» [240, с. 100]. Є. Нахлік, вивчаючи кризу взаємин подружжя Кулішів зробив висновок, що велику роль в їхньому охолодженні відіграв повсякденний аспект [461, с. 66; 85–86].

Незадоволення партнером, своїм статусом у шлюбі, поява почуттів до іншої людини могли викликати бажання розірвати відносини. Така практика, на думку авторитетної дослідниці подружнього життя В. Веремєнко, була достатньо поширеним явищем у Російській імперії доби модернізаційних змін [343, с. 28–29]. Якщо вести мову про народолюбну інтелігенцію, то чимало її представників опинялися у ситуації, коли подружні взаємини розпадалися.

Цікаво, що офіційні розлучення відбувалися нечасто, хоч освічена частина суспільства почала ставитися до них лояльніше. Але люди, які йшли на такий крок могли чимало і втратити, зокрема службу та соціальний престиж. Щасливим варіантом розлучення у контексті народолюбного середовища є приклад О. П. Пелехіної. С. Русова згадувала, що вона, у першому заміжжі

Кашкіна, «у подружжі була зовсім нещаслива» та розлучилася з чоловіком [298, с. 145]. У цьому шлюбі жінка мала доньку Людмилу, яку чоловік погодився віддати під опіку матері. Одруження з представником Київської Старої громади Ю. Ю. Цвітківським, виявилося вдалим, що відмічають не лише мемуаристи [298, с. 145], а й А. Хатченко (Б. Кістяківський) у некролозі [591, с. 108]. У Цвітківських народилося ще троє дітей.

Але не всі розлучення відбувалися безболісно, особливо коли одну з сторін не торкнулися «нові віяння» і вона прагнула зберегти шлюб за будь-яку ціну. Драматичними виглядають обставини невінчаного шлюбу харківського народолюбця, знаного філолога О. Потебні з Марією Францівною Ковалевською. Жінка була заміжня за багатим поміщиком з Полтавської губернії, який не побажав дати їй офіційне розлучення. Коли вона пішла від нього до О. Потебні, чоловік ізолював від неї сина. Від Олександра Опанасовича вона згодом народила двох хлопчиків, але добитися права виховувати первістка не могла [588, с. 231–232].

Розлучення у другій половині XIX ст. здавалося доволі радикальним кроком. Чоловік та дружина з цього приводу мали свідчити перед судом, тобто виносити внутрішні проблеми та переживання подружжя на публіку. Олена Пчілка у споминах про свого близького друга М. Лисенка зазначала, що розлучення Миколі Віталійовичу та його дружині здавалося неприйнятним через принизливість процесу. Врешті-решт, вони погодилися дати один одному особисту волю без проходження офіційної процедури [292, с. 163]. Офіційне розлучення могло скандалізувати суспільство та найближче оточення. Поряд з цим, джерела засвідчують, що в середовищі інтелігенції побутували й уявлення про непорушність шлюбу, святість церковного союзу були достатньо міцними. Це характерно для рефлексій у «Щоденнику» О. Кістяківського [255, с. 226–227].

Більш поширеним явищем стали роз'їзди – припинення подружніх взаємин та окреме проживання, які нерідко супроводжувалися вступом у нові відносини. Мотиви та цілі подружжів, які роз'їжджалися могли бути найрізноманітнішими. Нерідко нетривалими виявлялися шлюби, де чоловік або дружина належали до

різних течій у народництві другої половини XIX ст., українського та загальноросійського його варіантів. Між ідеологічною базою російського народництва та українського народолюбства існували суттєві розбіжності, зокрема – методи боротьби (народолюбство виключало насилля та терор). Не вдаючись у компаративний аналіз, (зробимо відсилку до монографії С. І. Світленка у «Народництво в Україні в 60–80-х роках XIX століття»), зазначимо, що світосприйняття, спосіб життя, цінності цих двох течій суттєво різнилися [546, с. 85–133].

Провідні фахівці, що вивчали участь жінок в російському революційному русі, зокрема Р. Стайтс стверджували, що активні учасниці засвоїли та сповідували доволі нігілістичні уявлення щодо шлюбу та сім'ї, віддаючи перевагу суспільній боротьбі. Такі жінки доволі легко поривали з чоловіком та родиною, за умов, коли доводилося обирати між особистим та власною діяльністю [570, с. 104–105]

Характерним прикладом є подружжя Сергія Подолинського та Наталі Андрєєвої, де чоловік належав до народолюбного, а дружина – до революційного народницького кола. Після одруження та народження дітей, Наталя Якимівна продовжувала свою революційну діяльність. Сергій Андрійович писав у листі до матері про їхній роз'їзд: «...Уяви собі, що Наталія покинула у мене на руках дітей і втекла на другий день після свого приїзду до Монпельє, залишивши нас без влаштування в двох мебльованих кімнатах серед жахливого розгартіяшу, який я мало-помалу привів у належний порядок». У свою чергу, жінка не відчувала провини за таку поведінку: «Я буду іти шляхом, який обрала, щоб там не стало, це перші кроки»...[563, с. 173]. Це сталося на початку 1881 р., Наталія поїхала до Санкт-Петербурга разом зі своїм коханцем та ідейним однодумцем Астаф'євим [342, с. 201].

Пасаж зі спогадів народниці Ольги Любатович засвідчує, що нехтування своїми шлюбними та батьківських обов'язками було доволі поширене в російських революційних колах: «Вивозячи свою останню дитину з Кларану, він (С. Подолинський – А. Н.) попросив С. Кравчинського віддати йому мою.

С. Кравчинський, після певних коливань; погодився, правда діти росли без матері, та Подолинський сам був лікар та дуже м'яка людина, а великі статки давали можливість дати їм прекрасну освіту. Дівчинці моїй було вже півроку, коли С. Кравчинський вручив її Подолинському. Їй не довелося прожити й двох тижнів у свого нового прийомного батька: епідемічний менінгіт, який у той час косив дітей на півдні Франції, погубив і мою дочку, вона померла разом з дитиною Подолинського» [342, с. 202].

Тож Сергій Андрійович забрав від дружини синів та жив на еміграції цілком окремо від неї. Вочевидь, кампанія проти Подолинського та його батьків, розпочата газетою «Киевлянин», хвороба та смерть двох синів, негативно позначились на його здоров'ї. Окремі дослідники класифікують його недуг як параліч головного мозку, а сам він вважав, що хворіє на меланхолію [342, с. 204]. С. Подолинський втратив дієздатність. Його матір та Н. Андрєєва, почали змагатися за опікунство над ним (перебіг цього протистояння детально представлений у ґрунтовних джерелознавчих статтях С. Буди [342, с. 192–207] та Т. Слюдикової) [540, с. 168–178].

Інший представник народоловної інтелігенції, активний учасник Київської та Одеської громад, приятель М. Драгоманова, М. Ковалевський мав дружину-народницю. М. Ковалевська (у дівоцтві Воронцова), донька поміщика за Півдня України, долучилася до революційної діяльності [252, с. 52]. На неї та її старшу сестру, Л. Топоркову значний вплив справив брат, В. Воронцов. Народивши у шлюбі трьох дітей, двоє з яких померли, жінка цілком захопилася ідеями народництва. У 1870-х рр. вона роз'їхалась зі своїм чоловіком, залишивши йому на виховання доньку Галину. Її новим обранцем став ідейний однопумець В. Дебогорій-Мокрієвич. У підсумку, Марію Павлівну заарештували та засудили у 1879 р. за озброєний супротив владі на 14,5 років каторги.

Подружній конфлікт між представниками народоловства та народництва розкривав в оповіданні «Зірниця» М. Старицький, у підзаголовку якого підкреслювалося, що мова йде про цілком реальні практики. Центральною проблемою, яка хвилювала письменника, стали *світоглядні протиріччя*.

Аналізуючи взаємини між головними героями, Галею та Васюком, він дійшов до висновку, що такі шлюби приречені на невдачу: «Тож відносини молодого подружжя загострювалися, взаємна поступливість зникала, дружба тьмяніла, пристрасть, не зустрічаючи відклику, озлоблювалася» [305, с. 337]. Непоодинокі дружні та родинно-свояцькі стосунки представників народолобства з російськими народниками, наприклад, С. Русової, В. Мальованого, багатьох учасників народолобного руху Півдня України підтверджують, що ідеологічні розбіжності самі по собі не завжди неодмінно призводили до конфлікту [419, с. 61–87].

Здається більш доцільним вести мову про *рольовий конфлікт*. Якщо послуговуватися теорією щодо *фрагментарності гендерних ролей*, то людина постійно виконує різні ролі, які не можуть поєднуватися [613, с. 221–238]. За таких умов, особа може вибрати ту роль, яка здається їй більш важливою. Жінки у народницькому русі, особисто емансиповані, з вищим ступенем сексуальної свободи, легше поривали зі старими відносинами та вступали в нові [570, с. 66]. Наведені приклади засвідчують також і те, що якщо стояв вибір між реалізацією у особистому чи суспільному житті, він був очевидним. М. Ковалевська, Н. Подолинська гендерну роль дружини та матері вважали менш важливою, ніж роль революціонера.

Повернемося до незгоди Володимира та Варвари Антоновичів, до якої ми звертали вище. Це протистояння, тривало не один рік, та спричинило роз'їзд подружжя, відображене в епістоляріях та мемуаристиці фігурантів, що дає можливість прослідкувати стадії конфлікту, взаємні претензії сторін, симпатії народолобної спільноти. Цікаво, це чи не єдиний сімейний конфлікт у контексті осмислення української інтелігенції другої половини XIX століття, котрий здобув висвітлення в сучасній історіографії. У працях, присвячених постаті В. Антоновича, до нього зверталися В. Ульяновський та В. Короткий [422, с. 139].

Подружнє життя Антоновичів довгий час характеризували злагода та повне взаєморозуміння. Варвара Іванівна розділяла світоглядні переконання свого чоловіка, допомагала йому у веденні культурно-просвітницької діяльності, стала

однією з засновниць «Товариства денних притулків для дітей робітничої кляси» [461, с. 31–38]. Про її інтенсивну громадську роботу на ниві українства свідчить обширна кореспонденція В. Антонович, котра стала справжнім лідером народолюбного жіноцтва та зайняла вагоме місце в середовищі інтелігенції Києва. Її впливовість підтверджує листування з Б. Познанським, приятелем юності В. Антоновича: жінка активно клопоталась його поверненням до Наддніпрянщини та підшукувала службу [14, арк. 1; 15, арк. 1–2]. Водночас Варвара Іванівна виконувала обов'язки дружини, матері, господарки. Враховуючи невисокий рівень прибутків сім'ї, це потребувало чималих зусиль та хисту. Її самовіддача в сімейному житті не залишилася непоміченою сучасниками. «Варвара Іванівна була розумна, енергійна, діяльна жінка. Не вважаючи на дуже невеликі матеріальні засоби... і на велику сім'ю, вона вміла не тільки дуже добре вести хазяйство а й бути гостинною хазяйкою, але навіть на місці маленького старого будиночка, де вони жили, збудувала інший, більший і кращій», – згадувала Л. Мищенко [274, с. 139–140].

Незгода розпочалася тоді, коли у житті В. Антоновича з'явилась інша жінка, його слухачка на Вищих жіночих курсах, К. Мельник. Катерина Миколаївна була старшою лише на кілька років за доньку свого вчителя, Ірину. Невідомо, як саме зародилися ці почуття, але спочатку їхні стосунки мали цілком конспіративний характер: вони таємно зустрічалися в маєтку Т. Рильського Романівці. Про емоційну утягнутість Володимира Боніфатійовича до цих стосунків свідчать його любовні листи до Катерини Миколаївни, введені до наукового обігу В. Ульяновським та В. Коротким [266, с. 191–202].

Очевидно, Варварі Іванівні не відразу стало відомо, що у чоловіка відносини на стороні. Листування жінки з Л. Драгомановою та листи В. Антоновича до Ф. Вовка засвідчують те, що законна дружина намагалась виправити ситуацію та з'ясувати стосунки з невірним обранцем, притягнувши його до відповіді. Для Володимира Боніфатійовича доволі доречним виявилось річне закордонне відрядження, яке надавало можливість на тривалий час абстрагуватися від ситуації [236, с. 21].

Дружина здійснила спробу порятунку сімейного життя, поїхавши за ним до Парижа разом із донькою Іриною (як крок до примирення цю поїздку трактує Марко Антонович). Втім, Володимир Боніфатійович сприйняв це скептично та налагоджувати відносини з дружиною не збирався. Він писав Ф. Вовку про своє роздратування у зв'язку з можливістю візиту дружини до Парижа та уїдливо зазначав, що від неї можна сховатися хіба що в Уругваї [422, с. 140].

Очевидно, це стало не першим і не останнім заходом щодо подолання шлюбної кризи. Приватне листування Варвари Іванівни характеризує її, як емоційну людину, схильну до демонстрації власних почуттів та переживань [16, арк. 1]. Ми не знаємо напевне методів, якими вона діяла, намагаючись повернути чоловіка у лоно сім'ї, проте не без підстав можемо припустити, що все це відбувалось надзвичайно емоційно. На користь цієї версії виглядає пасаж з листа до Л. Драгоманової, близької подруги скривдженої дружини: «З від'їзду В. Б. (Володимира Боніфатійовича Антоновича – А. Н.) мені довелося багато пережити, але втіхою мені служить те, що я зі всього вийшла з усвідомленням власної гідності, а це усвідомлювати велика справа, не дай Бог, щоб все те, що трапилося зі мною тепер, було б рік тому: я крім дурниць, впевнена, що нічого б не зробила...» [236, с. 22].

Офіційного розлучення, навіть за умов напружених взаємин не сталося. Антоновичі надали перевагу роз'їзду, адже їм було що втрачати. В. Антонович ризикував посадою, а Варвара Іванівна соціальним престижем у середовищі інтелігентних жінок. Жінка, яка мала моральний авторитет, що базувався на особистих якостях та сімейному благополуччі, могла опинитись у непевному становищі покинутої дружини, обтяженої дітьми. «Буржуазним критеріумом», прагматизмом дружини скористався Володимир Боніфатійович, адже офіційне розлучення було небажаним і для нього з кар'єрних міркувань [235, с. 245]. Тож врешті-решт, подружжя дійшло певної згоди: В. Антонович мав віддавати сім'ї свою платню, а Варвара Іванівна натомість визнала за ним право жити так, як йому забажається. В. Антонович вважав, що жінка цілком задоволена, «позуючи в міському суспільстві», а угода «виявилась прийнятною» [234, с. 140–141].

Взаємини між ними після роз'їзду стали напруженими. Листи Володимира Боніфатійовича до Ф. Вовка періоду розриву з Варварою Іванівною засвідчують її схожість з матір'ю В. Антоновича. Він нарікав на її авторитарність, настійливість [234, с. 243]. На користь подібного припущення свідчить уїдливе прізвисько «Мамуня», яке чоловік вживав у листах відносно своєї дружини. Мемуаристика народолобного загалу вказує на те, що прізвисько не було виключно домашнім, його знали, принаймні, в колі інтелігенції Києва [272, с. 140]. «Мамунею» чоловік йменує її у листах до К. Мельник, у значно пізніший час: «...Особа розумна (стосується деякої Гуці – А. Н.), *а робить пасажі, гідні торгівки торгівки, мамуні...* (курсив наш – А. Н.)» [234, с. 306].

Невінчану дружину В. Антоновича, К. Мельник негативно сприйняла народолобна спільнота Києва. В. Антонович з великим роздратуванням у листі до Ф. Вовка відзначав, що в його нове життя «...увірвалася громада і різні його члени та членкині почали робити демонстрації, я звісно, ошетинився і зараз же розплювався з громадою, продовживши тільки особисті зносини з деякими членами..., які не брали участі у бурді» [234, с. 247].

Але неузаконені стосунки Катерини Миколаївни з Володимиром Боніфатійовичем не призвели до розриву чи конфлікту з її родичами. Листування з батьками засвідчує, що вони були цілком свідомі цього і прийняли співжиття доньки з одруженим чоловіком як даність. Микола Матвійович та Марія Олександрівна Мельники, люди одного покоління з В. Антоновичем, формування світоглядних орієнтирів котрих припало на початок 1860-х рр., виявилися цілком ліберальними щодо питання шлюбу. У 1883 р. М. Мельник писав до дочки: «Напиши кілька слів про себе та про здоров'я Волод.[имира] Боніфатійовича. Мизовсім нічого не знаємо про тебе і дуже турбуємося про здоров'я Антоновича...» [8, арк. 35]. Тож Мельники прийняли його до свого родинного кола. Утім, не можна вважати, що К. Мельник почувалася комфортно та захищено у своєму становищі – плітки стали невід'ємним атрибутом її життя. «Ваші натяки про плітки дещо мене турбують, а втім давно пора до них звикнути», – писав до неї В. Антонович у 1891 р. По-суті лише з кількох пасажів

у листах Володимира Боніфатійовича ми дізнаємося про болючу реакцію його цивільної дружини на людський поголос.

Роз'їздом завершився шлюб М. Лисенка та О. О'Коннор. Їхні взаємини тривалий час були гармонійними, чому сприяло обопільне захоплення музикою. П. Житецький писав у листі до М. Драгоманова, що «Коля насолоджується коханням з Олею» тоді, коли цьому шлюбу минуло більше 10 років [327, с. 111]. Подружжя не мало дітей. Мемуаристи засвідчують, що це була свідома позиція дружини: вона бачила себе на сцені. Микола Віталійович реалізувався як композитор, а його дружина прагнула стати оперною співачкою. Врешті-решт, Ольга Олександрівна сама поїхала до Петербургу задля навчання у консерваторії. Її чоловік поставився до цього з розумінням: «Оличка моя у Петербурзі добре працює, тільки нудиться... Ні, нехай вже кінча, тільки була б здорова і влучна в своїй справі [327, с. 148].

Але після перебування Ольги на навчанні подружжя розійшлося: кожен вів власне життя. Мемуаристи дають різні свідчення щодо причин. В. О'Коннор-Вілінська, сестра Ольги Олександрівни, писала про її байдужість до народолобства та українського руху, що викликало охолодження їхніх з Миколою Лисенком взаємин та остаточний розрив [281, с. 357]. Близький друг обох, Олена Пчілка, очевидно з тактовних міркувань, обмежилась констатацією факту роз'їзду [291, с. 169]. Софія Русова у «Моїх споминах» зазначала: «Ольга Олександрівна вступила до консерваторії, щоб мистецьки обробити свій гарненький голосок... Але скоро виявилося, що голос замалий для сцени... з того часу почалася її страшна хвороба – періодична меланхолія і періодичне нервово зворушення. Така нервова неврівноваженість... не давала жити з чоловіком...» [300, с. 152]. Але М. Лисенко у листі до І. Адріанопольської вказував на інші причини: регулярні подружні зради жінки. Окрім того, він сам мав стосунки з О. Липською, яка врешті-решт стала його невінчаною дружиною. У цих стосунках народилося п'ятеро дітей. Спогади Олени Пчілки та О. Лисенка вказують на те, що заради дітей, Микола Віталійович все-таки намагався офіційно розлучитися. Але Ольга Олександрівна, очевидно, відмовила [292, с. 169–170; 262, с. 98].

Незгода між чоловіком та дружиною могла і не вилитися у розлучення чи роз'їзд. Чимало подружжів попри конфлікти та напружені взаємини надавала перевагу збереженню цілісності сім'ї. Протистояння за умов спільного проживання розгорнулося між О. Кониським та його дружиною, М. Пестеревою, що походила з багатой російської купецької родини. У даному випадку надзвичайно складно відразу визначити першопричину конфлікту (почасти через брак джерел, почасти – через те, що на розвиток ситуації вплинуло багато факторів). Так про обставини їхнього одруження оповідала у мемуарах онука, М. Кониська: «...дідуся...вислали до Вологодської губернії, у Тотьму. Там він познайомився з дуже багатого, блискуче освіченою дівчиною-сиротою, по неповноліттю під опікунством...На одруження опікуни дозволу не давали (ще б пак – бунтар-голдранець!) і дідусь повіз її таємно, без будь-якої згоди» [260, с. 75].

О. Дяченко, автор кандидатської дисертації, присвяченої постаті О. Кониського, зазначала, що Олександр Якович у передшлюбний час переймався питанням, чи кохає його Марія Пестерева. Можливо, цей сумнів О. Кониського (не дуже молодого, хворого, бідного заслання) у юній дружині породив бажання розвіяти його: всі свої статки спадкоємиця Пестеревих та Кокоревих передала чоловіку [384, с. 10]. Сімейне життя подружжя виразно і коротко описала М. Кониська: «Потім була велика сім'я, семеро дітей, *сімейні драми* (курсив наш – А. Н.) («важкий характер» (мається на увазі О. Кониський – А. Н.), протиріччя, розділення життя: дідусь займав одну частину будинку, сім'я – іншу)» [260, с. 75].

У конфлікт чоловіка та дружини втягувалися й діти, котрі прийняли бік матері. Час від часу, ворожість у сім'ї набирала майже анекдотичних форм: «У сім'ї було весело, гамірно, багато молоді, а у дідуся було тихо та похмуро. Коли молоді гості засиджувалися, він брав підсвічника з запаленою свічкою і в самій нижній білизні проходив через залу. Всі знічено розходилися. Діти мали вітатися з ним вранці та прощатися на ніч, для цього з'являтися в його кабінеті по черзі. У дні народження чи іменин кожен приходив за вітаннями і замість подарунка

отримував список проступків, які він скоїв за рік» [260, с. 75]. Виходячи за хронологічні рамки дослідження, варто зазначити, що сімейний антагонізм суттєво вдарив по кишені дітей та дружини Олександра Яковича після його смерті: все чимале майно покійного за заповітом перейшло до галицьких народовців.

Одним з вимірів подружніх конфліктів були адюльтери, стосунки на стороні. Далеко не всі пари у наслідок цього наважувалися на роз'їзди чи розлучення, чимало намагалося зберегти шлюб. Це стосувалося як чоловіків, так і жінок. У монографіях літературознавця Є. Нахліка, де йдеться про позашлюбні стосунки П. Куліша, дослідник цитував листи, з яких слідує, що Олександра Михайлівна була свідомо поведінки свого чоловіка на початку 1860-х рр. Його захоплення іншими жінками обурювало її, викликало гнів та образу, проте вона не розмірковувала про розрив відносин [461, с. 205–206].

П. Куліш мав любовні стосунки з дружиною чернігівського народолобця Л. Глібова, Параскевою Федорівною (перебіг їхніх стосунків студіював Є. Нахлік у рамках спеціального дослідження) [462]. Обоюсторонні почуття, які зародилися після візиту П. Куліша до Чернігова, не стали секретом для Леоніда Івановича, який цивілізовано намагався вийти з цієї ситуації. Окремі дослідники доходили висновку, що Параскева Федорівна та Пантелеймон Олександрович прагнули зійтися у невінчаному шлюбі [461, с. 180–181]. Утім, цього не сталося, а Л. Глібов, як слідує з листів П. Куліша, зумів переконати і його і дружину в хибності такого кроку. У 1860 р., коли любовні стосунки між П. Кулішем та П. Глібовою припинилися, він резюмував у листі до неї: «Я безкінечно Вам вдячний за ті веселі часи, які ми проводили разом... Як це добре сталося, що ми не наробили ніяких дурниць!.. Мрії наші були прекрасними, і ледве їм відповідала дійсність, якби ми з Вами виїхали з Чернігова чи з Ніжина. Ваше коливання не вразило мене, але Ваше повернення мене вразило та наповнило мою душу сумнівами» [52, арк. 1–2].

Конфліктні ситуації у подружньому житті нерідко набирали прихованої форми. Невідповідність очікування від шлюбу реальним життєвим практикам,

повсякденні негаразди, неможливість повноцінно реалізуватися поза межами сімейного кола, також могли сприяти рольовому конфлікту. Особливо справедливою ця теза видається у тому випадку, коли особі доводилося придушувати свої прагнення та амбіції, направлені поза межі сім'ї. Характерний приклад у своїй монографії наводила Н. Барабаш. Л. Щербачова (Яновська), яка мала визначні літературні здібності тривалий час не мала можливості долучатися до літературного процесу, довго проживаючи в ізолюваному просторі хутору Тарновщина, далекого від культурних центрів. У листі до невідомого адресата таке життя вона називала «пекельним» та «каторжним», головною мірою тому, що чоловік, В. Яновський виявився «непідходящою людиною» та не вдавалося реалізувати пристрасть до мистецтва, а жити доводилося виключно для близьких, а не для себе [328, с. 107–108].

І навпаки, повноцінна самореалізація, задоволення амбіцій, здобуття суспільного визнання могли негативно впливати на подружнє та сімейне життя. Олена Пчілка (О. Драгоманова-Косач), яка зреалізувалася як літераторка та активно долучалася до просвітницьких, етнографічних, філологічних студій народолюбної інтелігенції, не завжди сумлінно ставилася до своїх обов'язків дружини та матері. О. Косач-Кривинюк згадувала, що домашніми справами та вихованням дітей більше клопотався П. Косач, тоді як Ольга Петрівна відігравала більш незалежну роль. Молодші діти потерпали від неуваги з боку матері, улюбленцем якої був старший син Михайло [262, с. 39–41].

До певної міри, у наслідок активної суспільної діяльності С. Русової (зокрема, пов'язаної з забороненою літературою) та її дружніх взаємин з представниками російського народництва потерпали її чоловік та діти. Ув'язнення, перебування під наглядом поліції, адміністративні обмеження негативно позначалися на становищі близьких Софії Федорівни, яка навіть народжуючи свого молодшого сина Юрія, перебувала під арештом. Проте це не змусило її відмовитися від нелегальної діяльності. У жінки, яка перед цим вже побувала в тюрмі, при раптовому обшуку в її кишені знайшли збірку віршів Т. Шевченка [301, с. 154].

Рольовий конфлікт могли переживати не лише жінки, а й чоловіки. Так О. Кістяківський, один з учасників Київської Старої громади, відійшов від активної діяльності, великою мірою через те, що відчував високу відповідальність за дружину, дітей, сім'ю. Його родичі та приятелі, зокрема В. Антонович, П. Чубинський, П. Житецький, піддавалися через участь в українському русі переслідуванням влади. Самоусунення з народолюбного середовища, свідоме самообмеження, зменшувало його соціальний престиж у власних очах та породжувало болісні рефлексії [255, с. 401]

Отже, подружні конфлікти у середовищі народолюбної інтелігенції могли призводити до розриву відносин між чоловіком та дружиною. Певною мірою, цьому сприяв шлюб на основі взаємних почуттів, який виявився менш міцною конструкцією ніж традиційна сім'я. Розчарування у партнері та спільному житті, поява іншого кохання могли спонукати подружжя розійтися. У середовищі саме народолюбної інтелігенції офіційних розлучень було небагато, ні хто розходилися надавали перевагу роз'їздам.

На це впливало, зокрема те, що розлучення могло коштувати місця на державній службі, а значить особа втрачала заробіток. Більш прийнятною формою стали подружні роз'їзди, за умов що чоловік та дружина ведуть цілком незалежне один від одного життя. У наслідок роз'їзду людина не мала права офіційно одружуватися, зате могла спробувати щастя у невінчаному шлюбі. Але чимало подружжів, які переживали явний чи прихований конфлікт не прагнули до припинення відносин.

Підсумовуючи сказане у розділі, слід зазначити, що народолюбна інтелігенція увібрала в себе як загальнодемократичні, так і суто-національні елементи. З одного боку, вона відбиває комплекс докорінних змін, що мали місце в Російській імперії 1860–1880-х рр. та спонукали до ревізії старих цінностей та витворення нових. З іншого – виступає носієм національних переконань.

Це відбилися і на подружніх ідеалах інтелігенції, як у жіночому, так і чоловічому варіанті. Одним з лейтмотивів до вступу в шлюб стало бажання

реалізувати власні почуття, отримати від подружнього життя радість. Результати досліджень провідних зарубіжних гендерних істориків засвідчують, що це було характерним явищем європейської культури. Водночас, відбулася криза в консервативному сімейному укладі Російської імперії, що сприяло поширенню в середовищі мислячої молоді таких стратегій як невінчаний та фіктивний шлюби. Сексуальне життя подружжя, що в досліджуваний період переживало трансформації, позначилося поступовим зростанням ролі особистої емансипації.

РОЗДІЛ III

ПОДРУЖЖЯ НАРОДОЛЮБНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ

3. 1. Матеріальне становищеподружжів народоловної інтелігенції

Присвячені інтелігентам твори української та російської художньої літератури другої половини XIX ст. серед головних негараздів інтелігенції називали неможливість повноцінно становитися в умовах соціальної дійсності Російської імперії [305, с. 322]. Модернізаційні зміни сприяли витворенню нових економічних реалій, але держава не могла забезпечити службою усіх бажаючих [606, с. 29]. Письменницька та публіцистична діяльність демократичних інтелігентів в умовах цензурних обмежень не давала їм стабільного прибутку. Економічно вигідна праця у приватних установах, зокрема банках та акціонерних товариствах, сприймалась ними як постидна, направлена на особисте збагачення. Тож описана літераторами проблема «зайвих людей», яким було важко знайти своє місце у суспільстві цілком перегукувалася з реаліями [569, с. 374–385].

Можливість самореалізуватися прямо впливала на матеріальні можливості інтелігенції. У свою чергу, фінансове забезпечення безпосередньо пов'язане з подружнім життям. Це, зокрема, взаємини чоловіка та дружини, стиль їхнього життя, ведення господарства, сумісне чи роздільне проживання, об'єм благ, які вони могли собі дозволити та інші важливі аспекти повсякденності. Хоч інтелігентів нерідко описують як цілком байдужих до матеріального та організації комфортного побуту, мемуаристика, щоденники та епістолярії українських народолобців засвідчують те, що їх не могли не хвилювати питання свого економічного становища на всіх етапах життя, не залежно від сімейного стану, достатку чи крайньої бідності. Більшість намагалася добитися для себе кращих умов існування, у різний спосіб позбутися матеріальних проблем [10, арк. 1].

Сучасні дослідження з історії повсякденності засвідчують її перспективність щодо вивчення проблематики подружнього життя, зокрема щоденних практик та стратегій чоловіка і дружини. Але слід розуміти «широту» цього поняття, яке охоплює мало не всі сфери людського існування[518, с. 93–112]. У рамках даної роботи ми обмежимося більш «вузьким» проблемним полем *«матеріального становища»* та розглянемо ті важливі моменти, які репрезентативно відображені в опрацьованих джерелах: шляхи заробітку коштів; можливість прожити на ці гроші; «житлове» питання та окремі аспекти ведення домашнього господарства, зокрема, способи заощадження. Матеріальне становище пов'язане зі *стилем життя*, порівняно стійким типом рішень, які приймаються індивідами, що роблять вибір із запропонованих суспільством варіантів поведінки.

Ведучи мову про *матеріальне становище* народоловної інтелігенції та її *стиль життя*, слід враховувати такий фактор впливу як політика достатньо жорсткого реагування Російської імперії на український рух другої половини XIX ст., попри те, що ідеологія та методи діяльності його учасників були виключно мирними та базувалися на народницькому культурництві[546, с. 110–116]. На думку знавця проблематики О. Міллера, така ситуація обумовлювалася усвідомленням владою небезпеки модерних націоналізмів та паралельною реалізацією проекту «великого російського народу»[447, с. 30–36]. Перебування під слідством, примусове заслання до іншого міста, тюремне ув'язнення, адміністративне заслання, – складали великий негативний вплив на становище та долю того інтелігентного подружжя, яке потрапляло у поле уваги III відділу Його імператорської величності канцелярії.

П. Чубинський на засланні тяжко захворів, а після повернення потрапив у ситуацію багаторічної нужди, на що вказує комплекс його листів до О. Кістяківського [186–199]. Л. Смоленський, учасник Одеської громади, втратив право викладати у державних навчальних закладах [202, арк. 5]. Після заслання до Красноуфимська В. Лободи, одного лідерів Полтавської громади, його дружина та діти опинилися без коштів на існування. Тривалий час вони жили за рахунок родичів та небайдужих знайомих[49, арк. 3].

Сфери, де могли професійно та творчо реалізуватися народолюбні інтелігенти, можна умовно розділити на державну та приватні ініціативи. Перша передбачала під собою наукову, науково-педагогічну роботу, вчителювання у середніх навчальних закладах, різнобічну участь у роботі земств, військову та чиновницьку службу. Окремі представники інтелігенції реалізувалися поза державною сферою зайнятості, забезпечуючи собі прибутки художньою творчістю (М. Старицький, М. Лисенко, пізніше – брати Тобілевичі та ін.), юридичною діяльністю (А. Шиманов, О. Кістяківський), сільським господарством (Є. Чикаленко, Т. Рильський). Окремі через проблеми з III відділенням різні за тривалістю періоди свого життя могли перебувати в маргінальному становищі через неможливість знайти собі службу. Інші, маючи достатню кількість коштів, могли не працювати (наприклад, С. Подолинський). Деякі практикували суміщення державної служби та приватної діяльності (зокрема, О. Кістяківський працюючи в Київському університеті, достатньо вдало певний час поєднував це з юридичною практикою).

Державна служба, в якій виявилась зайнятою велика частина народолюбних інтелігентів, не завжди забезпечувала достатній для безбідного прожиття рівень прибутку. З одруженням витрати зростали, що могло викликати фінансові труднощі. Це спонукало до пошуків виходу з ситуації. М. Драгоманов, який походив з дрібного дворянства Полтавщини, одружившись у 1864 р. з Л. Кучинською, не міг розраховувати на суттєву допомогу з боку матері чи родини дружини.

Працюючи молодшим вчителем у гімназії, Михайло Петрович отримував приблизно 630 крб на рік. Ця сума не могла задовольнити всіх потреб молодого подружжя (відомо, що тільки за квартиру вони сплачували 200 крб). Паралельно він працював у приватному пансіоні Нельговської, викладаючи пансіонеркам історію. Це не відповідало ні фінансовим ні інтелектуально-кар'єрним запитам народолюбця, за словами котрого викладання в жіночому навчальному закладі спонукало «втратити повагу до прекрасної статі» [267, с. 438].

Ситуація змінилась на краще, коли М. Драгоманову вдалося перейти на посаду приват-доцента в університет святого Володимира. На перший погляд, це не принесло йому матеріальних дивідендів (річна плата становила 600 крб). Проте, суттєво зменшилося робоче навантаження, оскільки в університеті він працював дві години на тиждень. Також з'явився час на приватні уроки. Працюючи найманим учителем у деякого поміщика Голинського, Михайло Петрович заробляв за урок три крб, а в місяць – 72. Після складання іспитів та завершення дисертації, статки Драгоманових поліпилися[267, с. 438–439].

Про це свідчить лист до матері, написаний ним з приводу майбутнього весілля сестри, О. Драгоманової: «Олі, звісно, доведеться справити деякі речі. Я думаю, що їй, насправді, треба буде рублів з 300. У Вас там дістати ніде, та ви й не турбуйтеся. У мене є саме 300 к[арбованців] і я з щирою радістю дам їх на облаштування Олі, бо мені поки що повністю досить того, що я маю, а справи мої тепер йдуть до помітного покращення»[267, с. 434]. Розрахунок на платню, визначену державною службою, часто не виправдовувався, особливо коли не було додаткових коштів (отриманий спадок, посаг нареченої, нерухомість тощо) або допомоги з боку родичів.

П. Житецький певний час навіть не міг дозволити собі одруження, оскільки не мав коштів та роботи. Бажаючи пов'язати своє життя з В. Демченко, дівчиною-сиротою, що перебувала в якості чи то вихованки, чи то компаньйонки у старій вдови-генеральші, Павло Гнатович вимушено відкладав бажане весілля, оскільки чекав на іспит та місце в гімназії Кам'янця-Подільського[84, арк. 33].

Його фінансова ситуація також виявилася невтішною: після смерті батька та матері він існував у крайнєму нужденні (не міг винаймати собі житло, нормально харчуватися)[84, арк. 40]. Листи до нареченої присвячені як і любовним почуттям, так і міркуванням щодо того, як краще облаштувати сімейне життя, прожити на платню вчителя.

Спочатку місце старшого вчителя російської словесності в гімназії з жалуванням у 100 крб, яке П. Житецький отримав у 1865 р., здавалося йому дуже вигідним: «Кращого місця я не бажав і не бажаю, як це. Город на височенній

кам'яній скалі, над річкою Смотричем, що впадає у Буг, – ти подивись з Сонею на карті. Губернський город і обивателі наполовину ляхи, клімат теплий – це недалеко від Одеси і Чорного моря; до закордону (Галіції) 25 верст. Як заведуться зайві грошенята, можемо побувати і в Одесі і за границею. Яблук, усяких фруктів ... винограду й вина, там пропасть і дуже дешево. Життя дуже дешева, казенна квартира. Бач, як догодно»[84, арк. 38].

Очевидно, після описаних приваб кам'янецького життя, Варвара посилила свій тиск на нареченого, прагнучи негайного одруження. З листів Павла Гнатовича слідує, що це співпало з погіршенням її стосунків з опікункою та затяжною хворобою. Народолюбець намагався довести дівчині, що шлюб відразу неможливий, аргументуючи це недостатністю коштів: «Тільки вислухай. Ти слаба... Грошей мені дасть казна перед виїздом на должность, 150 крб. Треба пошити собі мундир, купити книжок на ті гроші і прожити перший місяць в Кам'янці, поки видадуть жалування. Тепер же. На ці самі гроші треба ... зробити свадьбу і знову з жінкою, себто з тобою, моя голубонько, їхати 100 верст, добре якби за 70 крб, бо у тебе буде, мабуть, поклажі доволі. Так от тобі рахунок, от тобі мої средства. Якби можна було достати грошей хоч у самого чорта, то я б і до його подався позичать... Напиши мені: як можна до моїх 150 крб достати іще хоч 100 крб, то я зроблю все, що схочеш»[84, арк. 45].

Виїзд на місце служби та перші її місяці дали зрозуміти Павлу Гнатовичу, що він не прорахував всіх труднощів та негараздів. Не набувши досвіду ведення господарства за часів студентства, П. Житецький зіштовхнувся з численними проблемами матеріального характеру: попри казенну квартиру гроші швидко розходилися[84, арк. 61].

Матеріальна скрута вселяла в нього зневіру та песимізм, адже тих 100 крб, на які планувалося жити майбутнього подружжя не вистачало йому самому: «Жити дорого, а я перше думав, що дешево. Воно може й дешево для тутешніх людей, котрі знають, як і де що купити. І певне, що дешево, бо земля плідюча. Є всяка всячина, тільки... уміють перемінжувати, що гривеник рублем виходить, то й добре, як рублем. А окрім того, що я новий чоловік тут, треба мені усім

заводиться. Я б нікому і не повірив в Києві, якби мені сказали, що я буду заводиться тут тарілками і мисками, щітками і тряпками для посуду – не кажу вже кроватями і дровами. Таке діло, серденько моє, що приходитьесь купувать пісок і воду, і не знаю ще, чи не купують тут воздуха. Одне слово –поки получу жалування за лютий, зроблю, мабуть, долгу карбованців на 20, коли не більше». Тож весілля знову довелося відкласти, поки необхідну суму було зібрано[84, арк. 63]

Інтелігенція могла реалізувати себе, приймаючи участь у роботі земств. Проте не завжди ця праця гідно оплачувалося. Наприклад, лікар О. Михалевич не мав можливості забезпечити достойного життя своїй сім'ї. Фінансові обставини ускладнювало й те, що велику частину незаможних хворих Опанас Іванович лікував за власний кошт. Це робило земського лікаря популярною персоною в місті, проте вкрай негативно відбивалося на домашньому бюджеті. Подружжя Михалевичів зводило кінці з кінцями завдяки практичним навичкам дружини[338, с. 162]. У той же час О. Русов, який працював у земському статистичному комітеті, виконував статистичні описи різних губерній, своє місце оцінював як «кар'єри та хороші служби»[293, с. 81]. Платня статистика дозволяла цілком задовольняти матеріальні потреби і жити хоч без розкошів, але безбідно.

Серед народолюбних інтелігентів існувала практика заробляти кошти відразу в декількох місцях, оскільки державна посада не завжди могла дати достатньо для життя коштів. Між тим, зі взяттям шлюбу витрати суттєво зростали. Для педагогів виходом ставали приватні заняття, котрі забезпечували додатковий дохід. Це могли бути як індивідуальні уроки, так і лекції в гімназіях, пансіонах, училищах тощо.

Для окремих осіб пошук додаткового заробітку виявлявся вкрай необхідним. С. Єгунова-Щербина, пригадуючи знаного одеського українолюбного педагога Л. Смоленського, писала: «Крім роботи у шкільних закладах, Л. А. (Леонід Анастасійович – А. Н.) давав багато приватних лекцій – окремим особам і групам. Це було потрібно, бо окрім своєї сім'ї, що складалася з

жінки та трьох дітей, він робив матеріальну підтримку численним родичам: протягом багатьох років він допомагав батькові, матері, двом братам, з котрих один з жінкою і 4-ма дітьми кілька років був на повному утриманні Л. А. Після смерті другого брата, що довго хворів на сухоти, Л. А., сам уже хворий, уділяв частину своєї пенсії його вдові, крім того, Л. А. взяв на виховання двох синів брата своєї жінки, що осліп, і утримував кілька років його дочку»[203, арк. 12]. Інший представник одеського народолюбного кола, котрий походив з середовища заможних південноукраїнських дворян-землевласників, Д. Овсяннико-Куликовський пригадував, що після одруження, коли йому перестали надавати матеріальну допомогу з дому, довелося замислитися над тим, як забезпечити себе та сім'ю. Лекції в університеті давали йому 1200 крб щорічного прибутку, втім цих коштів не вистачало.

Дмитро Іванович читав лекції з латини в третьому класі єврейської гімназії Гохмана і Гурлянда, жіночій гімназії Піллер, де викладав «методику російської мови». У 1885 р. він почав писати дописи в «Одесские новости», отримуючи чотири копійки за рядок. Усі ці додаткові заходи давали не більше тисячі карбованців на рік, що обумовило скромне життя подружжя[282, с. 424]. Але Д. Овсяннико-Куликовський був задоволений: «... у 1883 році нарешті здійснилося моє давнє прагнення – перейти з лав забезпечених, що живуть на готові статки, у лави незабезпечених, що живуть працею. І не дивлячись на постійні фінансові труднощі, на втому... у середовищі трудящих я відчував себе як раз на своєму місці. У матеріальному сенсі було досить погано, але в психологічному було добре»[282, с. 425]. Тож для багатьох інтелігентів був характерний стиль життя, коли державна служба могла поєднуватися з додатковими заробітками, але вони не могли суттєво покращити матеріальне становище.

Покращити матеріальний стан могло дозволити підвищення у чині, котре передбачало зростання платні. І. Тобілевич, який почав працювати в міській канцелярії Бобринця в середині 1860-х рр. отримував 2,5 крб на місяць. Згодом, набувши відповідного досвіду, він зміг заробляти 7 крб щомісяця. У сімнадцять років його прийняли на посаду писаря бобринецького повітового суду, а платня

зросла удвічі. Його друга дружина Софія Віталіївна згадувала, що саме швидке просування по службі допомогло Івану Карповичу побороти злидні: «Уже з кінця першого року служби він одержував сорок карбованців, що в ті роки вважалися за велику платню... Помалу біда й убожество в хаті Тобілевичів починає замінюватись малим достатком, а згодом у їхній господі всього вже було вдосталь»[310, с. 148].

Репутація працюючої та практичної людини прислужилася Івану Карповичу, коли він вирішив побратися з Н. Тарковською, донькою аристократів Єлисаветградщини польського походження. Подружжя, яке мало семеро дітей, цілком обходилося заробітками І. Тобілевича. Його навіть призначили опікуном неповнолітніх дітей Тарковських після смерті батьків. Про успішність виконання опікунської місії свідчить те, що він зумів виплатити борги, що переобтяжували маєтність померлих[310, с. 165].

Окремим народолюбним інтелігентам вдавалося поєднувати державну службу та приватні ініціативи. Зокрема, О. Кістяківський наукову та викладацьку роботу суміщав з юридичною практикою. Маючи славу блискучого спеціаліста з права, він налагодив власну справу (разом з ним працювали його рідні молодші брати Василь та Павло, і як свідчать епістолярії та «Щоденник», доволі успішно)[122–124; 161, арк. 1–142]. Вихідець з сім'ї сільського православного священика, котрий вивчився за державний кошт та сам себе утримував спочатку в семінарії, а згодом у Київському університеті, мав практичний та підприємливий розум. Обрана спеціалізація дозволила сумістити заняття наукою з пристойними гонорарами за адвокатську практику. На 1874 р., у 41 р. О. Кістяківський добився значних результатів, забезпечивши гідний матеріальний рівень своєї родини[162–165; 256, с. 29].

У народолюбному колі його вважали доволі заможною людиною. Він мав регулярний прибуток, будинок, вартість якого сам оцінював не менш як у 20000 крб. Коли наукова діяльність дозволила Олександровичу утримувати рідних, він цілком відмовився від активної адвокатської практики. Очевидно, частина оточення вважала це заняття не надто підходящим для інтелігента. На

користь цієї тези свідчить запис у його «Щоденнику»: «Здається, я довів, що людина не віддана мамоні, коли я покинув практику, яка... у майбутньому віщувала багато»[256, с. 29].

Поряд з тим, О. Кістяківський не міг дозволити розкошів собі, дружині та дітям. Епістолярії його жінки, Олександри Іванівни, засвідчують, що Кістяківським доводилося заощаджувати, раціонально розпоряджатися коштами[123–159]. Перебравши на себе функції голови родини, він дбав про матеріальне забезпечення своїх родичів: утримував батька, сестру-вдову, її сина Олександра взяв на виховання у свою сім'ю. Брату Федору Федоровичу, котрий мав низькі прибутки і був переобтяжений боргами, Олександр Федорович мусив виділити певний грошовий капітал – 1600 крб[255, с. 29].

Необхідність думати про майбутнє близьких людей робило О. Кістяківського принциповим противником позичання грошей іншим особам. Відмовивши в позиці 1000 крб П. Кулішу, що спочатку обіцяв надати, він занотував: « У фінансових справах поетом та гуманістом можна бути настільки, на стільки це не шкодить економічному становищу власної сім'ї. Що за доброта, яка віднімаючи шматок від своєї сім'ї, людей близьких, віддає його більш далекому. Тут сума добробуту не збільшується»[255, с. 29].

Частина народолобних інтелігентів отримувала гонорари за свою творчість. Це стосується, у першу чергу, драматургів, акторів, композиторів, задіяних в українських театральних трупях, котрі користувалися чималою популярністю. У 1870-ті рр. українські колективи мали аматорський характер, не претендували на увагу широкої публіки, грали, головним чином, задля власного задоволення та задоволення найближчого кола. Проте в 1880-ті рр. ситуація змінилася, театральне життя переживало своєрідне піднесення. Талант українських драматургів, композиторів, акторів, що великою частиною походили з народолобної інтелігенції, забезпечував високу популярність трупам М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого[309–311].

Драматурги, антрепренери та виконавці провідних ролей могли заробляти немалі гроші, віддаючись своєму захопленню. На такі статки жили сім'ї

Старицьких та Лисенків. І. Тобілевич (Карпенко-Карий) покинув державну службу, яка забезпечувала йому пристойний дохід, заради театру, утримуючи себе та сім'ю на прибутки від неї[310, с. 115]. Проте рівень забезпеченості не був стабільним, адже гонорари залежали від багатьох факторів, не в останню чергу від того, як драматичний твір та виставу сприйме цензура.

Після повернення подружжя Лисенків з Німеччини, куди Микола Віталійович виїздив на навчання, він міг заробляти своїм хистом доволі пристойні кошти. П. Житецький в листі до М. Драгоманова від 2 квітня 1872 р., називає ці суми: «Коля Лисенко хапає гроші—у Києві за концерт отримав чистого прибутку 350 крб., недавно повернувся з Ніжина з сотнею карбованців» [237, с. 126]. І це був тільки початок його професійної музичної кар'єри. Втім, періоди фінансової забезпеченості чергувалися з безгрошів'ям. О. Лисенко, згадуючи про скрутні часи, писав, що інколи діти навіть відмовлялися від власних кишенькових грошей, щоб підтримати батька[264, с. 195].

Народолюбні інтелігенти рідко займалися підприємницькою діяльністю. Власне праця орієнтована на особисте збагачення видавалась для інтелігентної людини постидною, а люди, що гналися за баришами критично змальовувалася художньою літературою. Вже наведений пасаж з «Щоденника» О. Кістяківського засвідчує, що через прибутки від юридичної практики, його вважали меркантильним. У його «Щоденнику» неодноразово трапляються записи про запропоновані йому різними особами гонорари за надання правничих послуг, від яких він відмовлявся[255, с. 33].

Погодитися на ці пропозиції означало заплямувати себе в очах університетської корпорації. Окрім того, народолюбна спільнота Києва засуджувала тих членів громади, яких вважала «дільцями». Той же О. Кістяківський наводив причину тривалого розриву Київської Старої громади з В. Рубінштейном, директором «Київського промислового банку»: «Драгоманов... поставив принципове питання про буржуазію та банкірів, як осіб, яких не можна терпіти у громаді» [256, с. 430].

Негідним вчинком став у очах народоловної інтелігенції вчинок одного з активних учасників Київської Старої громади Ф. Панченка, який позичив гроші під проценти. О. Кістяківський писав з цього приводу наступне: «Друг (О. Сасько – А. Н.) розповідав, як його обібрав, *ліберал, народолобець, українофіл* (курсив наш – А. Н.), це Ф. Т. Панченко. Цей народолобець, витративши свій капітал, щоб виручити з гіркої біди приятеля, одержуючи назад свій капітал... взяв по 12% у місяць и 100 крб. за те, що він потратив час – вінлікар. Цей народолобець – приятель В. Б. Антоновича та по рекомендації його дружини надавав допомогу другу. Він же на вечорі проводів *бажав, щоб* Володимир Боніфатієвич отримав таку ж славу та любов народну, яку отримав народний поет Шевченко. Хороший ідеаліст» [256, с. 82]. Тож Олександр Федорович підкреслював невідповідність ідеалів народолобства та лібералізму, що сповідував Ф. Панченко, його поведінці у реальному житті.

Невдала спроба пристати на приватну службу та спробувати налагодити власну справу належить П. Чубинському. Відбувши заслання в Архангельській губернії (1862–1867 рр.), він одружився з К. Порозовою, родичкою цукрового промисловця. По поверненні до Наддніпрянської України колишній засланець втратив можливість зробити кар'єру на державній службі. Народження дітей, проблеми з фінансами та здоров'ям ставили перед Павлом Платоновичем численні виклики, зокрема заробітку. Листи до російського поета Я. Полонського, відображають спроби П. Чубинського покращити власне становище. Щоб матеріально забезпечувати сім'ю, він працював одразу директором-розпорядником товариства, що мало цукровий завод у Дорожні, інспектором київського товариства взаємного страхування рафінадних заводів та агентом правління Дніпровського Пароплавства. Оскільки він взявся за нові для себе справи, вони не давали бажаного прибутку [301, с. 143].

Можливо рішення про управління цукровим заводом було прийнято під впливом оточення дружини, Катерини Іванівни, родич якої заснував це акціонерне підприємство. Вважаючи харчову промисловість та цукроваріння зокрема, прибутковою справою, Павло Платонович сам вклав туди кошти та

рекомендував так чинити своїм родичам та знайомим. Так, О. Кістяківський, чоловік двоюрідної сестри П. Чубинського, вклав у цю справу 2500 крб[255, с. 121]. Проте його зусилля зазнали невдачі: завод не приніс прибутків, як і через недосвідченість управителя, так і через посуху 1874 р. і неврожай цукрового буряку. Паралельно з цим, на родовому хуторі Баришполі, Павло Платонович намагався всерйоз зайнятися сільським господарством, але також невдало[303, с. 143].

Проблеми з цукровим заводом, на які він ремствував у листах до Якова Петровича, крім пониження доходів (оплата за управління здійснювалась за рахунок процента від прибутків), обумовили закономірне бажання окремих вкладників забрати свої капітали з не вигідної справи. Таке бажання мав і О. Кістяківський. У «Щоденнику» він констатував, що вкладені гроші, скоріше за все, втрачено [255, с. 123].

Вочевидь, крім капіталовкладень у завод Кістяківські надавали гроші в борг: чи то на облаштування життя, чи то на відкриття справи. Листи П. та К. Чубинських, адресовані Олександрові Федоровичу, містять відсилки до певної суми, яку Чубинські мали віддати Кістяківським: «Я вже писав тобі, що твої 5 тисяч ти завжди можеш отримати... Добре, аби ти погодився так – 1000 отримати у грудні, 2000 – у наступному році...»[187, арк. 1 – 2]. Невдачі та борги погіршили їхній життєвий рівень, доводилося навіть економити на вихованні дітей, яким мати не могла винайняти гувернантку[179, арк. 1].

Павло Платонович намагався вирішити цю ситуацію, шукаючи собі іншого місця. Проте державна служба, яка могла гарантувати стабільність, виявилася для нього закритою. Відтак пошуки доводилося вести в приватній сфері. Він шукав протекції та сприяння впливових приятелів та знайомих зокрема, Я. Полонського[303, с. 143]. Очевидно, останній зумів допомогти – в середині 1870-х рр. подружжя Чубинських з дітьми виїхало до Санкт-Петербурга, де Павло Платонович почав служити у Міністерстві шляхів сполучення та паралельно працюючи повіреним у справах цукрозаводчиків. Це давало їм прибутку близько 3000 крб на рік [256, с. 143]. Листи до Кістяківських свідчать, що на ці гроші

можна було прожити дуже скромно, їх було зовсім недостатньо[181, арк. 1–2; 183, арк. 1].

Через стан здоров'я П. Чубинського подружжя повернулося до Наддніпрянської України. Фінансові справи родичів О. Кістяківський охарактеризував як «борги, боржища та боржки». За його підрахунками, Чубинські мали не менш як 10000 крб боргу. Протягом першого року після повернення з Санкт-Петербурга вони витратили не менш ніж 5000 тисячкрб.. І це не враховуючи призначеної Павлу Платоновичу пенсії, після виходу у відставку. Паралельно розпочалося зведення будинку в Баришполі, на що подружжя не мало власних коштів[256, с. 36].

Чубинських переслідували кредитори. Цукровий завод, який частково був у їхній власності, банк планував продати за борги. Від безповоротного банкрутства рятували особисті поручительства В. Рубінштейна та О. Кістяківського. Останній активно збирав благодійні пожертвування на користь Павла Платоновича, зокрема у цукрозаводчиків Хрякова та В. Симиренка [256, с. 76]. Та повний крах виявився неминучим. О. Кістяківський, підсумовуючи невтішний стан справ Чубинських, занотував: «Чубинский впав у розпач. Накінець, він усвідомив всю фальшивість ведення справ. Різні затії – різні борги. Тепер він впав у крайнощі, безутішний, картає себе... Раніше не смій ніхто йому зауважити, що він полюбляє будувати повітряні замки з дірвавою кишенею» [256, с. 75].

Прикладом успішної реалізації народолобним інтелігентом своїх підприємницьких талантів можна назвати Є. Чикаленка. Син відставного секретаря, що походив з селянства та у зрілому віці цілком віддався сільському господарству, Євген Харлампійович змалку зростав на землі та добре знав працю землероба, чудово розумів селян та тісно спілкувався з ними. З дитячих літ він розмовляв українською мовою. Його матір, Олена Краєвська-Чикаленко своєю поведінкою та ставленням до чоловіка та дітей, вселила в сина відразу до панського середовища, як і польського, так і російського, що вплинуло на формування його національної ідентичності. Тож народолобство Євгена Харлампійовича заклалося в дитячі роки, базувалося на цілком реальній любові

до сільського життя, сільської праці, та зокрема, на почутті земельної власності[315, с. 42–43].

Зріла спроба зайнятися господарством датується 1885 р. і є певною мірою, вимушеною. Після розгрому елісаветградського гуртка, очолюваного відомим народолобцем О. Михалевичем, до якого належав і Є. Чикаленко, останній з дружиною та донькою виїхав до Перешорів, родинного маєтку, де мав проживати під поліцейським наглядом 5 років[315, с. 114–116]. Після смерті батька Перешорами управляв дядько Євгена Харлампійовича – Петро Іванович, котрий критично розцінив приїзд сюди молодого подружжя, підозрюючи їх у поміщицьких претензіях[315, с. 117].

Є. Чикаленко швидко взяв господарство у свої руки та довів власну хазяйську спроможність. На той час у Перешорах велося велике господарство: дванадцять волових плугів; по чотири воли в кожному, близько сотні волів, п'ятдесяти биків, 25–30 дійних корів. Усього рогатої худоби трималося близько 200 голів. Окрім того, був табун з близько 150 коней, більше тисячі овець, півсотні свиней. Але в той же час, тваринництво не мало жодної системи, провадилося без відповідного добирання та відбраковування, що викликало виродження тварин. Обробіток землі також провадився старими способами, оскільки дядько мав консервативні переконання[315, с. 118].

Сільськогосподарські справи Євген Харлампійович почав з прискіпливого знайомства з сільськогосподарськими книжками та періодичними виданнями, яких чимало передплачував. З іншого боку, успішне господарювання було неможливим без практичних навичок та знання особливостей землеробства місцевості. Є. Чикаленко, не бажаючи здатися некомпетентним найманим робітникам та навколишнім селянам, ще до посівної кампанії поробив візити сусідам, записавши поради щодо сівби досвідченого землероба Б. Павловського. Це дозволило йому добре відсіятися, так, що навіть критичний Петро Іванович передав Перешори під його управління[315, с. 118–119].

З місцевого селянства рекрутувалися працівники до економії Є. Чикаленка. Остерігаючись проводити серед них українську агітацію та зберігаючи певну

дистанцію, народолобець намагався вплинути на селян шляхом позитивного власного прикладу та через налагодження справедливих ділових відносин, таких, щоб селяни відчули власну вигоду. Наприклад, з його ініціативи у Перешорах було засновано кредитове товариство, приміщення якого знаходилося у дворі Чикаленків[315, с. 129].

Налагодити прибуткове товарне вирощення зернових культур Євгену Харлампійовичу допомогло застосування нової агротехніки. Великою проблемою Степової України та Херсонщини зокрема, були посухи, що впливали на урожай. Застосування технології «чорного пару» сприяло зберіганню вологи у землі та високому врожаю та дало Є. Чикаленкові великі прибутки, використані на благоустрій Перешорів, купівлю реманенту та сортового насіння, власну сім'ю[315, с. 140–141].

Така успішна реалізація власного підприємницького таланту в аграрній сфері радше нетипова, ніж типова для народоловної інтелігенції. Серед тих, хто на різних етапах свого життя займався сільським господарством, фінансового успіху досягнув лише Є. Чикаленко. Господарювання Т. Рильського у родовому маєтку мало представлене у джерелах, тож складно судити про якісь очевидні успіхи чи невдачі. Спогади О. Лисенка, котрий разом з батьком відвідував Романівку наприкінці 1890-х рр., свідчать, що життя господарів не видалося йому заможним[264, с. 137–138].

Матеріальне забезпечення сім'ї покладалося на чоловіка. Хоч 1860–1880-ті рр. позначилися процесом жіночої емансипації та новими економічними реаліями у Російській імперії, представниці освіченої частини суспільства рідко працювали на регулярній основі [491, с. 188–190; 545, с. 29–30]. Слушно з цього приводу писала В. Веремєнко: «Переважає більшість заміжніх жінок, змушених шукати ті чи інші варіанти для підтримки матеріального благополуччя сімейства, сприймали ситуацію, що склалася як вимушений «хрест». Навіть найпрогресивніші представниці жіночого руху, що отримали певну освітню підготовку та працюючи у сфері інтелігентних професій... хотіли від своєї діяльності, насамперед, морального та матеріального задоволення, розвитку

власної індивідуальності... але аж ніяк не перетворення його у єдиний засіб забезпечення всієї сім'ї»[347, с. 55].

Великою мірою, це справедливо і для жінок з народолюбного середовища. Вони переважно реалізували свої амбіції у цілком альтруїстичному вимірі недільних шкіл[541, с. 10], благодійності (зокрема, робота в «Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу» інтелігентних жінок Києва)[236, с. 345], організації народолюбних урочистостей – від святкувань певних знакових подій до аматорських вистав та концертів. Урешті-решт, залишалася українознавча діяльність (фольклористичні та етнографічні зусилля, складання «Словника» членами Київської Старої громади)[237, с. 251].

Теза В. Веремєнко щодо прагнення жінок у першу чергу самоствердитися, а не заробляти на прожиття чоловіку та дітям, справедлива і для середовища народолюбної інтелігенції. Характерним прикладом є інтелектуальні зусилля К. Мельник у царині археології та історії, її бажання досягти значних результатів, стати членом археологічної спільноти [8, арк. 71]. Плідно працюючи на ниві археології та архівістики, Катерина Миколаївна жила несамопоміжно. Уже перебуваючи у статусі невінчаної дружини В. Антоновича, вона розраховувала на матеріальну підтримку батьків, характеризуючи власні фінансові справи наступним чином: «... все необхідне є, а чогось зайвого немає, і Ваші гроші підуть на затикання яких-небудь дірок» [8, арк. 73].

Літературну працю Ганни Барвінок, Олени Пчілки, Дніпрової Чайки мотивувало бажання самореалізуватися на цій ниві. Про прибутки від письменництва не йшлося. О. Косач-Кривинюк, пригадуючи працю матері над однією з дитячих книжок, наголосила на відсутності меркантильного підтексту. Про роботу заради власного задоволення писала інша представниця народолюбної інтелігенції, Ганна Берло [239, с. 92–101].

Гоноляр, який могла отримати жінка не був великим. Так М. Драгоманов у листі до матері згадував, що підшукав для незаміжньої сестри Ольги можливість заробити – переклади статей з французької мови для «Санкт-Петербургских ведомостей». Дівчина вдало впоралася з перекладом, за що отримала 35 крб

гонорару. Тоді брат домовився для неї про черговий переклад, уже з німецької, статті «Про малоросів в Угорщині», яку також передбачалося надрукувати в цьому журналі. Михайло Петрович мав власні плани на перекладацькі таланти сестри. Він мав ідею заснувати в Києві журнал, в якому Ольга могла реалізувати себе та отримувати регулярну платню, цілком відмовившись від уроків [267, с. 448]

Навіть у час великої матеріальної скрути багато заміжніх жінок покладалися на свого чоловіка та не шукали регулярних заробітків. Їхнє завдання, за таких умов, полягало у заощадливому веденні господарства. Мемуаристи неодноразово зверталися до образу Варвари Іванівни, першої дружини В. Антоновича, яка не зважаючи на скруту та постійну економію зуміла перебудувати будинок [274, с. 140]. Уже згадана вище С. Лобода, дружина В. Лободи, у період заслання чоловіка проживала на кошти родичів та знайомих. Перебуваючи у Смоленську вона активно долучилася до роботи одного з гуртків демократичної інтелігенції та завоювала там чималу популярність. Але способу заробити на себе та дітей Стефанія не шукала [44, арк. 1–2; 45, арк. 1; 45, арк. 1].

Інакше повела себе Х. Вовк (у дівочтві Васневська), племінниця В. Антоновича, яка перебуваючи під інтелектуальним впливом дядька в 1870-х рр., студіювала медицину та масаж у Віденському університеті. Маючи доволі експресивну вдачу, на що вказують мемуаристика та епістолярії з народолобного середовища, вона не скінчила курсу, проте вважала себе повноцінним лікарем. К. Мельник-Антонович згадувала, що Христина Іванівна «... з хоробрістю робила діагнози, писала рецепти, навіть улітку на селі бралась і до хірургічних операцій; і були люди, що звертались до неї, довіряючи їй більш ніж справжнім лікарям» [270, с. 188]. Частина інтелігентних жінок, у тому числі й перша дружина її дядька, Варвара Іванівна, негативно ставилися до того способу життя, яке вела Х. Вовк під час заміжжя. Їй закидали пияцтво, схильність робити борги і не розраховуватися з ними, дрібне шахрайство, від якого морально та матеріально страждали знайомі Христини Іванівни [237, с. 15].

Втеча за кордон Ф. Вовка обумовила репресії проти неї, її матері та двох дітей. Сім'ю народолобця вислали в адміністративному порядку до В'ятки, а потім пом'якшили покарання, дозволивши поселення в Астрахані. Після повернення до Києва Х. Вовк постала перед численними викликами, у тому числі – забезпечення прожиття собі, матері, дітям. Фінансова допомога від дядька не могла покрити всіх витрат (Ф. Вовк, як слідує з листів до нього В. Антоновича, сім'ю матеріально не підтримував)[234, с. 239–250]. Тож Христина Іванівна мусила шукати самостійних заробітків. Це було непросто, оскільки вона мала сумнівну репутацію в середовищі народолобної інтелігенції Києва. На виручку жінці прийшло вміння робити масаж. Працюючи масажисткою, Х. Вовк дала освіту дітям та утримувала їх, головним чином, розраховуючи на себе та власні сили [270, с. 188].

Оплачуваною працею, на яку могли претендувати жінки та дівчата з народолобного кола, були приватні уроки, рукоділля, шиття тощо. Так, С. Русова наприкінці 1870-х рр., після народження другої дитини, відчуваючи матеріальну скруту «сама заробляла на своїх діток», читаючи лекції з музики, зокрема в кадетському корпусі[300, с. 148]. Проте на ниві викладання існувала висока конкуренція з боку чоловіків, а після заміжжя такий варіант нерідко унеможлиблювався. До того ж уроки нерідко видавались освіченим жінкам не надто престижним заняттям. М. Драгоманов називав тих, кому давалися уроки, «скавучими недопанками», натякаючи мабуть, на інтелектуальну безперспективність багатьох учнів та на те, що його сестрі Ользі це заняття не надто подобалося[267, с. 438]. О. Липська, невінчана дружина М. Лисенка і С. Старицька свого часу виготовляли елементи сценічних костюмів для театральних вистав, за що отримували певну оплату, але невелику[310, с. 381–385].

Від зароблених на приватній чи державній службі коштів, ділових, творчих чи підприємницьких здібностей, залежав той рівень життя, який могли собі дозволити народолобні подружжя, визначався розмір доступних для них благ. Важливим аспектом матеріального становища інтелігентних подружжів було «житлове» питання. Оскільки більшість народолобців у силу різних

обставиннерідко змінювали місце, місто, регіон проживання, то оселю доводилося винаймати. Купівля чи спорудженнявласного будинку часто унеможливлувалися через брак необхідних коштів. Наймане квартира залежала від фінансових можливостей, ідеологічних переконань, кількості членів сім'ї, що мусили там жити, естетичних уподобань, тощо.

Наприклад, С. Русова так описувала своє перше з чоловіком спільне житло у Санкт-Петербурзі: «Кімнатка була невеличка, за занавіскою стояли два ліжка, умивальник, шаха для одержі, по другий бік – фортеп'ян і скрізь книжки, папери». Тож помешкання, яке винайняло собі для початку спільного життя подружжя, мало скромний вигляд. Софія Федорівна свідомо відмовилася від надмірного комфорту (її спогади про родове гніздо в Алешні, чудове просторе приміщення в Києві позбавлені ностальгічного суму). Відтак, крім необхідних у хатньому побуті предметів, Русових оточувало те, що надавало життю духовний сенс (книги та фортепіано). Навіть гостей вони приймали у своїй єдиній кімнаті, відгородивши занавіскою ліжка[300, с. 158].

У подальшому, за умов, що С. Русова отримала від брата право самостійно розпоряджатися своєю частиною спадку, а О. Русов зайнявся статистичними описами, їхні погляди на облаштування оселі та комфорт мало змінилися. В епістоляріях та мемуаристиці народолобного подружжя міститься інформація про їхні житла на протязі 1870–1910-х рр. Будинок на хуторі «Робінзон», споруджений наприкінці 1870-х рр. був цілком простий, позбавлений багатьох зручностей. Проте туди з чернігівської квартири перевезли фортепіано, від гри на якому Софія Федорівна не могла відмовитися[300, с. 186].

Після повернення до Києва подружжя з малим сином Михайлом оселилося в кімнатці на Стрілецькій вулиці. По народженні другої дитини, доньки Люби, вони вже не мали змогу виїхати на більш простору квартиру – бракувало коштів. Через це в теплу пору року С. Русова та діти проживали на хуторі, який вони не продали[300, с. 148–150]. Помешкання, що які вони займали в подальшому та нерідко змінювали, залежали від кількох факторів, зокрема, забезпеченості роботою Олександра Олександровича, репресивних заходів російської влади

щодо Софії Федорівни. З роками подружжя переглянуло своє ставлення до комфорту житла: у Києві винаймали просторе приміщення з великим залом, де влаштовувались українські урочистості, під час праці О. Русова в Полтаві займали там зручний та просторий будинок з садком[300, с. 181].

М. Драгоманов, збираюсь одружитися та опікуючись майбутнім житлом для себе та дружини, оповідав матері в листі, що винайняв квартиру з п'яти кімнат, вартістю в 200 крб, неподалік від гімназії де він служив. У квартирі разом з ними проживав молодший брат народолобця – Іван. Михайло Петрович характеризував своє житло, як доволі зручне: «Ми живемо досить непогано у нашій квартирці. Не знаємо, яка вона буде взимку, але розташування її доволі зручне. Посередині її знаходиться велика вітальня, наліво моя кімната та Івана Петровича, направо Людмила та їдальня, і, крім того, деяка посудо-шафна конуроподібність» [267, с. 436]. Тож подружжя Драгоманових винаймало таку оселю, що відповідала їхнім уявленням про комфорт, була просторою.

Поширеною практикою стала оренда приміщення з декількох кімнат. Це дозволяло розділити оселю на інтелектуальну (кабінет), публічно-гостьову (вітальня), особисту (кімнати призначені для подружжя та їхніх дітей), робочу (кухня, комора) зони. Інформація відносно такого планування власних осель міститься у мемуаристиці та епістоляріях Житецьких, Старицьких, Драгоманових, Косачів, Лисенків, Лободи, Цвітківських та ін.

Окремі подружжя народолобців, пов'язані родинно-свояцько-приятельськими відносинами, винаймали собі квартири поряд. Старицькі мешкали в одному будинку з Драгомановими. Олена Пчілка у своїх споминах про М. Старицького, писала: «У 1866 році Старицькі оселилися вже в одному будинку з моїм братом, де залишилися і на другу зиму– 1867-го и 68-го років. Обидві квартири були поєднані навіть одним внутрішнім ходом так, що з'єднання між ними було постійне, інколи неможна було навіть розібрати, хто до кого приходить, так як гості Старицьких переходили до нас, а наші – переходили до Старицьких. У флігелі того ж двору... жив також М. В. Лисенко»[292, с. 403].

Переїзд з однієї квартири до іншої, за умов, що подружжя постійно проживало в одному місті, нерідко обумовлювався зміною місця служби, бажанням поселитися ближче до нього. Г. Житецький, згадуючи дитинство писав, що воно відбилося в його пам'яті, як постійні переїзди з однієї частини Києва до іншої: « Зміна місця проживання відбувалася у другій половині літа, перед початком навчального року, ось чому і хронологія моїх спогадів розташовується у перспективах академічного, а не календарного року. Першою квартирою, х якою пов'язано два-три уривчастих факти був другий поверх будинку Свенцицького на малій Підвальній вулиці... Наступний академічний рік (1871–72) провели ми на Кузнечній вулиці, між Жандармською... і Жилянською вулицями в одноповерховому будинку... який зберігся в майже недоторканому вигляді і нині» [56, арк. 10–14].

Переїзд міг диктуватися також прагненням змінити умови життя на більш комфортні, заощадити кошти. Зокрема, Ю. Цвітківський писав у листі до М. Драгоманова, що йому вдалося винайняти будинок з садком, що дозволяє не шукати на літо дачі, а залишитися в місті, не завдаючи шкоди здоров'ю дітей[227, с. 234]. П. Житецький, перебуваючи в Санкт-Петербурзі, ремствував дружині, що квартира, котру вона та сини займали в Києві, знаходиться в місці, позбавленому зелені та дерев і треба підшукувати інше житло [103, арк. 2].

Для більшості інтелігентів характерно у своїх епістоляріях, щоденниках, мемуаристиці торкатися фактів, так чи інакше пов'язаних з темою власної оселі. Проте переважно це розрізнені факти, на основі яких важко уявити скласти цілісне уявлення щодо житла подружжя народолобців. Заповненню цієї лакуни сприяють спомини Л. Мищенко «З минулого століття», де авторка чимало місця відвела описанню власного подружнього життя та повсякденності, в тому числі помешкань, де вони проживали з чоловіком.

Після повернення у 1877 р. Ф. Мищенка з Франції, де він перебував у науковому відрядженні, подружжя оселилося в Києві, орендуючи квартиру на Великій Жандармській вулиці. Будинок, що зайняли Мищенки, Людмила Феофілівна назвала цілком типовим для того часу, дерев'яним, з п'ятьма

вікнами. Біля будинку знаходився дворик, невеликий флігель, фруктовий садок. Мемуаристка згадувала, що така забудова була характерною для тієї частини міста, яка знаходилася нижче університету, відомої як «Нове Строєніє». Описуючи власну домівку та домівки своїх знайомих (чимало з яких належали до народолюбного кола), вона назвала типові риси будинків, які могли собі дозволити інтелігенти [274, с. 136–137].

Л. Мищенко зазначала, що її будинок та будинки знайомих не мали водогону та каналізації, воду щодня привозив водовоз. Кухні розташовувалися в підвальному поверсі, що породжувало незручності для господарів – дзвоники, проведені на кухню для того, щоб викликати служницю обривалися: «...тому придумали інший спосіб кликати служницю: у передпокої майже кожної квартири стояла товста палиця і цією палицею, коли треба було, стукали в підлогу». Щоб вберегти помешкання від крадіжок, парадний вхід на ніч замикали на металевий гак, на вікнах закривали віконниці [274, с. 137].

Звернемося до іншого джерела – «Щоденника» О. Кістяківського. У 1880 р. (що хронологічно майже співпадає з описанням Л. Мищенко). Оповідуючи про причини, що змусили квартиранта Кістяківських покинути квартиру, Олександр Федорович відзначав: «... не має зручностей (будинок – А. Н.). І це правда. Будинок зводився у ті часи, коли про зручності не мали понять (побудований наприкінці 1860-х рр. – А. Н.). Коштів поки не маю, щоб пристосувати мій дім до сучасних потреб» [256, с. 164]. Втім, у 1878 р. в будинку Кістяківських поміняли дах [143, арк. 1], відремонтували флігель [134, арк. 1; 135, арк. 2]

Людмила Феофілівна відмітила, що міська влада проводила розумну політику щодо розбудови міста, всіляко сприяла цьому. Врешті-решт, завдяки появі нових вулиць, Велику Жандармську замостили бруківкою, підвели водогін, «Нове Строєніє» змінилося на краще [272, с. 136–137]. Ідея підвести до власного будинку водогін заповонила О. Кістяківську, яка у листах до чоловіка із захопленням писала про переваги водогону та процес підведення, а в одному з них навіть намалювала водогінну трубу [131, арк. 1].

Частина народолобних інтелігентів володіла приватними будинками, придбаними чи побудованими власним коштом, або родинними гніздами, отриманими у спадок. Будинок у Києві на розі Жилянської та Кузнечної вулиць придбали в 1860-х рр. Антоновичі. Л. Мищенко називала його «маленьким тісним будиночком», зазначаючи що його модернізація є заслугою Варвари Іванівни Антонович, котра доклала чимало зусиль у переплануванні дому [272, с. 140]. «Спогади» Є. Чикаленка свідчать, що її старання не були марними – дерев'яний дім з мезоніном, що належав Антоновичам, видався йому в 1881 р. «найкращим в тому кутку Києва» [313, с. 88].

Перебудовувати, покращувати старий будинок заходила і К. Чубинська. Дім на хуторі Баришпіль неподалік від Києва потребував ремонтних робіт та розширення, оскільки з'явилися діти [169, арк. 1]. Ситуація ускладнювалася тим, що Катерині Іванівні доводилося діяти в умовах безгрошів'я та тяжкої хвороби чоловіка [177, арк. 1; 178, арк. 2]. Проте, врешті-решт, їй вдалося досягнути мети, прибудувавши до помешкання дві кімнати для дітей та сіни.

Власний дім у Києві мали також Кониські, Кістякіські, Лисенки, у Харкові – Потебні, у Чернігові – Глібови, в Полтаві – Пильчикови. Заміські садиби були у Косачів, Старицьких, Русових, Тобілевичів, Чикаленків, Кулішів, Білозерських, Рильських. Свій міський будинок передбачав наявність невеликого подвір'я, в якому могли посадити сад [313, с. 82–83; 307, с. 126; 308, с. 241].

Якою ж була вартість міського будинку чи його будівництва, ремонтних робіт, утримання? О. Кістяківський писав у «Щоденнику», що свій будинок придбав за 13000 крб, а на 1874 р., коли ціни на нерухомість зросли, він коштував не менше 20000 [255, с. 29]. Утім, підтримання будинку в належному стані, капітальний ремонт та модернізація коштували народолобцю не менш ніж 2000 крб. Певною мірою, витрати на утримання компенсувались з тим, що частину будівлі Олександр Федорович здавав у найм пожильцям.

Про процес спорудження власного будинку йдеться у споминах Л. Мищенко. Подружжю довелося кілька разів змінити помешкання, шукаючи більш зручного та комфортабельного житла. Федір Герасимович успадкував від

батька-купця невеликий капітал. У розпорядженні подружжя був також посаг дружини. За умов обрання екстраординарним професором, котре просувалося з чималими труднощами, Мищенки могли розраховувати на ще 2 тисячі карбованців на рік [256, с. 402; 436]. Цих коштів вистачило на купівлю ділянки землі під дім у інженера Якубенка, розміром триста квадратних сажнів, найняти артіль робітників та закупити будівельні матеріали. Для того, щоб більше грошей надавати на будівництво, Мищенки стали жити економно, відпустили одну служницю [274, с. 155]. Архітектурне планування передбачало, що будинок зведуть півтора, а не двоповерховий, як бажалося Людмилі Феофілівні. Але водночас, у плані реалізувалися мрії про затишок домівки і чоловіка, і дружини: проект включав власний кабінет з окремою прибудовою для бібліотеки ученого та велику веранду в садок для дружини [274, с. 156].

Ситуація з будівництвом погіршилась після головування Ф. Мищенка над присяжними у процесі Свиридова, скарбника банку «Товариство Взаємного Кредиту», про перебіг якого докладно йдеться в «Щоденнику» О. Кістяківського [255, с. 439, 443–444]. Ф. Мищенко зіпсував свою репутацію, що викликало незатвердження міністром Деляновим його на посаді екстраординарного професора, а згодом – звільнення з університету за неблагонадійність [272, с. 157]. Спроба отримати кошти в «Товаристві Взаємного Кредиту» для завершення будівництва виявилась невдалою. Довелося брати позику в земельному банку, що дозволило вселитися в будинок. Численні борги, втрата Федором Герасимовичем посади, неприязнь частини суспільства, змусили Мищенків здати дім у найм та виїхати жити до села, де мешкали родичі дружини [274, с. 157–158].

Рівень матеріального благополуччя визначав можливість дбати про власне здоров'я та відпочинок. Слід зазначити, що частина інтелігентів бувала закордоном, проте переважно у відрядженнях чи за дорученням народолюбної спільноти. Таким чином, цілі візитів до Європи лежали, великою мірою, в діловій площині. Альтернативним варіантом виїзду до іншої країни стало лікування на європейських курортах. Втім, це було недоступним для більшості подружжів

народолюбців через свою дорожнечу, оскільки потребувало значних фінансових витрат.

Лікувати хворий шлунок на мінеральних водах у Карлсбаді в 1875 р. їздив О. Кістяківський, якому закордонне лікування допомогло. В Австро-Угорщині на лікуванні в 1883 р. перебував П. Житецький, шкіра якого, після дворічного перебування у Санкт-Петербурзі покрилася виразками [51, арк. 1]. Послуги австрійських лікарів коштували доволі дорого, що примусило подружжя позичати гроші в заможніших знайомих [60, арк. 1]. В. Житецьку відверто дивувала дорожнеча в клініці, про яку писав її чоловік, і вона навіть припускала, що умови там набагато кращі ніж у Києві [61, арк. 1].

Проте насправді їхніх коштів вистачило на перебування у загальній палаті, де поряд з Павлом Гнатовичем знаходилися венеричні хворі, а на горішньому поверсі перебували божевільні [109, арк. 1]. Головний лікар і одночасно власник клініки встановив плату з хворих осіб – 20 гульденів на день [110 арк. 1.] Проте тяжкі умови перебування в лікарні виправдали себе – до П. Житецького повернулося здоров'я [111, арк. 1; 105, арк. 1]. Він писав до дружини, що тепер його шкіра абсолютно здорова [106, арк. 1]. З Відня народолобець поїхав до Карлсбадена, де лікував шлунок [107, арк. 1].

Та закордонні мандрівки з оздоровчими цілями коштували надто дорого, більшість представників народолобної інтелігенції лікувалися в межах Російської імперії. Подружнє листування Кістяківських та Житецьких переконливо свідчить про контраст між вітчизняною та зарубіжною медициною, який був не на користь першої. В. Константиновичу, наприклад, не допомогли методи київських лікарів, а закордоном його хворе коліно швидковилікували [63, арк. 1].

Діагнози, поставлені відомими лікарями, не завжди відповідали дійсності. Хворобливий О. Кістяківський фіксував у «Щоденнику» ті невідворотні зміни, котрі спричинила хвороба його свояка П. Чубинського. Подружжя Чубинських витрачало чималі кошти, частину з яких довелося позичити, на знаменитих фахівців. Проте, вони неправильно діагностували його захворювання, на відміну

від Ф. Кістяківського, звичайного лікаря. Неправильне лікування, занадто обнадійливі прогнози, котрі давали ці знаменитості, викликали швидке погіршення, ознаки якого з жахом озвучував у «Щоденнику» Олександр Федорович.

Мемуаристика, щоденники, сімейні та приятельські епістолярії свідчать, що переживання стосовно власного здоров'я, описання перебігу стану хвороби, методів лікування хвилювали інтелігентів. Багато народолюбних подружжів мало родичів, котрі помирали у ранньому віці. Це могли бути батьки (О. Кониський та М. Пильчиков втратили батька та матір відповідно в дитинстві), брати і сестри (смерть молодшого брата Володимира важко переживав О. Кістяківський), дружина чи чоловік, діти (первістки Русових, Глібових, Тобілевичів, Мищенків та ін.). Тож теми хвороб, смертності, страх перед фізичною безпорадністю та малоефективною медициною були надзвичайно актуальними для людини другої половини XIX ст.

Скромні прибутки від державної чи приватної служби спонукали інтелігентні подружжя вести економне, заощадливе життя. Щоб прожити на отримувану суму, треба було раціонально розподіляти кошти, розділяти потреби на ті, від яких не можна відмовитися і ті, з задовільненням яких можна почекати. Заощадити певні гроші дозволяла економія на одязі, оскільки вартість тканини, послуг кравців була доволі високою. Так за шиття дитячого костюму, О. Кістяківська у 1872 р. заплатила 41 крб (жалування доцента в університеті становило близько 200 крб на місяць) [130, арк. 1].

Під час перебування О. Кістяківського в 1870-х рр. у європейських мандрівках, Олександра Іванівна неодноразово зверталася до нього з проханням придбати там мануфактуру [139, арк. 1], тканини [144, арк. 2], готовий одяг [146, арк. 2; 140, арк. 2]. За її підрахунками, це було дешевше та вигідніше. Не маючи пристрасті до дорогих убрань, одягаючись скромно, О. Кістяківська дбала про те, щоб костюм виглядав пристойно. 18 липня 1875 р. вона писала своєму чоловіку закордон: « Ти дуже добре робиш, що придбав одяг... Якщо можливо,

зроби собі фрачну пару, підходить зима, напевне тобі доведеться одягатися у фрак і він у тебе доволі непристойний»[138, арк. 2].

Прохання про обнови для себе, висловлені у листах до чоловіка, були скромними: корзинка, щоб самостійно ходити за покупками на ринок [135, арк. 1], кофтина [140, арк. 2]. У першу чергу вона дбала про потреби дітей та близьких, прохаючи привезти його кофтинок, для дитини, що має народитися[136, арк. 2], подарунків для старших дітей[139, арк. 2; 142, арк. 2; 151, арк. 2], родичів [150, арк. 2], друзів [145, арк. 2]. Проявляючи заощадливість, розбірливість відносно товарів, Олександра Іванівна критично висловила щодо бажання чоловіка задешево купити сукно під час перебування в Чернігівській губернії: «Не купуй мені сукно... По-перше – сукно нікуди не годиться... по-друге, - у Києві якщо й заплачу дорожче, то вибір кращий»[144, арк. 2]. Вона намагалась відговорити його від зайвих витрат: «...З білизни мені нічого не потрібно, її у мене дуже багато»[139, арк. 2]. О. Кістяківська намагаючись зекономити на послугах кравців, які до того ж не завжди були якісними, самотужки лагодила вбрання собі, чоловіку, дітям[137, арк. 1; 138, арк. 1]. Згодом вона почала шити частину одягу самостійно [130, арк. 1].

На власному одязі заощаджував і П. Житецький, якого під час 1880–1882 рр. за «політичну неблагонадійність» вислали до Санкт-Петербурга, дозволивши, втім, залишитися на посаді вчителя[58, арк. 7]. Його листи до дружини [93– 112] та старшого сина Гната [92, арк. 1] за цей період відбивають стан матеріальної скрути. Павло Гнатович більшість зароблених грошей посилав додому, на потреби своїх рідних [92, арк. 2; 94, арк. 1; 101, арк. 1] Часто їм був потрібний новий одяг: «Посилаю тобі (дружині – А. Н.) 45 карб. На дітей і твоє плаття. Посилаю наугад: бо ти по обикновенію не пишеш точно, скільки тобі треба» [95 арк. 2].

Водночас, його власне вбрання перебувало зносилося, а на обнови не вистачало коштів. У листі до дружини він аналізував невтішне становище свого гардеробу: «Обірвався я дуже: підштаників зовсім нема... сорочок дневних теж ні одної цілої, та й одежа розсунулась – пальто зовсім на покой проситься. З

одежою ще подождать можна, а з більйом щось треба робить» [95, арк. 2]. Урешті-решт, він прийняв рішення не купувати одягу, лише полагодити його, натомість придбати дещо з білизни: «...я заказав собі... півдюжини подштанників, а сорочки велів підчинить – воротнички нові і дірочки в манищі заштопать» [96, арк. 2]. У своєму «Щоденнику» В. Гнилосиров відзначав, що купівля кожуха (50 крб.) та сюртука (9 крб.) поставили його в ситуацію великої матеріальної скрути [55, арк. 11].

Мемуаристи відзначають, що один з лідерів української інтелігенції, В. Антонович був недбало одягнений, люди не впізнавали у ньому відомого київського професора [315, с. 89]. Цікавий з цього приводу пасаж зі спогадів Дмитра Володимировича, молодшого сина народолюбного подружжя: «Демократизм у звичаях, в одежі і вигляді для старих «хлопоманів», у тому числі й мого батька, грав досить значну роль... У нас в родині батько дуже переслідував сестер, коли вони молодими дівчатами бувало хотіли по модному одягтися, хоч це, правда, було майже недосяжним через велику обмеженість коштів нашої родини» [233, с. 204]. Такі погляди на одяг та власний зовнішній вигляд, пояснювалися, очевидно, не скільки ідеологічними переконаннями, а матеріальною скрутою.

Звернемося до іншого випадку, коли подружжя свідомо обмежувало себе в купівлі одягу. Л. Мищенко писала, що її чоловік зношував костюми до такого стану, що рукави та коміри лисніли від бруду, а найліпшим домашнім одягом вважав старе пальто. Ставлення до одягу диктувалося цілковитою байдужістю до власного зовнішнього вигляду, що могло пояснюватися схожими мотивами, як і в Антоновичів [274, с. 135].

Ф. Мищенко домагався того, щоб і його дружина одягалася простіше, тиснув на неї, коли вона купувала занадто дорогі, недемократичні речі. Приміром, він примусив її віддати переробити куплений в Парижі капелюшок, який Людмила Феофілівна пізніше «всім серцем зненавиділа». Втім, молода жінка, цілком підтримана своєю матір'ю, по приїзді в 1877 р. до Києва, відразу

замовила собі дорогу сукню, модний капелюх, змінила зачіску, і попри обурення чоловіка «з того часу набула назавжди волі щодо туалетів»[274, с. 135].

Отже, до важливих проблем в контексті подружніх відносин народоловної інтелігенції Наддніпрянської України належить матеріальне становище, що визначає розмір отримання благ, спрямованих на задоволення потреб. До них, зокрема, відносяться: можливості народолобців, заробіток коштів чоловіками та жінками, житло. Матеріальне становище невід’ємно пов’язане з стилем життя.

Матеріальне забезпечення сім’ї покладалося на чоловіка. Хоч 1860–1880-ті рр. позначилися процесом жіночої емансипації та новими економічними реаліями у Російській імперії, представниці народоловного середовища рідко працювали на регулярній основі. Вони переважно реалізували свої амбіції у цілком альтруїстичному вимірі недільних шкіл, благодійності, українознавчої діяльності. Навіть у час великої матеріальної скрути багато заміжніх жінок покладалися на свого чоловіка та не шукали регулярних заробітків. Їхнє завдання, за таких умов, полягало у заощадливому веденні господарства.

Від зароблених на приватній чи державній службі коштів, ділових, творчих чи підприємницьких здібностей, залежав той рівень та життя, якому надавали перевагу народолобні подружжя, визначався розмір доступних для них благ. Важливим аспектом матеріального становища інтелігентних подружжів виявилось «житлове» питання. Оскільки більшість народолобців у силу різних обставин нерідко змінювали місце, місто, регіон проживання, то оселю доводилося винаймати. Купівля чи будівництво власного будинку часто унеможлилювалися через брак необхідних коштів. Наймане квартира залежала від фінансових можливостей, ідеологічних переконань, кількості членів сім’ї, що мушили там жити, естетичних уподобань.

Зазначимо, що з огляду на специфіку джерельної бази даної дисертації, свідомо не висвітлюємо окремі сюжети, що стосуються хатнього побуту подружжів народоловної інтелігенції – інтер’єру оселі, речей, що їх оточували, вартості паливних матеріалів, продуктів харчування, раціону, тощо. Мемуари,

епістолярії та щоденники містять розрізнену інформацію щодо окресленого вище кола питань. Повноцінне наукове осмислення цих аспектів передбачає розширення, і навіть переорієнтації джерельної бази – залучення туди господарських записників, «книг на хатні витрати» народолобців, що може бути реалізоване в самостійному дослідженні, предметно направленому на історію повсякденного життя.

3. 2. Знакові елементи народоловної культури у повсякденних практиках подружжів

Світоглядні переконання українських народолобців та форми їхньої суспільної діяльності у 1860–1880-х рр. належать до проблематики, яка перебуває у полі стабільного зацікавлення істориків та літературознавців. За своєю сутністю український рух зазначеного періоду відноситься до культурницького народництва, у якому одні дослідники вбачають явище, опозиційне до модернізму, а інші – один з модернізаційних проектів, який опонує модернізму, але у якості дещо іншої моделі модернізації [369, с. 74–75].

Інтелектуальна конструкція культурного народництва у площинах літератури та педагогічно-просвітницьких заходів інтелігенції спрямованих, у першу чергу, на селянство, плідно вивчається сучасними науковцями. У контексті даної розвідки доцільним здається змістити рамку аналізу на більш «вузьку» проблему, розглянувши як народоловні переконання відбивалися у подружніх взаєминах та площині, обмеженій сферою власного приватного життя. Додаткової актуальності проблемі надає контекст, у якому були змушені діяти народолобці в 1860–1870 рр. (пригадаймо, принаймні, Валуєвський циркуляр та Емський указ, що суттєво обмежували можливості користуватися українською мовою та вводити до обігу українську книжкову продукцію, репресивні дії поліції відносно окремих представників народолобства (наприклад, хрестоматійні справи Амоса Свидницького і П. Чубинського) та цілих їх груп (зокрема, Одеської та Полтавської громад).

Відтак, простором для відносно безпечної та сталої демонстрації поглядів та інструментом для національно-опозиційних жестів стали власне тіло (зокрема одяг), облаштування інтер'єру домівки, організація дозвілля. Одночасно слід зважати на те, що до культури народоловної спільноти не є реконструкцією минулого чи життя простолюду, а скоріше свідомим проектом, який вони розробляли [369, с. 74]. Слушною з цього приводу видається думка С. Єкельчика, що цей проект «...представляв символічний сплав двох парадигм українського національного міту: козацького, який мав довести історичну легітимність національного руху, і селянського, який стояв ближче до народницького» [386, с. 20–21]. Для осмислення знакових елементів культурницького народництва також важливо усвідомлювати ігровий сенс окремих її проявів. Тож плідною тут виглядає «теорія гри» Й. Хейзінги щодо ігрової основи витворення культури [593]. З іншого боку, це культурне витворення з свідомим відбором певних рис та ознак можна віднести до «винайдення традиції».

Показовим з цього приводу є випадок, котрого в своїх спогадах торкався М. Старицький, цитуючи промову одного з учасників зібрань Київської громади: «Поляки надягли кунтуші і сповідують свій катехізис; надягнімо ж і ми свої косоворотки, жупани та свити...» [268, с. 232]. Тож одягу надавалося певне символічне значення. Одяг мав демонструвати певну опозиційність, його елементи ретельно та прискіпливо відбиралися, щоб якнайкраще відбити ідеологічну складову [386, с. 22].

Використання у чоловічому вбранні селянських та козацьких елементів викликає запитання: як же народолобці уявляли собі козацький та селянський одяг? Велике значення в розкритті цього питання мають художні тексти, написані народолобцями-літераторами, зокрема І. Нечуєм-Левицьким, О. Кониським, І. Карпенком-Карим, які у своїх творах нерідко виводили образи селянства. Костюм українського селянина (селянки), асоціювався із функціональністю, грубими тканинами, відсутністю розкоші, врешті-решт, бідністю. Публічне використання елементів селянського костюму проявлялося у поширених практиках ходінь у народ, налагодження контактів з сільським

населенням [279, с. 168]. Проте у контексті досліджуваної проблематики більш важливими здаються ті практики перевдягання, які характерні для *внутрішнього укладу* народоловної спільноти, подружнім життям.

Для перевдягання характерні й козацькі елементи (в чоловічому костюмі це верхній одяг, багаті пояси, тощо), які мали символізувати зв'язок між козащиною та сьогоденням, були притаманними для проведення часу у своєму колі та лоні родини. Як слідує з мемуаристики та епістоляріїв учасників українського руху, для вбрання козацького типу були характерні дорогі тканини, вигадливе оздоблення, ретельна продуманість у деталях. Справедливою здається теза С. Єкельчика щодо того, що одяг у козацькому стилі «результат свідомого вибору конкретних аспектів історичного минулого» [386, с. 27]. Кілька мемуаристів із захопленням згадує про «дужу, міцну постать П. Житецького, схожого на справжнього гетьмана в синьому жупані та козацькій кереї» [274, с. 134]. Варто додати, що сам Павло Гнатович не тільки усвідомлював цю схожість, а й намагався її всіляко підкреслити, відпустивши довгі «козацькі» вуса [84, арк. 33].

Жінки також використовували у своїх щоденних практиках костюм українського типу. Зокрема, Л. Мищенко відзначала, що Л. Драгоманова та О. Косач часто вбиралися в «чудові українські костюми» [274, с. 142]. Це відмічала і С. Русова [300, с. 152]. У епістоляріях та мемуаристиці є відомості про вбрання Є. Милорадович-Скоропадської, меценатки Полтавської громади та близької приятельки Д. Пильчикова. Але очевидно, що не всі жінки, які мали таку одіж, наділяли її національним підтекстом.

Складно пояснити мотивацію Ольги О'Коннор-Лисенко, визнаної за «справжню українську красуню» в середовищі Київської громади, котрій надзвичайно личило національне вбрання, і вона часто його одягала. Між тим, мемуаристика народолобців свідчить про її цілком байдужу позицію до української справи, нехить приймати у ній участь, а деякі – навіть про висміювання нею народолобних переконань. Її сестра, В. Вілінська у своїх спогадах «Лисенки та Старицькі» визнавала, що Ольга Олександрівна «...жила в

добрих, товариських взаєминах із українофілами... але байдужа, далека душею»[283, с. 350].

Не кожна жінка могла захопитися ідеями народолобства, як скажімо С. Русова (Ліндфорс) та В. Антонович (Міхель), О. Цвітківська (Пелехіна). Зазначимо, що такий костюм не завжди свідчив про народолобні переконання та приналежність до цього руху. Його могли використовувати виходячи з естетичних міркувань, зокрема, наслідуючи відомих акторок популярних українських театральних труп [310, с. 256–261]. Але нас цікавить саме *свідоме* вбирання в такий одяг, в основі якого знаходився *ідеологічний* підтекст, використовуючи вираз Т. Гундорової, – «*культурний маскарад*» [369, с. 82].

Демонстративну направленість вбрання українського типу засвідчує тенденція робити у ньому фото, як і серед чоловіків, так і серед жінок. Розтиражовані світлинимолодого В. Антоновича з приятелями, на якому вони одягнені у вишиті сорочки та шаровари; М. та Л. Драгоманових, Олени Пчілки в костюмах, що виразно підкреслюють їхню національну ідентичність, належать не до поодиноких, а поширених практик серед учасників українського руху другої половини ХІХ ст. Велику роль відігравав ігровий елемент, адже перевдягання та фотографування не позбавлені театральності, певного перевтілення в іншу соціальну роль. Таке явище викликала, значною мірою, ідеалізація села, обумовлена великою дистанцією між селянами та інтелігенцією. Фото та їхнє описання демонструють, як же уявляли український одяг народолобці.

Нерідко чоловіки хотіли отримати фотокартки дружини, нареченої, або сестри, одягнутої в українське вбрання, або, принаймні, маючи на собі натяк на нього. Звернемося до листування П. Житецького з нареченою В. Демченко. Бажаючи отримати світлину коханої дівчини, Павло Гнатович наполягав: «Знімись і посилай мерщій свою карточку, та в плахті, як обіщала, зі стрічкою, а краще у вінку, візьми у Елі. Та присилуй і Соню (сестру– А. Н.), будь ласкава, знять з себе». Таким чином, велике значення він надавав тому, щоб фотокартку зробили саме з використанням українських елементів[84, арк. 14].

Коли ж Варвара надіслала її, то попри захоплення її зовнішністю П. Житецький докоряв за певну недбалість при виборі деталей костюму, оскільки далека від народолобства дівчина не змогла позбавитись від універсальних речей (буденної сорочки, взуття) невдало поєднавши їх з плахтою та вінком: «Дуже хороша вийшла ти, моя ластівко. І досі не надивлюсь, як ягідка червона, і губоньки пишні твої, і погляд твій, і стоїш ти, ніби сирітка яка, і сум і упрік на виду. Жалкую, що в ботинках, а про сорочку не жалкую – добре й так»[84, арк. 19]. Про появу своєрідної традиції зніматися в такому вбранні свідчить лист К. Мельник, невінчаної дружини В. Антоновича, яка наприкінці 1880-х рр. писала батькам: «Не знялася в українському костюмі замолоду, треба тепер поспішити, допоки не зовсім постаріла». Катерина Миколаївна навіть найняла жінку, яка спеціально вишивала сорочку для фотографування[8, арк. 70].

Деяким деталям одягу народолобці надавали ігрового сенсу, прагнучи запровадити їх у свій сімейний побут з естетико-символічних міркувань. П. Житецький, наприклад, придбав для своєї нареченої очіпок, який був головним убором заміжньої жінки, мотивуючи це з одного боку, майбутнім сімейним статусом, що його мав підкреслити цей суто-український елемент. З іншого боку, це мотивувалось почуттям прекрасного, оскільки одягнувши очіпок, Варвара, за його переконанням, мала стати ще привабливішою[84, арк. 21].

Заходи російського уряду щодо діяльності громад у 1860–1870-х рр., які позначились посиленням контролю над проявами українства, введенням більших обмежень, переслідуванням та адміністративним засланням багатьох членів громадівського руху, обумовили те, що демонстрація своєї національної опозиційності народолобцями ще більш обмежилася простором свого власного дому та найближчого кола. Пригадаймо хоча б слідчу справу відносно Амоса Свидницького, брата відомого народолобця Анатолія, якого заарештували та звинуватили в підготовці змови за те, що юнак перебуваючи в селі, одягав український костюм [296, с. 122–123].

«Сьогодні я в жупані, бо до начальства не ходив», – писав П. Житецький у листі до нареченої [84, арк. 37]. Носити вбрання українського типу було фактично не можна поза домівкою або колом однодумців. З одного боку, існувала небезпека притягнення до відповідальності. З іншого боку, поза межами своєї спільноти перевдягання могло втрачати сенс. Вже згаданий П. Житецький викладаючи у Кам'янець-Подільській гімназії російську словесність, у листі до нареченої відзначав щодо свого тамтешнього кола спілкування: «І красиві люди, та нема серед них свого, рідного... На мені фрак – і всяке паскудство. *Не такий я, що був в жупані*(курсив наш – А. Н.). Паскудний, нічого і ревнують тобі. Жупан десь заховав у скриню, у Івана (молодшого брата – А. Н.) лежить. Іван поривався надіть, та марно» [84, арк. 71]. Врешті-решт, остерігаючись звільнення та подальших життєвих негараздів, він резюмував: «Ось будеш жити зі мною, то побачиш, як іноді треба шкуру міняти. Ти ж мене знаєш, голубко моя! Скільки раз я казав тобі, що моїх переконань я нізащо не поміняю. А подивись тепер на мене, який я. *Жупан тихенько лежить у сундуці, аж на самому дні, сорочку надіваю тільки на ніч, вусів катма* (курсив наш – А. Н.), на плечах синій фрак з золотими гудзиками, морда понівечена, а на устах ласкава усмішка, а на язиці медова річ» [84, арк. 83].

Частиною вбрання, яка демонструвалася всьому іншому суспільству, стала вишита сорочка, що гармонійно поєднувалася з сучасним європейським верхнім одягом. Вказівки на вишиту сорочку, як елемент народолюбства, простежуються в багатьох джерелах. М. Драгоманов, наприклад, до еміграції практично постійно носив вишиванку [274, с. 131]. Саме таку сорочку дала чоловіку з собою під час арешту дружина полтавського громадівеця В. Лободи – Стефанія [46, арк. 3], а Галя Ковалевська, донька М. Ковалевського, власноруч вишила сорочку і надіслала її батькові до Мінусинська [210, арк. 1]. Цей елемент одягу мав як символічне значення так і практичний сенс.

Простором, в якому можна було реалізувати свої народолюбні почуття, стала також домівка та окремі предмети побуту та інтер'єру, що символізували погляди власників. У мемуарній літературі та епістоляріях трапляються лише

поодинокі згадки про символічні речі в домі, що ускладнює наше завдання. Певною загальною ознакою, притаманною простору домівки народолюбця, був демократизм і простота, переважання концепту зручності над розкошами, оскільки переважна їх переважна більшість являлась людьми скромних грошових статків. З ужиткової української культури, в побуті широко застосовувалися, зокрема, вишиті рушники, якими прикрашали портрети, а також інші речі, оздоблені вишивкою. Вишиванням українських узорів захоплювалися Стефанія Лобода та Ольга Косач[43, арк. 1]. В останньої була ціла колекція українських народних узорів[274, с. 144].

Але чи завжди одягу або предметам інтер'єру надавалося символічне значення? Адже, скажімо, рушник, сорочка, подушка мали практичну функцію. С. Єсельчик слушно писав з цього приводу, що латентний смисл такої речі міг актуалізуватись у будь-який момент[386, с. 25]. Показовим щодо висловлених міркувань виглядає листування П. Куліша з дружиною Л. Глібова, Параскевою Федорівною, з якою він мав роман. Хоч вінчаний чоловік був свідомий їхніх стосунків, але між подружжям Глібових та Пантелеймоном Олександровичем збереглися приятельські стосунки [462]. Поміж усім іншим, великого значення П. Куліш надавав речам, що мали демонструвати українство: «От, якби Ви, моя кохана пані, приложили труда та вишили мені такий рушник, як у Носа! (мається на увазі Степан Данилович Нос, один з лідерів чернігівських народолюбців – А. Н.) А я вже знав би, чим Вам віддячити! От заходітесь лиш та вишийте, а я Вам вишлю яку-небудь цяцьку, котрої нема в Чернігові. Коли ж до сього діла Ви не згідні, то знайдіте мені таку, щоб вишила якраз, якраз так, як у Носа!»[52, арк. 1].

Вишита П. Глібовою наволочка, яку вона відіслала П. Кулішу до Петербурга, мала, в його очах, не стільки практичне, а скільки символічне значення, оскільки уособлювала собою рідний край: «Прислали Ви мені й наволочечку – я ще на такій наволочечці, тонесенькій та мережаній усякими квітками, голову свою чумацьку положу? Се тільки розложити перед собою на столі та дивитися! Може, як світ почався, такої наволочки ніхто в себе не мав. Дивлюсь да тільки поцмокую, а товариство і близько не підпускаю, щоб хто не

вхопивсь, подумавши, що то справді квітки, але вишивані... Нехай же, як дійду Великодня, тоді вже сю наволочку на один день надіну, а на ніч зніму...»[53, арк. 1]. Козацьку складову уявлень народоловної спільноти могли демонструвати також картини. Так Є. Чикаленко писав, що коли він перший раз відвідував Антоновичів, то побачив «велику залу, всю завішану гетьманськими портретами» [315, с. 82]. Очевидно, що ці портрети відображали як національні так і професійні вподобання відомого історика.

Можливість поглянути на кімнату народолобця, з виокремленням сакральних для нього речей, дає лист С. Лободи до О. Кониського. Чекаючи повернення чоловіка з заслання, Стефанія взялася підготувати його кабінет: «Прибрала його кабінет, як було до його від'їзду, розвісила портрети Куліша, Шевченка, Костомарова... поставила у кутку його постели і взагал повний малоросійський костюм, що він купив улітку. Поставила його крісло біля письмового стола, а своє неподалік, як і раніше стояло – тепер чекаю його, як інші без господаря осиротілі будинки, як Марія Магдалина чекала свого Пана та вчителя»[44, арк. 2]. Таким чином, з одного боку, це зручна, демократично облаштована кімната, проте наповнена предметами, котрі виразно вказують на ідеологічно-національну позицію Віктора Васильовича.

У сучасних дослідженнях щодо українського народоловства 1860–1880-х рр. обґрунтовується теза про сакральне значення для цієї спільноти постаті Т. Шевченка [386, с. 51–52]. Учасники українського руху другої половини XIX ст. публікували та популяризували його творчу спадщину. Тож портрет Кобзаря у кабінеті В. Лободи належав радше до поширених, ніж поодиноких практик. Портрети або фотокартки Т. Шевченка були в оселях Житецьких [89, арк. 1], Косачів [262, с. 81], Драгоманових [31, арк. 2]. Народолобці вшановували Т. Шевченка, влаштовуючи на його честь регулярні урочисті заходи. Це, зокрема, колективні паломництва чоловіків та жінок з народоловного середовища до Чернечої гори у Каневі.

Постать та поезія Т. Шевченка відігравали символічну роль в організації колективного дозвілля подружжів, їхніх дітей та взагалі, народоловного кола.

Про один з таких вечорів у «Щоденнику» оповідав О. Кістяківський. Діти Кістяківських та їхні приятелі задля вшанування пам'яті Кобзаря влаштували домашній спектакль з читанням віршів Т. Шевченка, де декламувався і заборонений «Кавказ». О. Кістяківський виголосив на цьому вечорі промову наступного змісту: «Хвала вам, що ви вшановуєте нашого національного поета. Шевченко – один з найвеличніших поетів-народолюбців... раджу вам прийняти його за взірець любові до народу... Хай народолюбство пронизує усе ваше життя, всю вашу працю, пам'ятайте про народ щоденно, щогодинно, щохвилинно» [256, с. 451–452].

Г. Ковалевська писала у листі до батька, який перебував на засланні: «Позавчорами були на святі на честь Шевченка і там читали його вірші та випадки з життя, я буду читати «Тугу про Україну» і прочитала доволі добре, так що мене просили ще й удруге, я прочитала... я ще хотіла читати один випадок з його життя та поступилася ним... Беренштам, оскільки їй не було чого читати... Післязавтра я та Мілка йдемо на панахиду Шевченка» [211 арк. 1–2]. Зазначимо, що Шевченковій ролі у творенні культурних традицій українського народолюбства та його повсякденних практиках присвячена розлога стаття С. Єсельчика [386, с. 51–73].

Дозвілля подружжів народолюбної інтелігенції у рамках власної спільноти не було позбавлене, послуговуючись теоріями Р. Барта та Й. Хейзінги, ігрового контексту, покликаною сконструювати особливий соціальний світ. Це проявлялося на різноманітних зібраннях, зокрема на «суботах» у рамках праці народолюбних подружжів над «Словником» та так званих вечорницях, розважальних заходах. М. Старицький пригадував, що учасники одного з таких зібрань мали одягати костюми українського типу, говорити українською мовою, страви, танці та пісні також були українськими [306, с. 412]. О. Кістяківський відзначав у «Щоденнику», що на вечорах, де збиралися учасники українського руху у 1860–1880-х рр. популярним було співати народних пісень, танцювати народні танці, наприклад, «метелицю» [256, с. 74].

«Культурний маскарад» проявлявся також у такій формі дозвілля як театральні вистави на українську тематику, популярній в умовах утисків проявів українства цензурою. У постановках грали аматори, а не професійні актори. Не всі з них мали артистичний хист. Вистави не могли претендувати на широкий резонанс, бо ставилися для найближчого кола. Учасниками були дорослі люди, більша частина яких по роду занять не належала до театру та драматургії. Якщо використовувати термінологію Й. Хейзінги, це *ігрова форма культури*, до участі у якій граців мотивує, головною мірою, задоволення [593]. У 1872 р. київські народолюбці ставили «Чорноморський побут» Кухаренка у помешканні сестер Ліндфорс. До цієї вистави долучилися Стара та Молода громади. Серйозне ставлення до «Чорноморського побуту» засвідчує ретельність, з якою здійснювалася підготовка. С. Русова згадувала, що шилися костюми, куліси, вироблялися декорації [300, с. 156].

У 1873 р. аматори почали репетирувати «Різдв'яну ніч», яку М. Старицький переробив для опери, проте на театральній сцені поставити не міг. Це давалося складніше, роль режисерів взяли на себе П. Чубинський та М. Старицький. Між ними та акторами точилися суперечки як краще зіграти у п'єсі, щоб не постраждали ні драматична, ні музична, ні *етнографічна* складові. Головну жіночу роль виконувала дружина М. Лисенка Ольга, а роль коваля Вакули – О. Русов. Майбутня жінка Олександра Олександровича мала кілька слів в одному з епізодів. С. Русова згадувала, що їй «перепало від Чубинського за українську вимову тих 5–6 слів, що їх треба було вимовити», оскільки вона погано знала мову і говорила з відчутним акцентом. Вистава мала успіх у народолюбному середовищі Києва. Цікаво, що коли М. Старицький та М. Лисенко добилися можливості показати «Різдв'яну ніч» на сцені справжнього театру, то чимало осіб, які брали участь в аматорській версії відмовилися від публічного виступу [300, с. 156–157].

Домашні вистави були типовим явищем для культури сімейного та приятельського дозвілля освіченої частини суспільства Російської імперії другої половини XIX ст. Але для постановок народолюбної спільноти велику вагу мав

національний компонент, українська направленість. Наративні джерела засвідчують, що перевага надавалася саме таким творам, як «Побувальщина», «Кум-мірошник», «Як ковбаса та чарка то й минеться сварка» та ін. [256, с. 451].

Поширеним способом провести вільний час для подружжів стали подорожі на човнах Дніпром, варіння «козацької каші». С. Русова, пригадуючи одну з таких мандрівок писала: «Бувало як поїдуть кудись по Дніпру кашу варити, то Житецький заспіває, а Юркевич за кашовара. Любили Українці ті каші на Дніпрі» [300, с. 154]. Подібне згадувала і Л. Мищенко, зокрема про подорож великої компанії народолобних інтелігентів човнами до могили Т. Шевченка [274, с. 146–147].

Про одну з мандрівок оповідав П. Житецький у листі до подружжя Драгоманових. Народолобна спільнота Наддніпрянщини готувалася до урочистої події, візиту М. Костомарова, який більше тридцяти років проживав поза межами України. Подружжя Антоновичів та Лисенків супроводжували його у «мандрівці пароплавом вниз по Дніпру для огляду Дніпровських берегів, Корсуня, Чигирини, порогів і всього того, чого він з роду не бачив». Під Трипіллям М. Костомаров та його супутники зупинилися, щоб послухати кобзаря. Фінішем маршруту мала стати Чернеча гора. Тож з одного боку, це відвідування місць пов'язаних з козащиною, а з іншого – новітньої святині, могили Т. Шевченка [237, с. 129–130].

Отже, у процесі витворення власної культури, народолобці скористались елементами українського, що мали демонстративну функцію, адже були покликані відображати їхні погляди та симпатії, приналежність до українства. Проте в народолобній культурі не дублювалися життя селянства та події історичного минулого. Скоріше це був культурний проект інтелектуальної еліти, для якого характерний відбір окремих деталей і створення на їхній основі власної культурної ідентичності. Для її розробки добиралися елементи, що уособлювали її козацьку та селянську складові, мали відображати зв'язок з епічними сторінками історії (козащина) та теперішнім (селяни). Оскільки одяг, предмети

інтер'єру виконували декларативну функцію, то головне завдання таких жестів полягало у демонстрації власних переконань. Цікаво, що спроби «піти далі» викликали негативну реакцію у однодумців, як наприклад спроба народолобця з мемуару Л. Драгоманової-Шишманової примусити близьких їсти так, як це робили в селі, коли вся сім'я споживала страву з однієї великої миски.

3. 3. Подружнє життя та спроби зближення з українським селянством

У попередньому підрозділі велась мова про народні елементи у витворенні власної культури, поширені практики запозичення їх до повсякдення інтелігенції. У кінцевому поррахунку – ці елементи стали типовими, знаковими. Втім, окрім них у джерелах зустрічаються згадки про неординарні прояви народолобних переконань, котрі передбачали інкорпорацію до українського народу, точніше селянства. Такі спроби були поодинокими, але їх не можна оминати. Вони вибивались зі звичних рамок, усталеного ходу речей, а відтак є проявами індивідуального, намагання окремих людей у своїх переконаннях зайти далі за звичні для інтелігенції рамки недільної школи, дитячого притулку, літературної, наукової, публіцистичної праці, впритул до власної сім'ї, подружнього щастя.

Одна з перших відомих нам таких спроб датована 1862 р. та належить Б. Познанському, одному з піонерів на ниві українського руху. Виключений з університету через несплату грошей за навчання на медичному факультеті університету святого Володимира, юнак влаштувався прикажчиком у селі Дударі Каневського повіту на Київщині, в маєтку Габелів. З огляду на його автобіографію та спогади, одним з мотивів такого вчинку стало бажання ближче познайомитися з життям села. (Борис уже мав позитивний досвід спілкування з селянами, який отримав під час «ходіння в народ» на літніх вакаціях «гуртка хлопоманів»). Безумовно, додатковим стимулом спробувати себе на цій ниві стала аграрна реформа, що розкріпачувала селян, а значить – теоретично уможлиблювала нагоду їм прислужитися.

Молодий інтелігент досить швидко перейняв українську мову, повсякденне вбрання, зачіску, відпустив довгі, селянські вуса, що повинно було сприяти довірливим стосункам. У той же час він став душею демократичного осередку в маєтку Габелів, навернув до народолобства вихованку господарів Марію Поль, приймав у Дударях патріотичних студентів [439, с. 78]. Це викликало невдоволення місцевих еліт, які неодноразово привертали увагу поліції до діяльності Б. Познанського, що спричинило обшуки у його помешканні, допити, арешт та визнання «неблагонадійним». (Не будемо детально фокусуватися на праці Бориса Станіславовича серед селянства та слідства над ним, ця проблематика ґрунтовно висвітлена у статтях В. Міяковського [439, с. 72–93] та С. Світленка [543, с. 158–168]).

У своїх спогадах народолобець писав, що громада Дударів надзвичайно піднесено зустрічала його повернення після тюрми: «В чудовий травневий день, коли цвів бузок, я з'явився на дворі дударівської економії. Громада дударівська зустріла мене, як родича. Я стояв серед юрми, що тиснулася до мене, оглядала мене, і чим могла показувала свою радість...» [439, с. 89]. Такий прийом свідчить про повагу до Б. Познанського, котру породжувала його корисність. Навіть слідчі органи визнавали, що місцеве селянство гарно свідоме своїх прав та обов'язків, має почуття законності. Це було б неможливим, не ведись з ними роз'яснювальна праця.

Проте чи можна вважати високий авторитет у середовищі селян тотожним з визнанням за «свого»? Очевидно, що порадник, «вчена людина», «панич» міг скоротити, але не подолати дистанцію. Попри симпатії громади він залишався сторонньою людиною, навіть убравшись у селянський одяг, засвоївши народну мову. Інкorporації у суспільство села могло сприяти взяття шлюбу з селянською дівчиною. Обумовимо, що перше одруження Б. Познанського та його мотиви не висвітлювалися в його автобіографічній прозі, епістоляріях, мемуаристиці народолобного загалу. Світло на цю подію проливає інформація, зібрана губерніальним стряпчим Сливчинським. Ці дані, вперше введені до наукового

обігу В. Міяковським, свідчать на користь слушності наших припущень [439, с. 89].

Слідчий встановив, що Борис Станіславович неодноразово відвідував тимчасово зобов'язаного селянина Шинкаренка, а згодом попросив руки його доньки. Втім, попри те, що він видався Шинкаренкам «статечним і привітливим», ні в чому поганому не поміченим, вони відповіли відмовою. Причина полягала у тому, що «їхня дочка з якогось несвідомого почуття страху *не згодилася бути у заміжжі за паном*(курсив наш – А. Н.)». Доволі швидко після цього Б. Познанський здійснив нову спробу – посватав шістнадцятирічну дочку Володимира Здохлія – Євдокію[3, арк. 22]. Вінчання відбулося 28 січня 1862 р. Весілля відіграли за цілком народними традиціями та обрядами. На ньому були присутні представники народоловної інтелігенції та освічених кіл – Т. Рильський, В. Габель, Ф. Панченко, А. Трахтенберг та селяни. Сливчинський зафіксував «танці з селянськими дівчатами» [439, с. 89].

О. Кістяківський на сторінках «Щоденника», характеризуючи підстави до цього шлюбу, писав: «Один з тих народолобців, які мріяли своє народолобство поставити на практичний ґрунт, прагнули бути народолобцями не на словах, а на ділі. Він, подібно до інших, одружився з кріпачкою; скинув з себе німецьку шкуру і пішов служити прикажчиком до якогось пана з метою жити серед самого народу, зблизитися з ним, впливати на нього та бути йому корисним... Скоро Познанський та йому подібні народолобці побачили, що вони поспішили скинути з себе панську на чиновницьку шкуру. Начинається знову переряджання у німецький костюм та занедбання *зовнішнього прояву народолобства*... (курсив наш – А. Н.)» [256, с. 161].

Після одруження молодята оселились у Здохліїв та зайнялись сільською працею. Євдокія не змінила способу життя, працювала на польових роботах, як і до заміжжя. Згодом Б. Познанський купив землю та почав зводити звичайну сільську хату. У цьому шлюбі народилося двоє дітей. Ще 1864 р. Борис Станіславович знову опинився у полі уваги поліції, а згодом потрапив під арешт. Ситуація ускладнилася тим, що за час його ув'язнення померла дружина, діти

залишилися без матері та тривалий час перебували без батька. Врешті-решт Б. Познанського у адміністративному порядку вислали до Воронежської губернії, де він проживав у м. Павлівськ [439, с. 90–92].

Вже на Воронежщині, через тривалий проміжок часу після смерті Євдокії, Б. Познанський одружується вдруге на Тетяні Степанівні (ким була ця жінка, її прізвище та походження нам не відомі). Очевидно, одруження відбулось у 1878 р., на що вказує радісний лист від Варвари Антонович, котра щиро вболівала за долю Бориса Станіславовича та його дітей: « Дуже мене порадував ваш лист, милий брате, нарешті Ви пристанете до пристані (йдеться про одруження – А. Н.). Бажаю вік довгий і розум добрий...надзвичайно рада за вас і дітей ваших, шановній Тетяні Степанівні попрошу Вас передати мої щирі вітання, і разом з тим, попрошу заочно мене з нею познайомити, розкажіть їй про мене, так як Ви знаєте, без перебільшення, хоч і назовіть бабою-ягою, але з щирим серцем, я теж зі своєї сторони готова поважати її, як жінку, яка взяла на себе такий тяжкий обов'язок, як бутикерівницею сиріт (йдеться про дітей Б. Познанського – А. Н.). Дай Бог їй витримати строго роботу, за яку взялась.» [14, арк. 2]

Процес входження Б. Познанського до селянської спільноти тривав з 1860-х по 1866 р. Через брак фактів та відповідних саморефлексій у автобіографічній прозі народолобця важко з'ясувати, чи мало одруження під собою виключно ідеологічну мотивацію, як про це писав у «Щоденнику» О. Кістяківський; наскільки воно сприяло бажаному зближенню з жителями Дударів; які труднощі поставали між подружжям, котре виступало носіями різних світоглядів, мало неспівставний між собою рівень інтелектуального та духовного розвитку. Втім, той же Олександр Федорович резюмував, що після приїзду з Павловська до Києва у 1880 р. Б. Познанський значно змінився, зовні відійшов від демонстрації народолобства днів юності: «Який він (Б. Познанський – А. Н.) адвокат, чи служить...інтересам народа, – не знаю. Думаю, що середина на половині. Але судячи з його благоутроб'я, ланіти його лисніють жиром, тіло гладкого тільки склалося в округлені форми, напевне, йому живеться непогано... Ось одна із метаморфоз» [256, с. 161].

Може здатися симптоматичним, що цю «естафету» підхопив близький друг та однодумець Бориса Станіславовича, Тадей Розеславович Рильський, «боярин» на весіллі з Євдокією. Як і Б. Познанський, він був вихідцем з польського шляхетського роду. Його перший шлюб аристократкою-співвітчизницею, виявився, очевидно, наслідком юнацької закоханості. Напевне, про неї М. Поль писала у листі до Б. Познанського: «... на його (Т. Рильського – А. Н.) сердечному горизонті нова зоря зійшла... Красива дівочка, статна і висока... Ще й убрана по-нашому. Тільки в криноліні, але Рильський каже, що то не погано, їй все гарно» [439, с. 309]. Втім, шлюб тривав недовго – Тадей Розеславович залишився вдівцем.

Друге одруження робило Т. Рильського (за словами Д. Антоновича) «цілком демократичним» [233, с. 203–204]. У 1870 р. він оселився у батьківському маєтку Романівка, на той час обтяженому боргами. Народолюбець вирішив зайнятися сільським господарством та перетворити його зі збиткового на рентабельне, почав вивчати на практиці тонкощі агрономії та економіки. Поряд з тим, він старався завоювати довіру селян: розмовляв з ними українською мовою, співав пісень, відвідував їхні свята. Врешті-решт – оженився з селянською дівчиною Меланією Чорнухою. Весілля відбулось з дотриманням народних звичаїв, обрядів [543, с. 165].

Чим керувався Тадей Розеславович, ідеологічні чи почуттєві мотиви підштовхнули його до шлюбу? Відповідь на це питання залишається відкритою. Романівка була його спадковим маєтком, тож місцеві сприймали його однозначно, як «пана», їхню думку не могло похитнути одруження з Меланією: відчуття соціальної дистанції не могли зникнути так просто.

Він не займався селянською фізичною працею, його дружина також цілком віддалилася від такої роботи, почала виконувати роль господині маєтку. Народолюбець не прагнув стати звичайним селянином, подібно до Б. Познанського. Т. Рильський не шукав можливості жити у сільській хаті – до його послуг був батьківський будинок, родове гніздо. Але поряд з тим, у опублікованих М. Антоновичем спогадів Я. Мйодушевського йдеться про те, що

Тадей Розеславович тяготився панським будинком і зрадів, коли той згорів, а можливо навіть сам скоїв підпал. Він не став відбудовувати «палац», а спорудив для себе цілком просту оселю [236, с. 279]. Але звісно, до цієї інформації слід ставитися критично.

Народолюбна діяльність Т. Рильського мала практичну користь та велась з позиції освіченої людини та відповідального землевласника: Тадей Розеславович клопотався про відновлення майнових прав селянства, пошуку документів, котрі їх підтверджують в архівних установах. Практичним наслідком цієї допомоги стала покупка селянами за вигідною ціною родючих чорноземів у сусіда-поміщика та закріплення за ними чиншових земель. Також він допоміг налагодити рентабельний продаж зерна без посередників, що дало змогу селянам отримувати прибутки. Водночас Т. Рильський дбав про освіту, навіть обладнав у своєму будинку приміщення для церковно-парафіяльного училища, власним коштом закупив підручники, викладав учням сам та долучив до педагогічної праці окремих представників місцевого дворянства [543, с. 165–166].

Шлюб з представницею народу взяв О. Михалевич, лікар-народолубець, активний учасник громадівського руху Наддніпрянщини. Він одружився з Катериною Григорівною Шевченко (однофамільницею поета), у тому числі й через ідеологічні міркування. Н. Бракер, авторка біографічної статті про Опанаса Івановича, котра знала його особисто, зазначала, що їхнє подружнє життя протікало у злагоді, попри те, що вони «різнилися характером і світоглядом» [341, с. 161].

Дружина мала прагматичний розум і господарський хист, що нерідко виручало сім'ю у скрутних обставинах, зокрема, під час поневірянь на сибірському засланні, котре діти та Катерина Григорівна відбували разом з Опанасом Івановичем. Н. Бракер пригадувала: «О. І. (Опанас Іванович – А. Н.) високо цінував свою «маму», що пильнувала «батька» нарівні з дітьми і раз, при якійсь маленькій сутичці з приводу його непрактичності, сказав мені: «А що ж ви думаєте? Якби не вона, я був би пропав у Сибіру!»» [341, с. 161–162]. Вихідець з сім'ї сільського православного священника, своє дитинство О.

Михалевич провів серед селян, тісно спілкуючись з ними, розуміючи їх. Відтак, соціальний бар'єр між ним та майбутньою дружиною був достатньо умовний, розмитий. Знайомий з сільськими реаліями з середини народолобець, очевидно, не перебував під впливом романтичних, значною мірою фантазійних уявлень про селянство, усвідомлював, на який крок зважився.

Окреме місце серед спроб пов'язати своє життя з українським селом, стати рівноправними членами сільської общини, допомагати місцевим жителям та розвивати у них господарські та духовні якості, належить подружжю С. та О. Русових, які за власним бажанням шукали селянського усамітнення на хуторі «Робінзон». Хутір поблизу села Шаповалівка у Чернігівській губернії 1870-х рр. має хіба що алегоричний зв'язок з книгою Даніеля Дефо та її головним героєм. Дещо іронічна назва – плід колективних зусиль власника, О. Русова та його приятелів, що дали народолобцю прізвисько Робінзон через звичку вирушати у пішу дорогу до Борзни під великою парасолею. Водночас, це символізувало розрив з колишнім, міським життям та певною мірою, відособленість нового, сільського побутування.

Переїзд Русових на хутір «Робінзон» був заздалегідь продуманим, зваженим кроком, що детально обговорювався і планувався. «Ходіння в народ», що практикувалося українськими народолобцями та російськими народниками в 1860–1870-х рр., засвідчило свою малоефективність у встановленні довірливих відносин з селянами. Попри переконання частини інтелігентів про те, що вони досить органічно виглядають у народному вбранні, життєві реалії засвідчили – селянство вбачало в них соціально чужих, а відтак ставилося з упередженням.

Довіра могла виникнути лише за умов довготривалого контакту, адже як не тривіально це звучить – час та звичка дещо розмивають бар'єр відчуження. С. Русова зазначала, що настав час, коли потрібно переходити до праці, а не розмов, а слово «пані» стало їй зовсім огидним [300, с. 171]. Тож метою переїзду, головним чином, стало «братання з мужичками» [295, с. 80]. Додатково цей ідеалістичний крок мотивувався доволі раціональним бажанням покращення життя простого народу. Земська реформа подарувала ліберальним та

демократичним колам Російської імперії надію на можливість через діяльність земств вирішувати наболілі соціальні проблеми, захищати інтереси політично убезправлених широких мас. О. Русов, який отримав посаду волосного писаря у Шаповалівці, а значить міг претендувати на роль гласного від селян волості [300, с. 171].

Вчинок подружжя не здобув підтримки родичів. Олександр Олександрович в одному з листів висловлював надію, що матір «пробачить нерозумного сина, який покинув всі кар'єри і хороші служби» [295, с. 80]. Дійсно, після бідної юності та студентських років, перед ним відкривалися перспективи у статистичній діяльності, постала можливість фінансового достатку. Брат С. Русової, ліберальний поміщик та земський діяч О. Ліндфорс намагався відговорити їх від такого кроку. Дізнавшись про наміри сестри та її чоловіка зажити сільським життям, своєю працею, «як мільйони трудового народу». Олександр Федорович запропонував їм оселитися поблизу Алешні, родового гнізда Ліндфорсів. Такий варіант пом'якшував контекст вчинку пари, оскільки тоді б не трактувався завідомо упередженим суспільством як небезпечна агітація серед селян (свіжими у пам'яті освіченого загалу був процес над фігурантами «чигиринської змови») [300, с. 267].

Негативно відреагували на поселення народолюбного подружжя біля Шаповалівки і місцеві жителі. Упередженням проти них пройнялися майже всі: «Мужики говорять, що ми хочемо побудувати цукровий завод; дворяни, що ми — члени товариства революційної пропаганди, отримуємо від цього товариства утримання, щоб розповсюджувати у народі підпільні книжки. І для тих і для других підстава одна — ці нещасні 12 десятин, з яких не можуть жити дворяни» (курсив наш — А. Н.) — писав Олександр Олександрович до дружини. Облаштування хутору зайняло небагато часу — адже майбутні господарі мали доволі розпливчаті уявлення, як це робити. О. Русов домовився з теслею Шурубурою, котрий зголосився побудувати будинок, сарай, комору, повітку та колодязь за 500 крб [295, с. 80–81].

Було куплено корову, коней, робочій реманент, новинки сільськогосподарської техніки, щоб вести господарство по-науковому, раціонально. Швидко знайшовся і однодумець, котрий мріяв пожити сільським життям без «толстовства», прагнув фізично працювати на землі. Оформляючи документи у нотаріуса, Олександр Олександрович познайомився з народником М.Маковеевим, котрий повернувся з тюрми (був фігурантом у справі «193-х») та не мав, куди йти. «Він справляв таке гарне враження своєю щирістю, чистотою своєї душі, що Ол. Ол. (О. Русов – А. Н.) без жодних вагань згодився з ним на спільну працю на хуторі» [300, с. 169].

Влітку 1878 р. подружжя Русових разом з малим сином Михайлом та М. Маковеевим почали обживатися у новій оселі. Пасторальні уявлення про гармонію майбутнього селянського побутування зіткнулись з непростими хутірськими буднями. Побутові труднощі викликала недосвідченість господарів, людей раніше цілком далеких від сільських реалій та фізичної праці. Софія Федорівна мала готувати їжу, слідкувати за хатою, прати, займатися коровою [295, с. 85].

Народолюбні переконання та ентузіазм не могли замінити практичних навичок. Попервах вона не могла навіть вимісити хліб, бо ніколи до того не заходила на кухню: «Ніколи не забуду, як одного ранку зайшли до мене баби... а я саме місила тісто на хліб. Червона, змучена цією тяжкою працею, я силкувалася все-таки перед бабами не показувати своєї незвички, але одна з них... не втерпіла, та й каже: «Пані, дайте, я за Вас це за одну хвилюку зроблю», – і лагідно відштовхнувши мене від діжки, вона зручно почала місити густе тісто. Сором мені було, але що ж мала робити?», – згадувала С. Русова [300, с. 168–169].

Доволі складно було призвичаїтися і до корови: породисту тварину О. Русов з М. Маковеевим купили на ярмарку за великі гроші. Корова мала норовливий характер і процес доїння став для Софії Федорівни справжньою мукою. Достатньо тяжко давалося і заняття городництвом, з дорогого, селекційного

матеріалу вирости хіба що огірки та кукурудза: Русови не знали агротехніки посадки та догляду за городиною [300, с. 169].

Постійна втома від господарських клопотів, тяжка фізична праця та необхідність вставати на світанку викликали у жінки бажання відволіктися від хутірських буднів. Коли до «Робінзона» прибуло їхнє фортепіано, вона грала, забуваючи про час та невиконану роботу. Водночас, постійна втома, неможливість повноцінно відпочити ставали причиною гострих розмов з чоловіком. О. Русов занотував у щоденнику: «Вчора Ноночка (домашнє ім'я С. Русової – А. Н.) мені говорила: «У Вас ніколи не виходить те, що Ви говорите, а виходить щось зовсім інше. Ви можете працювати для цілого повіту.., а я тільки для Вас і на Вас; Ви можете мати суспільну діяльність, а я не можу. Моя роль – куховарки і няньки». Тяжко мені стало після цього усього...» [295, с. 90].

Важче у господарському сенсі довелося самому Олександровичу. Тоді як, на його думку, дружина повністю освоїлася зі своєю частиною роботи, то він міг «тільки чаї п'ють та обіди їсти, що вона зварить». Щоденникові записи віддзеркалюють безпорадність та розгубленість перед конгломератом побутових проблем: «Ось уже скоро 5 місяців, як я з Колею (М. Маковеевим – А. Н.) сипали тут грошима для того, щоб облаштувати дім; як копали город, з котрого нічого не вийшло, як косили і губили сіно, як прийнялись накінець, жати і переконалися, що нам *дворянськими* (курсив наш – А. Н.) двома парами рук не впоратися з 12 десятинами землі...» [295, с. 83]

З кожним днем на хуторі хазяйських труднощів ставало все більше, давалося взнаки відсутність необхідних вмінь. Справжній жах у О. Русова викликала майбутня посівна кампанія. Народолюбець усвідомлював, що самотійно її провести неможливо: «Хоч заріж, треба сіяти, а я чи Коля хіба уміємо? Хіба ми наважимося розкидати насіння та губити його невмілою рукою? Я і коней запрягти не вмію, я не знаю, як рало направити і запрягти, не те, що сіяти чи орати, чи косити! На всі роботи наймати, та й найняття не зумію... всюди переплачу!» [295, с. 90].

Втрата ілюзій відносно того, що сільське господарство може забезпечити стабільний заробіток відбулася доволі швидко. О. Русов змушений був стати до служби статистика при повітовій Борзненській управі, покинувши морально тяжке та матеріально не вигідне писарство у Шаповалівці. Дружина сприйняла цей крок мало як не зраду їхніх планів, капітуляцію перед обставинами (спроби Олександра Олександровича ще раніше відмовитися від цієї посади Софія Федорівна назвала «слабкодухістю»). «– Це знову, значить, заробіток грошей службою, а що ж хутір?», – запитувала вона [295, с. 89–90].

Не так як мріялося складалися відносини з селянами. Заплановане «братання з мужичками» попервах, обернулось глухою ворожістю з їхнього боку. На землі, котру Русови придбали під хутір, раніше знаходився громадський випас коней, тому жителі села називали їх «конокрадами», вважаючи себе ошуканими. Подружжя стало об'єктом пліток – йому закидали навіть підготовку у майбутньому замаху на царя, вибуху на залізничній колії (зовсім поряд знаходилась Лібаво-Роменська залізниця). Заможні чернігівські земці, приятелі Русових, справляли на місцевих враження великих аристократів, тож виникали труднощі з соціальною ідентифікацією господарів «Робінзона», котрі вели селянський спосіб життя, проте спілкувались з «панами» [300, с. 169].

Враження, що Русови належать до панства, підкріплювались наявністю у них малозрозумілих простому народу речей – фортепіано, самовару. Поглиблювала відчуженість абсолютна господарська невмілість новоприбулих, котра часом набирала мало не комічних форм, засвідчуючи їхню чужерідність у селянському оточенні. Невдовга служба Олександра Олександровича у шаповалівському волостному правлінні писарем дала йому можливість поглянути на самі непривабливі вчинки мешканців волості – вбивство, крадіжки, шахрайство, пиятику. Притягнуті до відповідальності особи та відвідувачі правління нерідко демонстрували зневагу (болючі рефлексії з цього приводу відображено у щоденниках).

Софія Федорівна також намагалася встановити більш довірливі стосунки з селянством. О. Рахно наводить пасаж з щоденників О. Русова, написаний рукою

його дружини та згодом закреслений: «...постійно я за дрібницями випускаю головне загальне завдання і сама ж страждаю від її невиконання. Ось клопочуся з господарством, а з народом не зближаюся – прийде зима, а у мене і знайомих не буде. Коля все каже, що знайомства не можна заводити, поки не займеш гідного становища у їхніх очах, а я думаю, що вони можуть зі мною зійтися просто як з особистістю, просто Ноною – ні пані, ні мужичка»[295].

У її «Споминах» описана одна зі спроб зближення. За часів побутування на хуторі Робінзон вона намагалась здійснити спільне з селянками паломництво до київських святинь. Утім, подорож не вдалася: урядник, котрий перевіряв дорожні документи, впізнав у С. Русовій дворянку, а мандрівка з сільськими жінками здалася йому підозрілою. Відтак, вона змушена була повернутися додому, адже можливість їхати до Києва пізніше, після отримання дозволу від предводителя дворянства здавалась їй зовсім непривабливою: без «убогих компаньйонів» це втрачало сенс [300, с. 170–171].

Сільське суспільство доволі недовіжливо поставилося до намагань народолобного подружжя зблизитися з ними: ширилися чутки про корумпованість О. Русова, прагнення його привласнити касові гроші та ще більш неприємні розмови про те, що він пропагандист і буде поширювати книжки революційного змісту (активно це переказував тесля, що облаштовував будівлі на хуторі). З цього приводу народолобець з гіркотою писав: «Жаль мені Вас, що Ви такі дурні. Ніхто з Вас не може зрозуміти, що хоч би й університетській чоловік, хоч би й маючий право на півторитисячний годовий гонорар за свої праці, вдруг схоче служити народові за малиї гроші собственно для того, щоб йому услужувати чим може, без посторонніх задач!.. Але обкрадати я Вас не хотів; ізучати Вас та навчати революційним рухам не думав, а просто хотів служити Вам!» [295, с. 90].

Упереджене сприйняття подружжя Русових мешканцями Шаповалівки та сусідами по хутору, нехіть до участі в їхніх ініціативах пояснюється ще й тим, що однією з основних рис селянської ментальності є традиціоналізм. Знаний дослідник ментальності селянства Ю. Присяжнюк наголошував, що

селянство демонструвало стійкість та «іmunітет» щодо впливу з боку інтелектуалів, а більшість представників селянства не «вписалися» у модернізований світ [508, с. 213 – 228].

Намагання налагодити відносини з селянством супроводжувалися не тільки надуманою а й цілком реальною шкодою. Показовим є випадок з Микитою Остапцем. Очевидно, йдеться про старшого брата Григорія Остапця (парубок Г. Остапець за оплату допомагав Русовим у господарських справах, сприймався ними як «своя людина»). Нещастя сталося, коли Олександр Олександрович, вирішив похвалитися перед селянами технічною новинкою – молотаркою. У наслідок браку досвіду роботи з технікою М. Остапець сунув руку під бичі. Йому відірвало палець.

Записи у щоденниках засвідчують, що О. Русов мучився почуттям вини через цю побутову трагедію, адже господарю, голові сім'ї було нанесено травму, котра впливала на його працездатність. Розбурхане сумління народолобця підживлювали неприємні спогади про знайдений у соломі втрачений палець, котрий М. Остапець потім сховав до кишені, закривавлену молотарку, реакцію родини постраждалого. Відповідальність за це Олександр Олександрович цілком покладав на себе.

При більш близьких контактах з селянами помітнішими ставали їхні окремі непривабливі риси, що вибивалися з ідеалістичних уявлень, сформованих художньою літературою. Наприклад, М. Остапець виступає як любитель дармового: навіть скалічений, потерпаючий від болю чоловік не забуває «схопити «на цигарку» великий клопоть тютюну 1-го сорту, до якого він завжди дуже не байдужий» [295, с. 92]. Г. Остапець здобув від С. Русової уїдливу характеристику людини нерозумної, агресивної, жадібної. У «Мемуарах» вона наводила майже анекдотичний приклад цієї жадібності: «Пам'ятаю, одного разу за чаєм їли ми м'ясо з гірчицею, а він (Г. Остапець. – А. Н.) думав, що то мед, то як наклав собі густенько на хліб, то таки добре опікся» [300, с. 163]. Інший селянин, Данило Ткаченко вражав Русових алкогольною залежністю та

жорстоким поводженням з дружиною, котру дуже ревнував, жінка нерідко переховувалася на хуторі Робінзон [300, с. 162].

Подружжя усвідомило, що справжнє зближення з населенням, подолання ним недовіри до «панів» уможливила б лише довготривала, кропітка праця, що дозволила б завоювати довіру. «...ми з чоловіком одійшли, відступили перед занадто тяжкою працею, пішли шукати легших шляхів», – згадувала народолобка. Їхній відхід від хутірського життя восени 1878 р. пояснюється також прагматичними міркуваннями – неможливістю фінансово забезпечити себе в селі, необхідністю пошуку заробітку. Відтоді, сім'я не жила там постійно – приїздила на деякий час (зокрема, Софія Федорівна провела у «Робінзоні» літо 1879 р., практикуючись у фельдшерській справі серед місцевого населення) [300, с. 170].

Там залишився господарювати М. Маковеев, котрий не відмовився від ідеї увійти до сільської общини (перебував там до свого арешту в 1880 р.). З цією метою він одружився з селянкою Настею Пучковою, годувальницею доньки Русових, котра на той час вже мала дитину, народжену поза шлюбом, а відтак – була парією в селі. Пасаж зі «Споминів» Софії Федорівни дає уявлення, наскільки тяжким міг бути подібний нерівний шлюб, укладений в ім'я ідеологічних переконань: «Це було одне з найнещасливіших подружжів, які я знала. Жінка поїдом їла Колю і мучила ревнощами і докорами за злидні, в яких вони жили. Коля мучився страшенно, але не сходив зі свого шляху» [300, с. 171–172].

Отже, серед народолобних практик інтелігенції Наддніпрянщини другої половини XIX ст. існували й такі, що потрапляють під категорію одиничного, суттєво різнилися від масових способів демонстрації ідеологічних переконань. Постає питання про реакцію на це більшості. Письменниця Ганна Барвінок, дружина П. Куліша, засуджувала шлюби своїх племінниць О. та Г. Симонових, які взяли шлюб з селянами К. Слиньком та Д. Половиною. Під впливом подружжя Кулішів та батька, М. Симонова (Номиса) у дівчат сформувалися симпатії до селянства, які реалізувалися у цих практиках. Подружжя

Г. Симонової та Д. Половини мали двох синів, Матвія та Василя [327, с. 80–81].

Л. Драгоманова-Шишманова згадувала розповідь батька, Михайла Драгоманова, про те, що один народолобець (імені його не названо), прагнув, як щоб сімейна трапеза неодмінно відбувалась на кшталт селянської (вся сім'я їла страву зі спільної миски). Нетипова ситуація скандалізувала інтелігентів, попри їхні демократичні переконання (М. Драгоманов називав такий вчинок «несправжнім демократизмом», наголошуючи на демонстративному характері такого вчинку)[249, с. 141].

Риску під ставленням народолобного загалу до нетипових вчинків окремих інтелігентів дозволяє підвести пасаж з невеликих «Споминів про «Київську Громаду» О. Михалевича, що запитав у В. Антоновича, демократизм переконань котрого був загальновизнаним, чи не є найкращім підтвердженням власних ідеологічних поглядів шлюб з селянкою? Володимир Боніфатійович відповів, що такі шлюби є небажаними, оскільки потомство може виявитися психічно хворим у наслідок того, що інтелектуальний рівень батьків суттєво відрізняється. Свою розповідь він підкріпив маловідомим фактом з подружнього життя Б. Познанського: у того народилася розумово неповноцінна дитина від шлюбу з селянкою Євдокією Здохлій [201, арк. 3].

Тож серед народолобних практик інтелігенції Наддніпрянської України другої половини XIX ст. існували й такі, що попадали під категорію одиничного і здобували втілення у рамках подружнього життя. Поняття неординарного вчинку, який вибивається з масових практик соціальної верстви чи групи важливе поле для аналізу в рамках «нової соціальної історії». Нерівні шлюби інтелігентів з представницями селянства визначалися народницьким світоглядом, значну роль у таких одруженнях відігравала ідеологічні установки.

Між уявленнями про селян інтелігентів та реальним селом була справжня прірва, що зокрема, демонструє перша спроба одружитися Б. Познанського, коли потенційна наречена та її батьки з недовірою поставилися до «пана». Нажаль,

відомі нам джерела мало оповідають про повсякденне життя таких подружжів, комунікативні та культурні труднощі, що виникали у них протягом спільного життя.

Але у мемуаристиці зафіксовано ставлення інших представників народоловної спільноти до селянських шлюбів як до явища достатньо маргінального та небажаного. Аргументація щодо того, що вибір партнера у селянському середовищі невдалий, могла коливатися від сумнівних «медичних» застережень про психічно хворих нащадків до наголошення на великій культурній та ментальній різниці між освіченим середовищем та селом, що неодмінно зробить подружжя нещасливим.

Окрім нерівних шлюбів існували й інші практики, пов'язані з подружнім життям та селянським побутом одночасно. До них, зокрема, відносимо намагання жити як селяни, що визначалося у середовищі народоловної інтелігенції ідеологічними переконаннями. Намагання зануритися в атмосферу села, свідомо наслідувати селян та їхні буденні заняття можна розглядати як соціальну гру.

Підбиваючи підсумки до III розділу, слід зазначити, що повсякденні практики народоловної інтелігенції другої половини XIX ст. в контексті подружнього життя майже не осмислені під науковим ракурсом. Дослідження такої широкої проблематики, за умов розмитості рамок понять «повсякдення» та «культура повсякденності», спонукає до відбору окремих сюжетів. При його здійсненні за головний критерій ми визначили два моменти: щоб ці сюжети відображали найбільш ключові аспекти подружньої буденності та репрезентативно були представлені в джерельній базі, враховуючи її специфіку.

Одним з таких ключових понять здається матеріальне становище народоловної інтелігенції другої половини XIX ст., яке проявлялося у можливості реалізувати себе на ринку праці та часто визначало стиль життя. Перевагу інтелігенти надавали державній службі, зокрема царині освіти, науки, медицини, земської діяльності. Проте отримана платня часто не дозволяла

задовольнити нагальні потреби подружжів, що викликало необхідність шукати додаткового заробітку. Нестача коштів у багатьох народолобних пар поєднувалася також з презирством до наживи та великого багатства. Тож лише окремі особи змогли спробувати себе на ниві приватних ініціатив.

Заміжня чи незаміжня жінка рідко працювала на регулярній основі, проте мала варіанти відносно заробітку грошей. На основі вивчених джерел можна стверджувати, що більшість інтелігентних сімей мали скромні статки. Це породжувало необхідність раціонального розподілу коштів та економії, впливало на можливість винаймати чи придбати житло, налагодити комфортний домашній побут.

Характеристика повсякденності інтелігентних подружжів спонукає осмислити знакові риси культури народолобної спільноти, які здобули втілення у просторі взаємин між чоловіком та дружиною, їхнього спільного побуту. Це зокрема, жіночий та чоловічий костюм українського типу, як данина певній національно-інтелектуальній моді, що використовувався, переважно в середовищі ідейних однодумців та мав певний ігровий сенс. Також це окремі предмети повсякдення, способи проведення дозвілля. З іншого боку, окрім загальних, масових ознак, що їх народолобці сконструювали для власної самоідентифікації, існували спроби продемонструвати свої переконання більш радикальним способом, впритул до власного подружнього життя. Ці намагання вийти за грань усталеного шаблону проявилися, зокрема, у практиках нерівних шлюбів з представниками селянства. Ще одним варіантом демонстрації поглядів через призму особистого щастя – спроби подружжя українських інтелектуалів долучитися до життя селянства, відтворити його в своїх повсякденних практиках.

ВИСНОВКИ

Вивчення наукового доробку, присвяченого народолобній інтелігенції Наддніпрянської України другої половини XIX ст., дозволяє виділити чотири історіографічні періоди та визначити основні тенденції щодо осмислення подружніх взаємин народолобців на кожному з них та констатувати, що ця проблематика малодосліджена. Методологічна основа дисертації, провідним для якої став міждисциплінарний підхід та репрезентативна джерельна база, що сформована з наративних джерел, дозволили розв'язати поставлені завдання та дійти ряду висновків.

Модернізація суспільних інституцій у Російській імперії пореформеної доби сприяла становленню малої демократичної сім'ї. Старі устої похитнулися, спростилася процедура одруження, а роль родини у прийнятті матримоніальних рішень зменшилася. На зміну шлюбу, що укладався з прагматичних міркувань, прийшов шлюб на основі взаємних почуттів. Криза традиційних цінностей, вплив соціалістичних вчень, активно дискутоване освіченою частиною суспільства «жіноче питання» склали вплив на переосмислення інтелігенцією ролі жінки у шлюбі. За нею визнавалося право бути не тільки дружиною та матір'ю, а й реалізуватися.

Для демократично налаштованих інтелігентів ідеальна модель подружніх стосунків базувалася на розподілі ролей таким чином: чоловік голова сім'ї, а дружина його «молодший товариш». Тож подружжя мало поєднуватися не лише спільним повсякденням, сексуальними відносинами, продовженням роду, а й інтелектуальною та духовною спорідненістю.

Подібні уявлення про шлюб та подружні стосунки були притаманні не лише народолобцям, а й демократично налаштованій інтелігенції Російської імперії. Але своєрідність матримоніальних ідеалів представників народолобства полягає у бажанні мати партнера, котрий зможе поділяти їхні ідеологічні переконання та самовизначитися як українець.

Аналіз почуттів та чуттєвого аспекту взаємин чоловіка та дружини дав можливість переконатися, що одруження переважно мотивувалося шуканнями особистого щастя, а не прагматичними міркуваннями. Дослідження чоловічих та жіночих рефлексій щодо любові дозволяє дійти висновку про побутування у середовищі інтелігентів культивованого художньою літературою концепту безкорисливого кохання, який нерідко втілювався в реальному житті.

На репрезентацію почуттів вплинула українська мова, що багатьма подружжями використовувалася в якості «любовного лексикону». Окремі представники народолобства навіть висловлювали тезу про особливе значення української мови у спілкуванні між чоловіком та жінкою. Початкові очікування відшукати в джерелах особистого характеру оціночні судження про чуттєвість у шлюбі та поза ним виправдалися лише частково. Хоч роль чуттєвості у вмотивованому почуттями одруженні велика, але в щоденниках, епістоляріях, мемуаристиці вона відобразилася мало. Тож рівень сексуальної емансипації інтелігентів був нижчим, ніж той, який їм приписувався.

Осмислення вимірів незгоди у подружжі дозволяє дійти висновку, що конфлікти у шлюбах народолобців та форми, яких вони набирали, мало чим відрізнялися від конфліктів, характерних для освіченого суспільства другої половини XIX ст. Але розлучення та роз'їзди не стали надто поширеною практикою і траплялися значно рідше, ніж у середовищі народників. Незадоволення спільним життям не завжди викликало прагнення покінчити з ним, а більшість подружжів не йшли на розрив стосунків. Навіть за умов неминучості цього, майже завжди один з партнерів намагався зберегти цілісність сім'ї. Чимало явних чи прихованих від сторонніх конфліктів були пов'язані з неможливістю гармонійно поєднати протилежні гендерні ролі. Рольовий конфлікт не обов'язково виникав між чоловіком та дружиною. Його міг переживати хтось з них тоді, коли роль сім'янина виявлялося складно поєднувати з особистими прагненнями, зокрема, суспільною реалізацією.

Чимало представників народолобної інтелігенції не могли повноцінно становитися в обставинах соціальної дійсності Російської імперії. Державні й

приватні заклади освіти та університети не працевлаштували всіх охочих, а нива підприємницьких ініціатив вважалася неприйнятною через побутування упередженості до направленої на особисте збагачення діяльності. Невелика частина інтелігентів отримувала гонорари за творчість, проте більшість тих, хто займався подібною працею, не могли претендувати на грошову винагороду.

Такі умови склали безпосередній вплив на матеріальне становище подружжів, аналіз якого дозволив виділити кілька життєвих стилів. Найбільш поширеним у середовищі народолобців виявився поміркований, представники якого розраховували на стабільні джерела прибутку, незалежні від ринкової кон'юнктури (зокрема, державну службу). Вони усвідомлювали необхідність дбати за благополуччя близьких, але не намагалися зробити рішучі кроки щоб покращити їхнє становище (Антоновичі, Житецькі, Драгоманови, Косачі та ін.).

Авантюристичний стиль життя вівся небагатьма учасниками українського руху другої половини XIX ст. Для нього характерні непостійність, тяжіння до різних сфер діяльності, частіша зміна місць перебування, сильне та короткочасне захоплення певними ідеями чи проектами, нижчий ступінь відповідальності (Чубинські, Вовки, Мальовані та ін.). Але причинами такої соціальної поведінки нерідко виявлялися матеріальна скрута та безвихідь, викликані суворою політикою Російської імперії до національних рухів.

Успіхи у драматургії, музиці, літературі, що забезпечували прийнятний для утримання сім'ї рівень прибутку визначали творчий стиль життя. Його специфіка визначається залежністю матеріального благополуччя від здобутків у творчості, коливанням рівня достатку (Лисенки, Старицькі, Тобілевичі). Через негативне ставлення інтелігенції до підприємництва найменш поширеним був підприємливо-прагматичний життєвий стиль, представники якого вели заможне побутування, вдало реалізувались у власній справі або поєднували державну службу з приватними ініціативами (Чикаленки, Кістяківські).

Національна Російської імперії у 1860–1880-х рр. з тенденцією вбачати у вираженні українських поглядів та симпатій політичний підтекст, вплинула на трактовку культурних ознак українства як національно-опозиційних. У процесі

витворення власної культури, народолобці скористались елементами українського, що мали демонстративну функцію, адже були покликані відображати їхні погляди та симпатії. Проте вони не мали на меті дублювати життя селянства та події історичного минулого. Скоріше мала місце розбудова культурного проекту інтелектуальної еліти, для якого характерний відбір окремих деталей і створення на їхній основі власної національно-культурної ідентичності. У рамках подружнього життя це проявлялося в соціальних іграх, зокрема, перерядженням у рамках своєї спільноти та домівки в одяг, що вказував на національну приналежність. Культура приятельського та родинного дозвілля передбачала виконання певних народних танців та пісень, постановку домашніх аматорських вистав з українського життя.

Соціальні ігри могли відбуватися на значно серйознішому рівні. Частина народолобних інтелігентів прагнула органічно увійти в життя українського села. Окремі виявилися готовими зайти ще далі, поставити власні переконання на практичний ґрунт у «селянському шлюбі». Одержаний під час таких практик досвід та негативне ставлення до них більшості народолобців засвідчили контраст між реальним народом та уявленнями про нього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Архівні:

Центральний державний історичний архів України в Києві

Ф. 263 Кістяківський Олександр Федорович

Оп. 1.

1.спр. 74. Чубинский П. Листи Кістяківській О. І. з ув'язнення 10 листопада 1864 р. – 23 грудня 1865 р. – 8 арк.

2. спр.75. Чубинский П. Лист до Кістяківської О. І. від брата з ув'язнення з віршем «Сон невільника» (1865 р.). – 3 арк.

Ф. 442 Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора: секретная часть

Оп. 812.

3. спр. 4. Рапорт начальника Каневской уездной полиции Киевскому гражданскому губернатору от 7 августа 1862 г. о прибытии в с. Дудари к помещице Габель бывших студентов Киевского университета Ф. Рыльского, Антоновича, студента Богданова, посещение ими Б. Познанского. – арк. 4

4. спр. 107. Дело о продолжении секретного надзора над бывшим студентом Киевского университета Б. Познанским, служащим экономическим прикажчиком в имении помещицы Каневского уезда Габель (дер. Дудари). Имеются сведения о чтении им крестьянам произведений Т. Шевченко «Катерина», «Гайдамаки», «Наймычка», посещение помещицы Габель Рыльским, Габелем, подполковником Красовским могилы Т. Шевченко в октябре 1861 г. – 26 июня – 5 ноября 1862 г. – Арк. 1 – 29.

Оп. 831.

5. спр. 386. Супруги Волковы участвовали в сборе денег в Женеву к Драгоманову под видом в пользу сирот в 1876 г. Упоминается в списке лиц, высланных из г. Киева и Южно-Западного края по делам полицейского характера. – Арк. 85.

Оп. 832.

6. спр. 249. Дело об учреждении негласного надзора полиции за председателем союза посредников Луцкого уезда Косачем П. А., как политически неблагонадежным. – 1 июля 1882. – 22 сентября 1887 г. – 17 арк.

**Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України
Ф. 3889. Софія Федорівна Русова**

Оп. 1

7. спр. 7. Русова Софія Федорівна. Серед ідеалістів 70-х років (спомини). – 12 арк.

Ф. 3956. Дмитро Володимирович Антонович

Оп. 1.

8. спр. 15. Листи до К. Антонович (Мельник) від В. Антоновича, О. (Камінської), М. Мельника, А. Новицького та інших кореспондентів на літери «К–П», 19 липня 1883 – 15 грудня 1927. – 134 арк.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Відділ рукописних фондів і текстології

Ф. 15. Старицький М. П.

9. спр. 132. Старицький М. П. Записна книга. Без початку (1884 – 85), автограф. – 76 арк.

Ф. 23 Познанський Б. С.

10. спр. 30. Познанський Борис Станіславович. Лист до Антонович Варвари Іванівни 16. III. 1876. – 1 арк.

11. спр. 31. Познанський Борис Станіславович. Лист до Антонович Варвари Іванівни 11. IV. 1876. – 1 арк.

12. спр. 34. Познанський Борис Станіславович. Лист до Антонович Варвари Іванівни 21. II. 1876. – 1 арк.

13. спр. 36. Познанський Борис Станіславович. Лист до Антоновича В. Б. 13. VI. 1876. – 1 арк.
14. спр. 131. Антонович В. І. Лист до Познанського Бориса Станіславовича 4. I. 1874. – 1 арк.
15. спр. 132. Антонович В. І. Лист до Познанського Бориса Станіславовича 6. I. 1878. – 2 арк.
16. спр. 133. Антонович В. І. Лист до Познанського Бориса Станіславовича 28. X. 1878. – 1 арк.
17. спр. 134. Антонович В. І. Лист до Познанського Бориса Станіславовича 2. I. 1879. – 2 арк.
18. спр. 135. Антонович В. І. Лист до Познанського Бориса Станіславовича 27. I. 1880. – 1 арк.
19. спр. 136. Антонович В. І. Лист до Познанського Бориса Станіславовича 10. III. 1880. – 1 арк.

Ф. 26. Драгоманов М. П.

20. спр. 73. Кучинська Л. (Драгоманова) Лист до Драгоманової Єл. 11. V. 1864. – 2 арк.
21. спр. 74. Кучинська Л. (Драгоманова) Лист до Драгоманової Л. І. – 2 арк.
22. спр. 75. Кучинська Л. та Е. Лист до Драгоманової Л. І. – 2 арк.
23. спр. 76. Кучинська Л. Лист до Драгоманової Л. І. без дати – 2 арк.
24. спр. 77. Кучинська-Драгоманова Л. Лист до Драгоманової Л. І. без дати – 2 арк.
25. спр. 78. Драгоманова Л. Лист до Драгоманової Л. І. 23. II. 1865. – 2 арк.
26. спр. 79. Драгоманова Л. Лист до Драгоманової Л. І. 22. VI. 1865. – 2 арк.
27. спр. 80. Драгоманова Л. Лист до матері з допискою М. П. і І. П. Драгоманових. 16. X. 1866. – 2 арк.
28. спр. 186. Драгоманов М. П. Лист до батьків 02. I. 1860. – 2 арк.
29. спр. 199. Драгоманов М. П. Лист до матері. 21. IX. 1863. – 2 арк.
30. спр. 201. Драгоманов М. П. Лист до матері. 20. XI. 1863. – 2 арк.
31. спр. 202. Драгоманов М. П. та І. П. Лист до матері. 18. III. 1864. – 2 арк.

32. спр. 203. Драгоманов М. П. Лист до матері. 4. IV. 1864. – 2 арк.
 33. спр. 207. Драгоманов М. П. і Л. Лист до матері. 26. IV. 1865. – 2 арк.
 34. спр. 208. Драгоманов М. П., Людмила і Ольга. Лист до Драгоманової Л. І. 2. II. 1866. – 2 арк.

Ф. 28. Олена Пчілка.

35. спр. 335. Косач О. П. Лист до Драгоманової Єл. Ів. 10. III. 1868. – 2 арк.
 36. спр. 621. Драгоманова Л. М. Лист до Косач О. П. 26. IX. 1888. – 2 арк.
 37. спр. 664. Драгоманов М. П. Лист до Косач О. П. (сестри) 24. XI. 1880. – 2 арк.

Ф. 77. Кониський О. Я.

38. спр. 11. Кониський О. Я. ч. II. «Життя в Тотьмі», уривок твору б/д, 1863, автограф. – 13 арк.
 39. спр. 14. Кониський О. Я. Жіноча освіта на Україні [стаття]. – 3 арк.
 40. спр. 88. Кониський А. (дядько) Лист до Кониського О. Я. 7. XI. 1880. – 2 арк.
 41. спр. 90. Кониський Ф. (син) Лист до Кониського О. Я. 11. X. 1880. – 1 арк.
 42. спр. 124. Лобода В. Лист до Кониського О. Я. 3. XI. 1863. – 2 арк. (арк. 76).
 43. спр. 124. Лобода Стефанія. Лист до Кониського О. Я. 19. XII. 1862. – 2 арк. (арк. 78).
 44. спр. 125. Лобода С. та Філоферро Е. Лист до Кониського О. Я. 8. III. 1863. – 2 арк. (арк. 97).
 45. спр. 125. Лобода С. Лист до Кониського О. Я. 29. XI. 1862. – 2 арк. (арк. 99).
 46. спр. 125. Лобода С. Лист до Кониського О. Я. 9. XI. 1862. – 2 арк. (арк. 109).
 47. спр. 125. Лобода С. Лист до Кониського О. Я. 15. X. 1862. – 3 арк. (арк. 109).
 48. спр. 125. Лобода С. Лист до Кониського О. Я. 4. I. 1863. – 2 арк.
 49. спр. 125. Лобода В. Лист до Кониського О. Я. 1. IV. 1863. – 4 арк. (арк. 110)

Ф. 238. Глібов Л. І.

50. спр. 5. Каменецький Д. С. Лист до Глібової П. Ф. 19. II. 1864. – 2 арк.
 51. спр. 6. Каменецький Д. С. Лист до Глібової П. Ф. 5. XI. 1866. – 2 арк.
 52. спр. 9. Куліш П. О. Лист до Глібової П. Ф. 17. VIII. 1860. – 2 арк.
 53. спр. 10. Куліш П. О. Лист до Глібової П. Ф. 5. X. 1860. – 2 арк.
 54. спр. 11. Куліш П. О. Лист до Глібової П. Ф. 5. I. 1861. – 2 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені**В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів****Ф. І. Літературні матеріали**

55. спр. 353. Гнилосиров Василь Степанович. Щоденник і записна книжка різних заміток 1862 р. – 89 арк.
56. спр. 355. Гнилосиров Василь Степанович. Щоденник з 4 вересня 1864 року до 5-го квітня 1866-го року. – 212 арк.
57. спр. 7875. Антонович Володимир Боніфатійович. Записна книжка Антоновича на хатні витрати. – 8 арк.
58. спр. 46880. Житецкий Игнатий Павлович. Воспоминания и размышления о 70–80-х годах прошлого века. – 10 арк.
59. спр. 47205. Житецкий Павел Игнатьевич. Записная книжка с хозяйственными записями. – 27 арк.
60. спр. 47560. Житецька В. С. Лист до Житецького П. Г. від 19 червня. – 2 арк.
61. спр. 47561. Житецька В. С. Лист до Житецького П. Г. від 22 червня. – 2 арк.
62. спр. 47562. Житецька В. С. Лист до Житецького П. Г. від 30 червня. – 2 арк.
63. спр. 47562. Житецька В. С. Лист до Житецького П. Г. від 18 липня. – 2 арк.
64. спр. 47581. Житецкая Софья (Игнатовна) Лист до Житецького П. Г. від 18 лютого 1855 р. – 2 арк.
65. спр. 47582. Житецкая Софья (Игнатовна) Лист до Житецького П. Г. – 2 арк.
66. спр. 47583. Житецкая Софья (Игнатовна) Лист до Житецького П. Г. – 2 арк.
67. спр. 47584. Житецкая Софья (Игнатовна) Лист до Житецького П. Г. – 2 арк.
68. спр. 47585. Житецкая Софья (Игнатовна) Лист до Житецького П. Г. – 2 арк.
69. спр. 47592. Житецкий Игнат (отец) Лист до Житецького П. Г. від 7 серпня 1854 р. – 1 арк.
70. спр. 47593. Житецкий Игнат (отец) Лист до Житецького П. Г. від 21 серпня 1854 р. – 1 арк.
71. спр. 47594. Житецкий Игнат (отец) Лист до Житецького П. Г. від 25 серпня 1854 р. – 1 арк.

72. спр. 47595. Житецький Ігнат (отець) Лист до Житецького П. Г. від 24 вересня 1854 р. – 2 арк.
73. спр. 47596. Житецький Ігнат (отець) Лист до Житецького П. Г. від 1854 р. – 1 арк.
74. спр. 47598. Житецький Ігнат (отець) Лист до Житецького П. Г. від 12 листопада 1854 р. – 1 арк.
75. спр. 47600. Житецький Г. П. Лист до Житецької В. С. від 1874 р. – 1 арк.
76. спр. 47601. Житецький Г. П. Лист до Житецької В. С. від 1874 р. – 1 арк.
77. спр. 47604. Житецький Г. П. Лист до Житецької В. С. від 1884 р. – 2 арк.
78. спр. 47605. Житецький Г. П. Лист до Житецької В. С. від 1884 р. – 1 арк.
79. спр. 47606. Житецький Г. П. Лист до Житецької В. С. від 26 липня 1888 р. – 2 арк.
80. спр. 47607. Житецький Г. П. Лист до Житецької В. С. від 26 серпня 1888 р. – 2 арк.
81. спр. 47614. Житецький Г. П. Лист до Житецької В. С. від 19 червня 1889 р. – 2 арк.
82. спр. 47615. Житецький Г. П. Лист до Житецької В. С. від 4 липня 1889 р. – 1 арк.
83. спр. 47616. Житецький Г. П. Лист до Житецької В. С. від 15 листопада 1889 р. – 2 арк.
84. спр. 47617. Житецький Г. П. Лист до Житецької В. С. від 29 листопада 1889 р. – 2 арк.
85. спр. 48003. Житецький Павло Гнатович. Листи Житецькій Варварі Семенівні з 23 лютого 1863 – 16 березня 1865. – 83 арк.
86. спр. 48063. Житецький Павло Гнатович. Лист до Житецького Гната Павловича від 18 січня 1881 р. – 2 арк.
87. спр. 48064. Житецький Павло Гнатович. Лист до Житецького Гната Павловича від 25 січня 1881 р. – 2 арк.
88. спр. 48065. Житецький Павло Гнатович. Лист до Житецького Гната Павловича від 10 лютого 1881 р. – 2 арк.

89. спр. 48066. Житецький Павло Гнатович. Лист до Житецького Гната Павловича від 8 березня 1881 р. – 2 арк.
90. спр. 48067. Житецький Павло Гнатович. Лист до Житецького Гната Павловича від 4 березня 1881 р. – 2 арк.
91. спр. 48068. Житецький Павло Гнатович. Лист до Житецького Гната Павловича від 16 квітня 1881 р. – 1 арк.
92. спр. 48069. Житецький Павло Гнатович. Лист до Житецького Гната Павловича від 2 березня 1882 р. – 1 арк.
93. спр. 48070. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 1 січня 1882 р. – 2 арк.
94. спр. 48071. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 10 січня 1882 р. – 2 арк.
95. спр. 48072. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 20 січня 1882 р. – 2 арк.
96. спр. 48073. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 30 січня 1882 р. – 2 арк.
97. спр. 48074. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 4 лютого 1882 р. – 2 арк.
98. спр. 48075. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 12 лютого 1882 р. – 2 арк.
99. спр. 48076. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 17 лютого 1882 р. – 2 арк.
100. спр. 48077. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 22 лютого 1882 р. – 1 арк.
101. спр. 48078. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 2 березня 1882 р. – 1 арк.
102. спр. 48079. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 10 березня 1882 р. – 2 арк.
103. спр. 48080. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 22 березня 1882 р. – 2 арк.

104. спр. 48082. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 12 квітня 1882 р. – 2 арк.
105. спр. 48083. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 21 квітня 1882 р. – 1 арк.
106. спр. 48088. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 23 червня 1883 р. – 2 арк.
107. спр. 48089. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 28 червня 1883 р. – 1 арк.
108. спр. 48090. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 5 липня 1883 р. – 1 арк.
109. спр. 48091. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 9 липня 1883 р. – 2 арк.
110. спр. 48995. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 25 липня 1883 р. – 2 арк.
111. спр. 48996. Житецький П. Г. Лист до Житецької В. С. від 26 липня 1883 р. – 2 арк.
112. спр. 48229. Житецький П. П. Лист до Житецького П. Г. від 10 серпня 1878 р. – 1 арк.

Ф. II.

113. спр. 30501. Папери Антоновича, що відносяться до його будинка «Удостоверение» Київ. Город. управа про звільнення від постоїв. Наказ пристава замостити тротуар. Грошові рахунки, видатки по дому. 1872–1904. – 4 арк.

Ф. III. Листування

114. спр. 10831. Ліндфорс К. Ф. Лист до Русових від 24 березня – 1 арк.
115. спр. 10832. Ліндфорс К. Ф. Лист до Русових Нони та Олександра б/д. – 2 арк.
116. спр. 10833. Ліндфорс К. Ф. Лист до Русових Нони та Олександра від 19 вересня. – 2 арк.
117. спр. 10835. Ліндфорс К. Ф. Лист до Русова О. О. від 16 березня 1889. – 2 арк.

118. спр. 62339. Кистяковский Борис Лист до Кістяківського О. Ф. від 18 червня 1878 р. – 1 арк.
119. спр. 62340. Кистяковский Борис Лист до Кістяківського О. Ф. від 5 червня 1880 р. – 1 арк.
120. спр. 62343. Кистяковский Борис Лист до Кістяківського О. Ф. від 19 червня 1882 р. – 1 арк.
121. спр. 62344. Кистяковский Борис Лист до Кістяківського О. Ф. від 26 червня 1882. – 1 арк.
122. спр. 62354. Кистяковский Василий Лист до Кістяківського О. Ф. від 12 травня 1867 р. – 1 арк.
123. спр. 62356. Кистяковский Василий Лист до Кістяківського О. Ф. від 24 січня 1873 р. – 1 арк.
124. спр. 62359. Кистяковский Василий Лист до Кістяківського О. Ф. від 31 липня 1878 р. – 1 арк.
125. спр. 62356. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 2 червня 1872 р. – 4 арк.
126. спр. 62357. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 10 червня 1872 р. – 2 арк.
127. спр. 62358. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 24 вересня 1872 р. – 2 арк.
128. спр. 62376. Кистяковский Владимир. Лист до Кістяківського О. Ф. від 22 червня 1879 р. – 1 арк.
129. спр. 62378. Кистяковский Владимир. Лист до Кістяківського О. Ф. від 10 травня 1879 р. – 1 арк.
130. спр. 62380. Кистяковский Владимир. Лист до Кістяківського О. Ф. від 19 липня 1881 р. – 1 арк.
131. спр. 62389. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 2 жовтня 1872 р. – 2 арк.
132. спр. 62391. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 22 червня 1875 р. – 2 арк.

133. спр. 62392. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 27 липня 1875 р. – 2 арк.
134. спр. 62393. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 28 червня 1875 р. – 2 арк.
135. спр. 62396. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 30 червня 1875 р. – 2 арк.
136. спр. 62397. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 8 липня 1875 р. – 2 арк.
137. спр. 62398. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 17 липня 1875 р. – 2 арк.
138. спр. 62399. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 14 липня 1875 р. – 2 арк.
139. спр. 62402. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 18 липня 1875 р. – 2 арк.
140. спр. 62403. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 21 липня 1875 р. – 2 арк.
141. спр. 62406. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 30 липня 1875 р. – 2 арк.
142. спр. 62408. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 16 червня 1877 р. – 2 арк.
143. спр. 62413. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 19 травня 1878 р. – 2 арк.
144. спр. 62448. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 20 червня 1879 р. – 2 арк.
145. спр. 62455. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 6 червня 1879 р. – 2 арк.
146. спр. 62459. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 16 липня 1879 р. – 2 арк.
147. спр. 62460. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 14 серпня 1879 р. – 2 арк.

148. спр. 62461. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 19 серпня 1879 р. – 2 арк.
149. спр. 62475. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 21 червня 1881 р. – 2 арк.
150. спр. 62496. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 22 липня 1882 р. – 2 арк.
151. спр. 62499. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 22 липня 1882 р. – 2 арк.
152. спр. 62500. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 3 серпня 1882 р. – 2 арк.
153. спр. 62509. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 4 листопада 1884 р. – 2 арк.
154. спр. 62511. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 7 листопада 1884 р. – 2 арк.
155. спр. 62512. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 8 листопада 1884. – 2 арк.
156. спр. 62517. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 14 листопада 1884 р. – 2 арк.
157. спр. 62520. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 26 травня. – 2 арк.
158. спр. 62523. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 28 травня. – 2 арк.
159. спр. 62524. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 6 червня. – 2 арк.
160. спр. 62525. Кістяківська О. І. Лист до Кістяківського О. Ф. від 8 червня. – 2 арк.
161. спр. 62548 – 62605. Кістяківський Павло Листи до О. Ф. Кістяківського. – 142 арк.
162. спр. 62616. Кістяковский Федор Лист до Кістяківського О. Ф. від 27 квітня 1867 р. – 2 арк.

163. спр. 62617. Кистяковский Федор Лист до Кістяківського О. Ф. від 28 серпня 1867 р. – 2 арк.
164. спр. 62621. Кистяковский Федор Лист до Кістяківського О. Ф. від 2 липня 1869 р. – 2 арк.
165. спр. 62624. Кистяковский Федор Лист до Кістяківського О. Ф. від 12 березня 1870 р. – 1 арк.
166. спр. 62714. Кистяковский Юлий. Лист до Кістяківського О. Ф. від 5 липня 1880 р. – 1 арк.
167. спр. 62716. Кистяковский Юлий. Лист до Кістяківського О. Ф. від 26 червня 1882 р. – 1 арк.
168. спр. 62718. Кистяковский Юлий. Лист до Кістяківського О. Ф. від 19 липня 1882 р. – 1 арк.
169. спр. 62632. Кистяковский Федор Лист до Кістяківського О. Ф. від 9 травня 1871 р. – 2 арк.
170. спр. 62955. Автобиография Кистяковского. – 2 арк.
171. спр. 69958. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 6 березня 1878 р. – 1 арк.
172. спр. 69959. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 21 квітня 1878 р. – 2 арк.
173. спр. 69960. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 10 серпня 1878 р. – 1 арк.
174. спр. 69961. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 17 січня 1879 р. – 1 арк.
175. спр. 69962. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 2 лютого 1879 р. – 2 арк.
176. спр. 69963. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 13 березня 1879 р. – 1 арк.
177. спр. 69964. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 29 травня 1879 р. – 1 арк.

178. спр. 69965. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 29 листопада 1879 р. – 1 арк.
179. спр. 69966. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 19 грудня 1879 р. – 1 арк.
180. спр. 69967. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 10 січня 1880 р. – 2 арк.
181. спр. 69968. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 24 лютого 1880 р. – 1 арк.
182. спр. 69969. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 29 лютого 1880 р. – 2 арк.
183. спр. 69970. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 2 квітня 1880 р. – 1 арк.
184. спр. 69971. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 29 квітня 1880 р. – 1 арк.
185. спр. 69972. Чубинская Е. Лист до Кістяківського О. Ф. від 13 травня 1880 р. – 2 арк.
186. спр. 69975. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. від 17 травня 1869 р. – 1 арк.
187. спр. 69976. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. від 27 серпня 1870 р. – 1 арк.
188. спр. 69977. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. від 29 серпня 1870 р. – 2 арк.
189. спр. 69978. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. – 1 арк.
190. спр. 69979. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. від 16 лютого 1872 р. – 1 арк.
191. спр. 69980. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. від 5 травня 1875 р. – 1 арк.
192. спр. 69981. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. від 2 травня 1877 р. – 1 арк.

193. спр. 69982. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. від 18 квітня 1878 р. – 1 арк.
194. спр. 69983. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. від 15 червня 1878 р. – 1 арк.
195. спр. 69984. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. від 4 вересня 1878 р. – 1 арк.
196. спр. 69985. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. від 10 листопада 1878 р. – 1 арк.
197. спр. 69986. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. від 18 грудня 1878 р. – 1 арк.
198. спр. 69987. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. – 1 арк.
199. спр. 69988. Чубинський П. Лист до Кістяківського О. Ф. – 1 арк.

Ф. Х.

200. спр. 5301. Кистяковская Мария. Биография Беренштамма Вильяма Людвиговича, рукопис, ноябрь 1925. – 38 арк.
201. спр. 5804. Михалевич О. Ив. Спомини про «Київську Громаду», грудень 1923. – 5 арк.
202. спр. 6405. Смоленский Илья. Биографические данные о брате Л. Л. Смоленском, отце Леониде Анастасиевиче и деде Анастасие Ивановиче Смоленских. – 3 арк.
203. спр. 17146. Грінченкова М. Про малознаного (М. В. Ковалевський). – 13 арк.
204. спр. 17332. Єгунова-Щербина С. Л. А. Смоленський. Пам'яті учителя. – 30 арк.
205. спр. 18150. Персональный состав Одесской старой украинской громады. Сообщила Е. С. Смоленская. – 1 арк.

Ф. 66. Антонович В. Б.

206. спр. 527. Антонович Варвара Ивановна. Завещание имущества мужу, Антоновичу Владимиру. – 2 арк.

Ф. 88. Ковалевський М. В.

207. спр. 6. Ковалевська Галина Миколаївна. Лист до Ковалевського Миколи Васильовича, батька від 2 серпня 1879 р. – 1 арк.
208. спр. 8. Ковалевська Галина Миколаївна. Лист до Ковалевського Миколи Васильовича, батька від 21 вересня. – 2 арк.
209. спр. 9. Ковалевська Галина Миколаївна. Лист до Ковалевського Миколи Васильовича, батька. – 2 арк.
210. спр. 10. Ковалевська Галина Миколаївна. Лист до Ковалевського Миколи Васильовича, батька. – 2 арк.
211. спр. 11. Ковалевська Галина Миколаївна. Лист до Ковалевського Миколи Васильовича, батька. – 1 арк.
212. спр. 12. Ковалевська Галина Миколаївна. Лист до Ковалевського Миколи Васильовича, батька. – 2 арк.
213. спр. 13. Ковалевська Галина Миколаївна. Лист до Ковалевського Миколи Васильовича, батька від 16 липня. – 2 арк.
214. спр. 14. Ковалевська Галина Миколаївна. Лист до Ковалевського Миколи Васильовича, батька з припискою для матері. – 2 арк.
215. спр. 15. Ковалевська Галина Миколаївна. Лист до Ковалевського Миколи Васильовича, батька. – 2 арк.
216. спр. 16. Ковалевська Галина Миколаївна. Лист до Филиппович (Ковалевської) Надії Василівни, сестри батька. – 2 арк.
217. спр. 17. Ковалевська Галина Миколаївна. Лист до Филиппович (Ковалевської) Надії Василівни, сестри батька. – 1 арк.
218. спр. 18. Ковалевская Мария [Павловна] Лист до Ковалевської Галини Миколаївни – дочки 12 лютого 1882 р. – 2 арк.
219. спр. 19. Ковалевская Мария [Павловна] Лист до Ковалевської Галини Миколаївни – дочки від 14 листопада 188[.]. – 1 арк.
220. спр. 21. Ковалевский Николай Васильевич. Лист до Ковалевської Галини Миколаївни, доньки від 15 листопада. – 1 арк.

221. спр. 22. Ковалевский Николай Васильевич. Лист до Ковалевської Галини Миколаївни, доньки від 7 грудня. – 1 арк.
222. спр. 23. Мосгова Агата. Лист до Н. В. Филиппович (написане на прохання Марії Павлівни Ковалевської (уродженої Воронцової)). – 2 арк.
223. спр. 25. Ковалевский Николай Васильевич. Лист до Филиппович Надії Василівни, сестри від 24 січня 1882 р. – 2 арк.
224. спр. 26. Ковалевский Николай Васильевич. Лист до Филиппович Надії Василівни, сестри. – 1 арк.
225. спр. 27. Ковалевский Николай Васильевич. Лист до Филиппович Надії Василівни, сестри. – 2 арк.
226. спр. 28. Ковалевский Николай Васильевич. Лист до Филиппович Надії Василівни, сестри. – 1 арк.
227. спр. 29. Ковалевский Николай Васильевич. Лист до Филиппович Надії Василівни, сестри. – 2 арк.
228. спр. 30. Ковалевский Николай Васильевич. Лист до Филиппович Надії Василівни, сестри. – 2 арк.
229. спр. 31. Ковалевский Николай Васильевич. Лист до Филиппович Надії Василівни, сестри. – 2 арк.
230. спр. 34. Филиппович (урожд. Ковалевская Надежда Васильевна). Прошение на имя министра внутренних дел об освобождении в г. Минусинск ее брата Н. В. Ковалевского. – 1 арк.

Опубліковані:

231. Антонович В. Мемуари / В. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 157–181.

232. Антонович В. Листи до Катерини Мельник за 1881–1903 рр. / В. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 284–309.
233. Антонович Д. Спогади / Д. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – С. 202–208.
234. Антонович М. Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка (з архіву УВАН) / М. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 239–252.
235. Антонович М. Неопублікований лист О. Я. Кониського / М. Антонович // Український історик. – 1965. – № 1 – 2. – С. 72–76.
236. Антонович М. Спомини Яна Мйодушевського про Володимира Антоновича і Тадея Рильського / М. Антонович // Український археографічний щорічник/ ред. кол.: П. С. Сохань (гол. ред) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 278–285.
237. Архів Драгоманова / упоряд. Г. Лазаревський. – Варшава, 1938. – Т. 1. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – 446 с.
238. Берло Г. З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський / Г. Берло // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 110–113.
239. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами / Г. Берло // Україна. – Кн. 3–4. – С. 92–101.
240. Буда С. Заслання Мик. Вас. Ковалевського (Ненадруковані стаття та листи М. В. Ковалевського) / С. Буда // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 200–223.
241. Бужинський М. Листи В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського / М. Бужинський // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 99–108.
242. Волков Ф. К. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. К. Волков // Украинская Жизнь. – 1914. – №1. – С. 43–60.

243. Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова/ С. Глушко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 120–135.
244. Грушевський М. Константин Михальчук [Некролог] / М. Грушевський// Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 5–6.
245. Грушевський М. Памяти Миколи Лисенка/ М. Грушевський // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1913. – Кн. 11. – С. 5–12.
246. Грушевський М. Памяти Павла Житецького / М. Грушевський // Літературно-Науковий Вісник. – 1911. –Кн. 4. – С. 14–16.
247. Дебагорий-Мокрієвич В. Воспоминания / В. Дебагорий-Мокрієвич. – СПб.: Изд-во «Свободный трудъ», 1906. – 600 с.
248. Дорошенко В. Памяти М. Комарова / В. Дорошенко // Украинская жизнь. – 1913. – № 9. – С. 86–93.
249. Драгоманова-Шишманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова / Л. Драгоманова-Шишманова // Дзвін. – 1991 р. – №10. – С. 137–145.
250. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років / С. Єгунова-Щербина // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 189–199.
251. Єгунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича (сторінка споминів) / С. Єгунова-Щербина // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 94–98.
252. Жебунев Л. Памяти А. А. Русова / Л. Жебунев // Украинская жизнь. – 1915. – №10. – С. 17.
253. Карийская трагедія 1889. Воспоминания и материалы. – М.: Гос. изд-во Штербург, 1920. – 75 с.
254. Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції / М. Кістяківський // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 176–188.
255. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т./ О. Ф. Кістяківський. – Т.1: 1874–1879.– К.: Наук. думка, 1994. – 644 с.

256. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т./ О. Ф. Кістяківський. – Т. 2: 1880–1885. – К.: Наук. думка, 1995. – 582 с.
257. Кистяковский Ф. Воспоминания / Ф. Кистяковский // Киевская старина (далі: КС). – 1895. – № 9. – С. 346–366.
258. Кистяковский Ф. Воспоминания / Ф. Кистяковский // КС. – 1895. – № 11. – С. 246–258.
259. Кистяковский Ф. Воспоминания / Ф. Кистяковский // КС. – 1895. – № 12. – С. 380–396.
260. Конисская М. Старые фотографии / М. Конисская // Новый мир. – 1994. – №3. – С.73–91.
261. Кониський О. Я. Оповідання. Повісті. Поетичні твори / О. Я. Кониський. – К.: Наук. думка, 1990. – 641 с.
262. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості/ О. Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк: Видавнича с-ка «Гомін України», 1870. – 935 с.
263. Куперник Л. В. Л. Беренштамъ (некрологъ) / Л. Куперник // КС. – 1904. – №12. – С. 686–695.
264. Лисенко О. Микола Лисенко / О. Лисенко. – М.: Молодая гвардия, 1960.– 254 с.
265. Листи Володимира Антоновича до Бориса Познанського за 1869–1904 р. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 312–318.
266. Листи Володимира Антоновича до К. Мельник-Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 108–139.
267. Листи М. Драгоманова до рідних // Невідомий Драгоманов // Хроніка 2000 / ред. кол.: Ю. Буряк (гол. ред.) та ін. – К.: 2009. – Вип. 79. – С. 335–462.
268. М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко. – К.: «Музична Україна», 1968. – 658 с.
269. Мельник-Антонович К. З невиданих рукописів В. Б. Антоновича/ К. Мельник-Антонович // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 48–70.

270. Мельник-Антонович К. Коментар до мемуарів В. Б. Антоновича/ К. Мельник- Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд.:В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 191–202.
271. Микола Лисенко. Листи / М. Лисенко / упоряд.: Р. М. Скорульська. – К.: «Музична Україна», 2004. – 460 с.
272. Михайло Драгоманов: автожиттєпис / укл.: І. С. Гриценко та ін. – К.: «Либідь», 2009. – 444 с.
273. Михальчук К. Автобіографічна записка К. Михальчука [1911] / К. Михальчук // КС. – 1994. – № 6. – С. 29–32.
274. Мищенко Л. З минулого століття (спомини) / Л. Мищенко // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 4. – К., 1929. – С. 106–160.
275. Наumenко В. Леонид Иванович Глебов. Некролог / В. Наumenко // КС. – 1893. – №12. – С. 482–486.
276. Наumenко В. Памяти В. С. Гнилосырова / В. Наumenко // КС. – 1901. – №2. – С. 301–307.
277. Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий): листи, п'єси / упоряд. і вступ. ст. С. Бронзи. – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2010. – 508 с.
278. Нечуй-Левицький І. С. Бурлачка / І. С. Нечуй-Левицький. – К.: «Дніпро», 1983. – 205 с.
279. Нечуй-Левицький І. С. Хмари / І. С. Нечуй-Левицький. – К.: «Веселка», 1993.– 375 с.
280. Новицкий В. Д. Из воспоминаний жандарма [Електронный ресурс] / В. Д. Новицкий. – Режим доступа:<http://www.twirpx.com/file/6995360/>
281. Нос Степан. Страничка из моих воспоминаний / Степан Нос // КС. – 1893. – № 1. – С. 509–513.
282. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы в двух томах / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Т. 2. – М.: Художественная литература, 1989.– 562 с.

283. О'Коннор-Вілінська В. Лисенки та Старицькі / В. О'Коннор-Вілінська // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 324–380.
284. О'Коннор-Вілінська В. Спогади про М. В. Лисенка (1842–1912)/ В. О'Коннор-Вілінська // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 183–196.
285. Познанский Б. Воспоминания / Б. Познанский // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 25–29.
286. Познанский Б. Воспоминания (продолжение)/ Б. Познанский // Украинская жизнь. – 1913. – № 4. – С. 23–28.
287. Познанский Б. Воспоминания (окончание) / Б. Познанский // Украинская жизнь. – 1913. – № 5. – С. 41–51.
288. Познанский Б. С. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года/ Б. С. Познанский // КС. – 1885. – № 11. – С. 436–465.
289. Познанский Б. С. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку / Б. С. Познанский // КС. – 1889. – № 11. – С. 225–256.
290. Познанский Б. С. Картины моего прошлого / Б. С. Познанский // КС. – 1892. – № 3. – С. 439–457.
291. Познанский Б. С. Картины моего прошлого / Б. С. Познанский // КС. – 1892. – № 4. – С. 89–104.
292. Пчілка Олена. Микола Лисенко. Спогади й думки. / Олена Пчілка // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко. – К.: «Музична Україна», 1968. – С. 63–182.
293. Пчілка Олена. Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 38–65.
294. Пчилка Олена. Михаил Петрович Старицкий (памяти товарища) / Олена Пчилка // КС. – 1904. – № 5. – С. 400–449.
295. Рахно О. З неопублікованих щоденників О. Русова / О. Рахно// Сіверянський архів: науковий щорічник / редкол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. – Чернігів: КП Вид-во Чернігівські обереги, 2008. – Вип. 2. – С. 80–94.

296. Рудницький Є. «Дело о ношении хлопоманского костюма» (Справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата) / Є. Рудницький // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 122–134.
297. Русов А. Как я стал членом «Громады» / А. Русов // Украинская Жизнь. – 1913. – № 10. – С. 41–49.
298. Русов А. Н. В. Лысенко (вместо некролога) / А. Русов // Украинская Жизнь. – 1912. – № 12. – С. 61–70.
299. Русов А. А. Воспоминания о П. П. Чубинском / А. А. Русов // Украинская Жизнь. – 1914. – №1. – С. 39–42.
300. Русова С. Мої спомини (1861–1879) / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 135–175.
301. Русова С. Мої спомини (1879–1915) / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 3. – К., 1928. – С. 147–205.
302. Русова С. Спомини (М. В. Лисенко) / С. Русова // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко. – К.: «Музична Україна», 1968. – С. 242–248.
303. Савченко Ф. Листи П. П. Чубинського до Я. П. Полонського (1860–1874) / Ф. Савченко // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 6. – К., 1930. – С. 134–144.
304. Старицкий М. К биографии Н. В. Лысенко / М. Старицкий // КС. – 1903. – № 12. – С. 441–481.
305. Старицкий М. Повести и рассказы / М. Старицкий. – К.: Дніпро, 1986. – 436 с.
306. Старицька-Черняхівська Л. Спогади про М. В. Лисенка / Л. Старицька-Черняхівська // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 292–316.
307. Старицький М. Вибрані твори / М. Старицький. – К.: Дніпро, 1971. – 471 с.

308. Старицький М. Листи // М. Старицький. Твори у 8 т. / М. Старицький. – Т. 8. Оповідання. Статті. Листи. – К.: Дніпро, 1965. – С. 431–534.
309. Тобілевич С. В. Життя Івана Тобілевича (Карпенко-Карого)/ С. В. Тобілевич. – Х.: «Мистецтво», 1945. – 280 с.
310. Тобілевич С. В. Мої стежки і зустрічі / С. В. Тобілевич. – К.: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1957. – 475 с.
311. Тобілевич С. В. Нові люди – нове життя / С. В. Тобілевич // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 386–420.
312. Тобілевич С. В. Світлої пам'яті незабутнього Миколи Лисенка / С. В. Тобілевич // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 381–385.
313. Тобілевич С. В. Тернистим шляхом [спогади дружини письменника] / С. В. Тобілевич // Пам'ять століть. – 1999. – № 5. – С. 112–149.
314. Чернышевский Н. Г. Что делать?/ Н. Г. Чернышевский. – М.: Детская литература. – 1986. – 463 с.
315. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): документально-художнє видання/ передмова: В. Шевчук. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
316. Шандра В. С. Листи П. Чубинського до О. Кістяківської / В. С. Шандра // Укр. археогр. щорічник. – К., 1999. – Т. 6/7. – Вип. 3/4. – С. 457–464.

II Література:

317. Абрамс Линн. Формирование европейской женщины новой эпохи. 1789–1918/ пер. с англ. Е. Незлобиной / Линн Абрамс. – М.: Изд. дом. Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 408 с.
318. Абрамсон М. Я. Человек итальянского Возрождения. Частная жизнь и культура / М. Я. Абрамсон. – СПб.: РГГУ, 2005. – 432 с.

319. Александров О. В. Історико-правовий аналіз діяльності та наукової спадщини Олександра Кониського / О. В. Александров. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф»», 2007. – 188 с.
320. Алешина Ю. Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю. Е. Алешина, А. С. Волович // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 74–82.
321. Антипенко Г. С. До історії вивчення постаті О. Ф. Кістяківського / Г. С. Антипенко // Грані. – 2012. – № 8 (88). – С. 26–30.
322. Антипенко Г. С. Постать О. Ф. Кістяківського у світлі джерел / Г. С. Антипенко // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. зб. Серія: історія / ред. кол. Г. І. Гончарук (голов. ред.) – Одеса: Астропринт, 2012. – Вип. 26. – С. 186–194.
323. Антонович М. Дві замітки до життєпису О. Я. Кониського / М. Антонович // Український історик. – 1970. – № 1–2. – С. 89–94.
324. Антонович М. Історія українофільства / М. Антонович // Український історик. – 1981. – № 1–4. – С. 74–82.
325. Антонович М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський (їх взаємини за 1860-х років) / М. Антонович // Український історик. – 1970. – № 1–3. – С. 38–53.
326. Афанасьева Т. М. Семья. – 2-е издание, перераб. и доп. / Т. М. Афанасьева – М.: Просвещение, 1988. – 284 с.
327. Барабаш Н. О. Рід Білозерських та культурний світ України XIX – поч. XX століття: нові методологічні підходи: автореф. дисер. к. іст. наук: 07.00.06/ Дніпропетр. нац. ун-т / Н. О. Барабаш. – Д., 2004. – 20 с.
328. Барабаш Н. О. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть / Н. О. Барабаш. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2007. – 264 с.
329. Барт Ролан. Система моды. Статьи по семиотике культуры [Електронний ресурс] / Ролан Барт // Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/1726094/>
330. Барт Ролан. Фрагменты речи влюбленного [Електронний ресурс] / Ролан Барт // Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/61577/>
331. Беззубець О. В. Інформаційні ресурси мемуаристики діячів українського національно-демократичного руху другої половини XIX ст. / О. В. Беззубець

// Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. – 2006. – Вип. 16. – С. 244–253.

332. Беззубець О. В. Спогади-некрологи як різновид «тематичної» мемуаристики українського громадівського руху другої половини XIX ст. / О. В. Беззубець // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2005. – № 77/79. – С. 108–111.

333. Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности проф. А. Ф. Кистяковского / Л. Белогриц-Котляревский // КС. – 1885. – №6. – С. 238–254.

334. Бессмертный Ю. Л. Проблема интеграции микро и макроподходов / Ю. Л. Бессмертный // Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. Доклады и выступления на конференции, (Москва, 5–6 октября 1998). – М.: ИВИ РАН, 1999. – С. 291–302.

335. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939) / М. Богачевська-Хомяк. – К.: Вид-во «Либідь», 1995. – 464 с.

336. Богданович Т. Любовь людей шестидесятых годов / Т. Богданович. – Л.: Academia, 1929. – 448 с.

337. Болдирев О. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі в у 70-ті рр. XIX – поч. XX ст. / О. Болдирев. – Одеса.: Вид-во Маяк, 1994. – 144 с.

338. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 80 – 90-х роках XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наук. думка, 1980. – 155 с.

339. Борисюк Т. Жінка з роду Драгоманових / Т. Борисюк. І. Денисюк // Літературна Україна. – 16 листопада 1989. – С. 8.

340. Борисюк Т. Жінка з роду Косачів / Т. Борисюк. І. Денисюк // Україна. – №4. – С. 8–12.

341. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич (1848–1925) / Н. Бракер // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 6. – К., 1930. – С. 153–165.

342. Буда С. До біографії С. А. Подолинського / С. Буда // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 5. – К., 1930. – С. 192–207.
343. Будде Г. Ф. Пол истории / Г. Ф. Будде // Пол. Гендер. Культура. Немецкие и русские исследования / ред. Э. Шорэ, К. Хайдер. – М.: РГГУ, 2009. – 530 с.
344. Бужинський М. До гімназійних літ М. П. Драгоманова/ М. Бужинський // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 65–69.
345. Булат Т. Г. Микола Лисенко / Т. Г. Булат. – К.: Музична Україна, 1973. – 108 с.
346. Бурдые П. Опыт рефлексивной социологии / П. Бурдые; пер. с англ., фр., нем., ит., сост. и общ. ред. С. П. Баньковской // Теоретическая социология: Антология: в 2 ч. – М.: Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – С. 163–191.
347. Верemenко В. А. Дворянская семья и государственная политика России (вторая половина XIX – начало XX в.) / В. А. Верemenко. – СПб: Из-дво Европейский дом, 2007. – 624 с.
348. Верemenко В. А. Супружеские отношения в дворянских семьях России во второй половине XIX – начале XX века: этапы эволюции / В. А. Верemenко // Социальная история. – СПб: Алетейя, 2008. – С. 47–66.
349. Вигарелло Жорж. Искусство привлекательности: История телесной красоты от Ренесанса до наших дней / Жорж Вигарелло; пер с фр. А. Лешневской. – М.: НЛО, 2013. – 432 с.
350. Винайдення традиції / під ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера/ пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 448 с.
351. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х роках на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974. – С. 17–45.
352. Гавров С. Н. Историческое изменение институтов семьи и брака/ С. Н. Гавров. – М.: МГУДТ, 2009. – 366 с.
353. Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії / О. Гермайдзе // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 125–145.

354. Гис Ф. Брак и семья в Средние века / Ф. Гис, Д. Гис / пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2002. – 384 с.
355. Глушко С. Драгоманов і недільні школи / С. Глушко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 35–42.
356. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. на Україні / М. Гніп. – Кн. 1. Полтавська громада. – Харків.: Державне видавництво України, 1930. – 236 с.
357. Гніп М. До історії громадського руху 1860 р. (записка А. Л. Шиманова) / М. Гніп // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 5. – К., 1930.–С. 170–182.
358. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ / С. И. Голод. – СПб.: ТОО ТК Петрополис, 1998. – 272 с.
359. Голубчик Г. Д. З історії української інтелігенції: Родина Марковичів / Г. Д. Голубчик //Інтелігенція: суть, історичні долі, перспективи. Міжнародної наукової конференції. Дніпропетровськ, червень 1996. – Д., 1996. – С. 85–87.
360. Голубчик Г. Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: автореф. дисер. к. іст. наук: 07.06.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. / Г. Д. Голубчик. – Д, 2003. – 18 с.
361. Голубчик Г. Д. Родина як фактор тяглості національної культури: Марковичі-Маркевичі / Г. Д. Голубчик // Збірник праць молодих вчених ДДУ. Історія. Д., 1999. – С. 13–22.
362. Горбач Н. Справжній Михайло Драгоманов / Н. Горбач. – Львів: Каменяр, 2008. – 167 с.
363. Горболіс Л. Народно-релігійне виховання в сім'ї Драгоманових/ Л. Горболіс // Рідна школа. – 1997. – №5. – С. 17–19.
364. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
365. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – К.: Критика, 2006. – 632 с.

366. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича / М. Грушевський // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 3–16.
367. Грушевський М. Місія Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 7–28.
368. Грушевський О. З життя київської українського гуртка в 1870–1874 рр. / О. Грушевський // Основа. – 1915. – № 1. – С. 107–112.
369. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього модернізму / Т. Гундорова – К.: Критика, 2009. – 441 с.
370. Гуревич А. Я. Не «вперед, к Геродоту», а назад – к анекдотам / А. Я. Гуревич // Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. Доклады и выступления на конференции (Москва, 5–6 октября 1998), М.: ИВИ РАН, 1999. – С. 234–238.
371. Денисюк І. О. Дворянське гніздо Косачів / І. О. Денисюк. Т. О. Скрипка. – Л.: Академічний експрес, 1999. – 268 с.
372. Денисюк І. Драгоманови-Косачі в інтелектуальному житті України (питання династичного вивчення діячів культури) / І. Денисюк // Міжнародна наукова конференція «Національна еліта та інтелектуальний потенціал України»: тези доповідей (Львів, 18–20 квітня 1996 р.). – Львів, 1996. – С. 225–226.
373. Денисюк І. Франки в гостині у Косачів на Волині / І. Денисюк // Українське літературознавство. – Львів, 1992. – С. 76–78.
374. Дингес Мартин. Историческая антропология и социальная история через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / Мартин Дингес // Одиссей. Человек в истории, М.: Наука, 2000. – С. 96–124.
375. Диттрич Т. В. Повседневная жизнь викторианской Англии [Електронний ресурс] / Т. В. Диттрич // Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/1371253/>
376. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. – 181 с.
377. Дорошкевич О. К. Куліш та Милорадовичівна / О. Дорошкевич. К.: Слово, 1927. – 120 с.

378. Драч О. О. Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти / О. О. Драч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – № 18 – К., 2011. – С. 223–230.
379. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століття / О. О. Драч. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 531 с.
380. Драч О. О. Зміни життєвої стратегії жіноцтва в контексті суспільної модернізації в Російській імперії другої половини XIX ст. / О. О. Драч // Інтелігенція і влада. – 2008. – Вип. 13: сер.: Історія. – С. 8–19.
381. Драч О. О. Розвиток жіночої вищої освіти в Одесі другої половини XIX – початку XX ст. / О. О. Драч // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2013. – Вип. 11. – С. 137–147.
382. Драч О. О. Соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. О. Драч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – № 16 – К., 2009. – С. 448–457.
383. Драч О. О. Студентки з Російської імперії в європейських університетах: новий спосіб представництва держави (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. О. Драч // Вісник Черкаського університету: сер.: історичні науки. – 2012. – № 35. – С. 89–94.
384. Дяченко О. В. Олександр Якович Кониський і процес українського націотворення другої половини XIX століття: автореф. дисер. к. іст. наук: 07.00.01./ Дніпропетр. нац. ун-т/ О. В. Дяченко. – Д., 2008. – 22 с.
385. Ефремов С. А. Памяти М. П. Драгоманова (по поводу 20-летней годовщ. смерти) / С. А. Ефремов // Украинская жизнь. – 1915. – №7. – С. 19.
386. Єсельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття / С. Єсельчик. – К.: Вид-во КІС, 2010. – 272 с.
387. Железняк М. Я піду туди, куди піде мій народ [Кость Петрович Михальчук – вчений і громадський діяч (1840–1914)] / М. Железняк // КС. – 1994. – № 6. – С. 24–28.

388. Женщины и мужчины в контексте исторических перемен: материалы V междунар. научной конференции РАИЖИ / под ред. Н. Л. Пушкаревой (отв. ред.). – Т. 2. – М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН, 2012. – 515 с.
389. Житецький І. Київська громада за 60-х р. / І. Житецький // Україна. – 1928. – № 1. – С. 91–125.
390. Житецький І. Останній виїзд М. Драгоманова за кордон // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 29–37.
391. Забіяка І. Дорога в сім десятків літ (Рецензія на кн. О. Ф. Кістяківського «Щоденник» (1874–1885): у 2 т. – К., 1994–1995) / І. Забіяка // Пам'ять століть. – 1996. – № 1. – С. 142–145.
392. Зайченко Н. П. Науково-просвітницька спадщина О. О. Потебні / Н. П. Зайченко. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці. – 2008. – 170 с.
393. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Я. Франка, 1999. – 226 с.
394. Зиммель Г. Женская культура. Фрагмент о любви / Г. Зиммель // Г. Зиммель. Избранное. – М.: Юрист, С. 234–265.
395. Злупко С. М. Сергій Подолинський: вчений, мислитель, революціонер / С. М. Злупко. – Львів: Каменяр, 1990. – 192 с.
396. Іваненко М. З життя О. Я. Кониського. (Нові матеріали) / М. Іваненко // Україна. – 1929. – Кн. 3 – 4. – С. 65 – 69.
397. Іваницька С. «Український шістдесятник» Вільям Беренштам – дослідник місцевих старожитностей / С. Іваницька // Красзнавство. – 2012. – № 1. – С. 57–66.
398. Іванова Л. Г. М. П. Драгоманов і історія України / Л. Г. Іванова // УІЖ. – 1991. – № 9. – С. 127–130.
399. Іванова Л. Г. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л. Г. Іванова, Р. П. Іванченко. – К.: МІЛП, 2000. – 352 с.

400. Івашків В. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). Нарис життя і творчості / В. Івашків. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2011. – 192 с.
401. Ігнатенко Н. В. Педагогічно-просвітницька діяльність Павла Платоновича Чубинського (1839–1884 рр.) / Н. В. Ігнатенко, Н. С. Побірченко. – Тернопіль: Астон, 2008. – 160 с.
402. История женщин на Западе: в 5 т. / под. общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро; под. ред. К. Клапиш-Зубер; пер. с фр. под ред. Р. А. Гимадеева; науч. ред. пер. Н. Л. Пушкарёва. Т. II: Молчание Средних веков – СПб.: Алетейя, 2009. – 512 с.
403. История женщин на Западе: в 5 т. / под. общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро; под. ред. Н. Зэмон-Девис и А. Фарж; пер. с англ.; науч. ред. пер. Н. Л. Пушкарёва. Т. III: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. – СПб.: Алетейя, 2008. – 560 с.
404. История тела: в 3 т. / под ред. Алена Корбена, Жан-Жака Куртина, Жоржа Вигарелло. Т. 2: От Великой французской революции до Первой мировой войны / пер. с фр. О. Аверьянова. – М.: НЛЮ, 2014. – 384 с.
405. История частной жизни / под общей ред. Ф. Арьеса и Ф. Дюби. – Т. 1: От Римской империи до начала второго тысячелетия / пер. с фр. Т. Пятницыной, Г. Беляевой. – М.: НЛЮ, 2014. – 800 с.
406. Іваненко М. З життя О. Я. Кониського. (Нові матеріали) / М. Іваненко // Україна. – 1929. – Кн. 3 – 4. – С. 65–69.
407. Казакевич О. М. Павло Житецький. Життя і діяльність / О. М. Казакевич. – К.: Вид-во Фітосоціоцентр, 2008. – 204 с.
408. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
409. Катренко А. М. Викривач царського самодержавства (до 125-річчя від дня народження М. П. Драгоманова) / А. М. Катренко // Архіви України. – 1966. – № 4. – С. 64–72.
410. Катренко А. М. Джерела з історії Київської громади 60-90-ті рр. XIX ст. / А. М. Катренко, Н. М. Чирикало // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія: Історія. – 2001. – Вип. 55. – С. 5–13.

411. Катренко А. М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX століття) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К.: Київ.нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 180 с.
412. Катренко А. М. Олександр Олександрович Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915). / А. М. Катренко, Б. В. Петрук. – К., 1998. – 64 с.
413. Катренко А. М. Український національний рух Ч. 2. 60 – 90-ті роки XIX ст.: Навч. посіб. для студ. іст. ф-тів. / А. М. Катренко. – К.: Київ.нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Ч. 2. – 1999. – 189 с.
414. Катренко А. М. Український національно-демократичний рух XIX ст. в Україні в сучасній історичній літературі / А. М. Катренко // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія: Історія. – 2002. – № 63/64. – С. 77–79.
415. Кіян О. І. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича / О. І. Кіян // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 64–76.
416. Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829–1900) / Г. Коваленко // КС. – №9. – 1901. – С. 363–400.
417. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования/ И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 297 с.
418. Козирев О. С. Володимир Мальований: історико-біографічний нарис / О. С. Козирев // Вісник Дніпропетровського національного університету. – Вип. 10: Історія та археологія. – Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2002. – С. 175–181.
419. Козирев О. С. Володимир Мальований: сторінки біографії / О. С. Козирев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип.15. – Запоріжжя, 2001 – С. 61–87.
420. Козирев О. С. В. Г. Мальований у суспільно-політичному русі України 70 – 80-х років XIX ст.: автореф. дисерт. к. іст. наук: 07.00.01/ Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 21 с.

421. Козирев О. С. Громадсько-політична діяльність М. Ковалевського (1841–1897)/ О. С. Козирев // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред) та ін. – Д.: Ліра, 2014. – С. 71–77.
422. Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. І. Колесник. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.
423. Колесник І. І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень / І. І. Колесник // УІЖ. – 2012. – № 3. – С. 183–209.
424. Комишанченко М. Михайло Старицький / М. Комишанченко. – К.: Дніпро, 1968. – С. 5–30.
425. Копержинський К. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр. / К. Копержинський // Україна. – 1930. – № 42. – С. 9–54.
426. Копержинський К. М. Ф. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-х і на поч. 90-х років / К. Копержинський // Україна. – 1929. – № 6. – С. 50–65.
427. Кордуба М. Зв'язки Антоновича з Галичиною / М. Кордуба // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 33–78.
428. Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. / В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1998. – С. 15–142.
429. Коути К. Гринберг К. Женщины викторианской Англии: от идеала до порока [Електронний ресурс] / К. Коути, К. Гринберг // Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/478916/>
430. Крадецкая С. В. Женский профессиональный труд в пореформенной России в интерпретации феминисток / С. В. Крадецкая // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – №22. – С. 76–94.
431. Куриленко Й. М. М. П. Старицький (життя і творчість)/ Й. М. Куриленко. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1960. – 68 с.
432. Лебединский И. В. Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву / И. В. Лебединский // Украинская Жизнь. – 1914. – № 1. – С. 34.

433. Левченко М. До листування П. О. Куліша з П. Ф. Глібовою / М. Левченко // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. 10. – С. 293–298.
434. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / Эмманюэль Ле Руа Ладюри. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. – 539 с.
435. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен: Вид-во Сучасність, 1973. – 450 с.
436. Маєрчик Марія. Ритуал і тіло / Марія Маєрчик. – К.: Вид-во Критика, 2011. – 319 с.
437. Магочій П. Р. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / Павло Магочій. // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
438. Міяковський В. Батько Лесі Українки / В. Міяковський // Недруковане й забуте [ред. М. Антонович]. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1984. – С. 372–377.
439. Міяковський В. Б. С. Познанський (Народник 60-х років) / В. Міяковський // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 72–93.
440. Міяковський В. Володимир Антонович / В. Міяковський // Недруковане й забуте [ред. М. Антонович]. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1984. – С. 322–334.
441. Міяковський В. Гімназіальна пригода М. П. Драгоманова (1859 р.) / В. Міяковський // Недруковане й забуте [ред. М. Антонович]. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1984. – С. 296–309.
442. Міяковський В. З молодих років К. Михальчука (з портретом) / В. Міяковський // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 98–106.
443. Міяковський В. Звільнення М. Драгоманова з Київського університету / В. Міяковський // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 90–96.
444. Міяковський В. Історія заслання П. Чубинського / В. Міяковський // Недруковане й забуте [ред. М. Антонович]. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1984. – С. 335–342.

445. Міяковський В. Київська громада (З історії українського громадського руху 60-тих років) / В. Міяковський // Недруковане й забуте [ред. М. Антонович]. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1984. – С. 264–286.
446. Міяковський В. Письменник-народолюбець (з приводу смерті і ювілеїв І. С. Левицького) / В. Міяковський // Недруковане й забуте [ред. М. Антонович]. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1984. – С. 381–389.
447. Миллер Алексей. Украинский вопрос в Российской империи / Алексей Миллер. – К.: Laurus, 2013. – 416 с.
448. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Изд-во Дмитрий Буланин, 2014. – 896 с.
449. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Изд-во Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 560 с.
450. Мисюра О. О. Олександр Кониський у громадсько-політичному і культурно-освітньому житті України (друга половина XIX ст.): автореф. дисер. к. і. н. наук: 07.00.01/ Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна / О. О. Мисюра. – Харків, 2005. – 22 с.
451. Могильнер М. Мифология «подпольного человека»: радикальный микрокосм в России начала XX века как предмет семиотического анализа / М. Могильнер. – М.: НЛЮ, 1999. – 208 с.
452. Молчанов В. Теоретичні підходи до дослідження добробуту населення України у XIX – на початку XX ст. / В. Молчанов // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 19–27.
453. Мухина З. З. Женщина и женское в традиционной русской сексуальной культуре (до и после Великих реформ XIX века) / З. З. Мухина, Н. Л. Пушкарева // Вестник Пермского университета: Серия История. Пермь, 2012. – Вып. 3 (20). – С. 43–55.

454. Мюшембле Робер. Оргазм или любовные утехы на Западе. История наслаждения с XVI века до наших дней / Мюшебле Робер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/478916/>
455. Назаревський О. До історії Київської Громади 1870-х рр. // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 5. – К., 1930. – С. 208–213.
456. Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В. Науменко. – Чернігів, 2010. – 69 с.
457. Науменко В. Александр Федорович Кистякивский (Биографический очерк, с отрывками из рукописной автобиографии) / В. Науменко // КС. – 1895. – №1. – С. 1–43.
458. Науменко В. Александр Федорович Кистякивский и украинство (к 30-ю со дня его смерти) / В. Науменко // Украинская жизнь. – 1915. – №1. – С. 36–42.
459. Наумов С. О. Національна пропаганда імперської доби засобами повсякдення / С. О. Наумов // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2011. – № 982. – Історія. – Спеціальний вип. – С. 105–114.
460. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. – Т. 1. Життя Пантелеймона Куліша. Наукова біографія. – К.: Український письменник, 2007. – 501 с.
461. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша / Є. Нахлік. – К.: Український письменник, 2006. – 366 с.
462. Нахлік Є. Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: біографічно-культурологічне дослідження; з додатком невідомого листування / Є. Нахлік. О. Нахлік – Львів, 2009 – 319 с.
463. Невідомий Драгоманов // Хроніка 2000 / ред. кол.: Ю. Буряк (гол. ред.) та ін. – К.: 2009. – Вип. 79. – 468 с.
464. Некрасов С. Н. Жизненные сценарии женщин и сексуальность / С. Н. Некрасов, И. В. Возилкин. – Свердловск, 1991. – С. 15–63.

465. Нікітенко Анастасія. Подружнє життя В. Б. Антоновича / А. І. Нікітенко // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї міжнародної конференції (м. Харків, 20 квітня 2012 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 277–278.
466. Нікітенко Анастасія. Шлюбні стратегії народоловної інтелігенції Наддніпрянської України в контексті модернізаційних змін др. пол. XIX ст. / Анастасія Нікітенко // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). – Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 193–194.
467. Нікітенко А. І. В. Антонович та К. Мельник: у контексті подружнього життя та наукової співпраці / А. І. Нікітенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2013. – Вип. 11. – С. 74–84.
468. Нікітенко А. І. Вплив політики російського уряду стосовно громадської інтелігенції на родинне життя В. Антоновича та П. Чубинського / А. І. Нікітенко // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2013. – Вип. 8. – С. 14–20.
469. Нікітенко А. І. Деякі аспекти сімейної педагогіки Драгоманових / А. І. Нікітенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2012. – Вип. 10. – С. 147–155.
470. Нікітенко А. І. До історії заслання М. В. Ковалевського / А. І. Нікітенко // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д.: Ліра, 2014. – Вип. 9. – С. 27–36.
471. Нікітенко А. І. До питання про подружні ідеали у шлюбах діячів Київської Старої громади / А. І. Нікітенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – Вип. 9. – С. 89–96.
472. Нікітенко А. І. «Дорогой и милый мой таточка!»: заслання та доля дитини (за матеріалами епістоляріїв родини Ковалевських) / А. І. Нікітенко // Історичні

етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Д.: Пороги, 2014. – Вип. 4. – С. 42–44.

473. Нікітенко А. І. Жіноцтво в благодійній та освітній діяльності Київської Старої громади (70–80-ті рр. XIX ст.) / А. І. Нікітенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. Д., 2014. – Т. 22. – № 1/1. – С. 31–38.

474. Нікітенко А. І. Заробіток коштів подружжями народоловної інтелігенції Наддніпрянської України (60–80-х рр. XIX ст.) / А. І. Нікітенко // Грані. – 2015. – № 9. – С. 18–22.

475. Нікітенко А. І. «Нерівний шлюб»: одруження представників народоловної інтелігенції другої половини XIX ст. із селянками / А. І. Нікітенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Ліра, 2015. – Вип. 13. – С. 217–224.

476. Нікітенко А. І. Подружнє життя очима дружини громадівського інтелігента у 70–80-х роках XIX століття (за матеріалами листів О. І. Кістяківської) / А. І. Нікітенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2013. – Т. 21. – № 1/1. – С. 18–23.

477. Нікітенко А. І. «Хутор Робинзон под Шаповаловкою» (до історії народоловних практик інтелігенції Наддніпрянщини у другій половині 1870-х рр.) / А. І. Нікітенко // Філософсько-гуманітарні читання: зб. наук. пр. / ред. кол. О. В. Добридень (відп. ред.). – Д., ДЗ ДМА. – 2015. – С. 271–275.

478. Нікітенко А. І. Українські елементи в костюмі та інтер'єрі оселі народоловної інтелігенції Наддніпрянщини (60–70-ті рр. XIX ст.) / А. І. Нікітенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Ліра, 2014. – Вип. 12. – С. 78–87.

479. Никитенко А. И. Совместные брачные практики представителей украинского народолюбия и российского народничества (чета Ковалевских) / А. И. Никитенко // Актуальные вопросы общественных наук: социология,

- політологія, філософія, історія / сб. ст. по матеріалам XLIX–L междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: Изд. «СибАК», 2015. – № 5–6 (46). – С. 77–83.
480. Никитенко А. И. Супружеские разъезды в браках российских народников и украинских народолюбцев (1870–1880-е гг.) / А. И. Никитенко // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2016. – № 2 (64). – С. 125–128.
481. Нові перспективи історіописання /під ред. Пітера Берка. – К.: Ніка центр, 2004. – 392 с.
482. Овсяннико-Куликовский Д. А. А. Потебня, как языковед-мыслитель / Д. Овсяннико-Куликовский // КС. – 1893. – №7. – С. 30–46.
483. Овсяннико-Куликовский Д. А. А. Потебня, как языковед-мыслитель/ Д. Овсяннико-Куликовский // КС. – 1893. – №8. – С. 269–289.
484. Оглоблин О. Проблеми схеми історії України 19 – 20 століття (до 1917 року)/ О. Оглоблин // Студії з історії України: Статті і джерельні дослідження. – Нью-Йорк; Торонто, 1995. – С. 43–54.
485. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К.: Либідь, 1997. – 328 с.
486. Пайкова Є. В. Володимир Науменко (1852 – 1919) / Є. В. Пайкова // УІЖ. – 1998. – № 6. – с. 90–102.
487. Перетц Л. Дещо про декабристів Роменщини / Л. Перетц // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 107–109.
488. Петренко І. М. Єлизавета Милорадович-Скоропадська (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі / І. М. Петренко. – Полтава: ПУЕТ, 2013. – 151 с.
489. Петров (Домонтович) В. Романи Куліша / В. Петров-Домонтович[Електронний ресурс // Режим доступу: <http://ihavebook.org/books/267717/samotn-y-mandr-vnik-prostu-po-samotn-y-doroz-roman-zovan-b-ograp-opov-dannya-roman.html>

490. Петрова М. С. О супружеских отношениях в поздней античности / М. С. Петрова // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – №22. – С. 30–54.
491. Пиетров-Эннкер Б. «Новые люди» России: развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Эннкер / пер. с нем. – М.: РГГУ, 2005. – 444 с.
492. Плачинда В. П. Микола Дмитрович Пильчиков / В. П. Плачинда. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 6–41.
493. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький / В. П. Плачинда. – К.: Наук. думка, 1987. – 221 с.
494. Побірченко Н. С. Бібліографія педагогічної спадщини членів українських громад (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. С. Побірченко. – К.: Вид-во Науковий світ, 2000. – 125 с.
495. Побірченко Н. С. Павло Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч. – К.: Пед. думка, 1997. – 36 с.
496. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах)/Н. С. Побірченко. – Кн. 1. Київська громада. – К.: Вид-во Науковий світ, 2000. – 307 с.
497. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах) /Н. С. Побірченко. – Кн. 2. Громади Наддніпрянської України. – К.: Вид-во Науковий світ, 2000.– 185 с.
498. Побірченко Н. С. Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская старина» (1882/1906) / Н. Побірченко. – К.: Вид-во Науковий світ, 2000. – 91 с.
499. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських громад (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Вид-во Науковий світ, 2002. – 331 с.
500. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах /відп. ред. В. Горобець. – Т. 1. Практики, казуси та девіації повсякдення. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 328 с.

501. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах /відп. ред. В. Горобець. – Т. 2. Світ речей і повсякденних уявлень. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 358 с.
502. Поліщук В. Інтелігенція і народ у новелістиці Михайла Старицького / В. Поліщук // Дивослово. – 2003. – № 11. – С. 6–11.
503. Пономарева В. В. Хорошилова Л. Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII–начало XX века/ В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М.: ООО «ТИД – Русское слово – РС», 2008. – 320 с.
504. Портнова Т. Селянин і селянське в українському національному проєкті / Тетяна Портнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1662-tetiana-portnova-selianyn-i-selianske-v-ukrainskomu-natsionalnomu-proekti>
505. Портнова Т. В. Селянство в уявленнях української інтелігенції 60–80-х років XIX століття: автореф. дисер. к. іст. наук: 07.00.01/ Дніпропетр. нац. ун-т / Т. В. Портнова. – Д., 2008. – 22 с.
506. Присяжнюк Ю. П. Історія селянства в контексті перспектив практичної методології / Ю. П. Присяжнюк // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2014. – Вип. 29 (322). – С. 5–9.
507. Присяжнюк Ю. П. Концепції інтелектуалів і революційні перспективи української спільноти (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю. П. Присяжнюк, А. В. Новак. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2013. – Вип. 29 (282). – С. 51–57.
508. Присяжнюк Ю.П. Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.)/ Ю.П. Присяжнюк// Вісник Львівського університету: [зб. наук. ст.]. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 213–228.
509. Присяжнюк Ю. П. Селяни в поглядах інтелектуалів Наддніпрянщини другої половини XIX ст.: новітні території історичних досліджень / Ю. П. Присяжнюк, А. В. Новак. // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 30–32.

510. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
511. Проскура О. В. Софія Русова – вчений, педагог, громадський діяч (до 140-річчя з дня народження) / О. В. Проскура // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 171–180.
512. Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории / под. общей ред. М. Крома, Т. Зоккола, Ю. Шлюмбома. – СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. – 268 с.
513. Пушкарёва Наталья. Гендерная теория и историческое знание / Наталья Пушкарёва. – СПб.: Алетейя, 2007. – 496 с.
514. Пушкарёва Н. Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы / Н. Л. Пушкарёва // Вопросы истории. – 1998. – № 6. – С. 83–96.
515. Пушкарёва Н. Л. Женская и гендерная история: итоги и перспективы развития в России / Н. Л. Пушкарёва // Историческая психология и социология истории. – 2010. – № 2. – С. 51–64.
516. Пушкарёва Н. Л. Зачем он нужен, этот гендер? (новая проблематика, новые концепции, новые методы анализа прошлого) / Н. Л. Пушкарёва // Социальная история. – 1998/99. – М., 1999. – С. 155–174.
517. Пушкарёва Н. Л. История женщин и гендерный подход в контексте проблем социальной истории / Н. Л. Пушкарёва. // Социальная история – 1997. – М., 1997. – С. 69–99.
518. Пушкарёва Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н. Л. Пушкарёва // Социальная история. – 2004. – М., 2004. – С. 93–112.
519. Пушкарёва Н. Л. Как заставить заговорить пол? (гендерная концепция как метод анализа истории и этнологии) / Н. Л. Пушкарёва // Этнографическое обозрение. – 2000. – №2. – С. 27–42.

520. Пушкарева Н. Л. О методах анализа «мужских» и «женских» текстов (феминистская лингвистика) / Н. Л. Пушкарева // Социальная история. – 2001/2002. – М., 2002. – С. 161–192.
521. Пушкарева Н. Л. У истоков женской автобиографии в России / Н. Л. Пушкарева // Филологические науки. – № 3. – С. 62–70.
522. Пушкарева Н. Л. Частная жизнь русской женщины XVIII века / Н. Л. Пушкарева. – М.: Изд-во Ломоносов, 2012. – 211 с.
523. Пушкарева Н. Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена любовница (X – начало XIX) / Н. Л. Пушкарева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1588949/>
524. Пушкарева Н. Л. Феномен «женского чтения» и задачи исследования текстов, написанных женщинами // Гендерные исследования в гуманитарных науках: современные подходы. Материалы международной научной конференции 15–16 сентября 2000 г., Иваново, 2000. – С. 17–21.
525. Репина Л. П. Гендерная история: проблемы и методы исследования // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6. – С. 41–58.
526. Репина Л. П. Женская история: проблемы теории и метода / Л. П. Репина // Средние века. – 1994. – Вып. 57. – С. 32–38.
527. Репина Л. П. История брака и семьи в гендерной перспективе / Л. П. Репина // Диалог со временем. – 2008. – Вып. 23. – С. 5–23.
528. Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история / Л. П. Репина. – М.: Изд-во ЛКИ, 2009. – 320 с.
529. Репина Л. П. Персональные тексты и «новая биографическая история»: от индивидуального опыта к социальной памяти / Л. П. Репина // Сотворение Истории. Человек – Память – Текст. – Казань: Изд-во КГУ, 2001. – С. 344–507.
530. Розенхольм А. Пишу себя: творчество и женщина автор / А. Розенхольм // Современная философия. – Харьков, 1996. – № 1. – С. 182–186.
531. Российская империя чувств: подходы к культурной истории эмоций [сб. статей] / под ред. Яна Плампера, Шаммы Шахадат и Марка Эли. М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 512 с.

532. Русов А. А. Несколько слов о значении трудов Н. В. Лысенко для малорусского народа / А. А. Русов // КС. – 1903. – №12. – С. 483.
533. Русова С. Ф. К 40-летнему юбилею Юго-Западного отдела Императорск[ого] Географич[еского] Общества / С. Ф. Русова // Украинская Жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28–39.
534. Русова С. Ф. Наші визначні жінки / С. Ф. Русова. – Вінніпег: Союз українок Канади. – 1945. – 107 с.
535. Рыльский Ф. Р. К изучению украинского народного мировоззрения / Ф. Р. Рыльский // КС. – 1890. – № 10. – С. 1–25.
536. Рыльский Ф. Р. К изучению украинского народного мировоззрения (окончание) / Ф. Р. Рыльский // КС. – 1890 – № 11. – С. 195–232.
537. Рыльский Ф. Р. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра / Ф. Р. Рыльский // Основа. – 1861. – № 11–12. – С. 97.
538. Рябинін-Скляревський О. З життя Одеської громади 1880-х років /О. Рябинін-Скляревський // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 4. – К., 1929. – С. 161–180.
539. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Х.; К.: ДВУ, 1930. – 415 с.
540. Саїд Едвард. Культура й імперіалізм /пер. з англ. / Едвард Саїд. – К.: Критика, 2007. – 609 с.
541. Самойленко Г. В. Леонід Глібов у колі сучасників / Г. В. Самойленко. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 127 с.
542. Світленко С. І. Генезис українського народоловства / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 11–36.
543. Світленко С. І. Діячі польського походження в українському національному русі пореформеної доби: українські хлопомани К. П. Михальчук, Б. С. Познанський і Т. Р. Рильський / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 159–168.

544. Світленко С. І. Зародження наукових студій з історії народництва в Наддніпрянщині у 1900–1910 рр. / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 297–311.
545. Світленко С. І. Концепції історії народництва Наддніпрянщини в радянській історіографії середини 1930-х – кінця 1980-х рр. / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 335–345.
546. Світленко С. І. Народництво в Україні 60 – 80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко – Д.: Вид-во Навчальна книга, 1999. – 239 с.
547. Світленко С. І. Народництво в Україні пореформеної доби у контексті початкового етапу історіографії проблеми (1860–1890-ті рр.) / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 287–296.
548. Світленко С. І. «Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему (ч. I)» / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 64–73.
549. Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему (ч. II) / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 74–87.
550. Світленко С. І. Народництво Наддніпрянщини 60-80-х років XIX століття у фондах особового походження архівів, відділів рукописів науково-дослідних установ та бібліотек України / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 384–398.
551. Світленко С. І. Олександр Кониський – визначна постать в українському національному русі Наддніпрянщини другої половини XIX століття. / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 130–141.

552. Світленко С. І. Особливості світоглядних цінностей української інтелігенції XIX – початку XX ст. / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 110–116.
553. Світленко С. І. Розвій наукових досліджень з історії народництва в Наддніпрянській Україні пореформеного періоду в історіографії від 1917 р. до середини 1930-х рр. / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 312–324.
554. Світленко С. І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50 – 80-х роках XIX століття / С. І. Світленко. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. – 268 с.
555. Семейные узы: модели доля сборки: сб. статей / под ред. С. Ушакина. – Кн. 1. – М.: НЛО, 2004. – 640 с.
556. Семейные узы: модели доля сборки: сб. статей / под ред. С. Ушакина. – Кн. 2. – М.: НЛО, 2004. – 520 с.
557. Семья в ракурсе социального знания: сб. науч. ст. / РАН, Сибир, отд-ние Ин-т истории, Алтайский гос. ун-т. / отв. ред. Ю. М. Гончаров – Барнаул: Азбука, 2001. – 271 с.
558. Семья, дом и узы родства в истории / под общ. ред. Т. Зоккола, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома; отв. ред. О. Е. Кошелева – СПб.: Европейский ун-т в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2004. – 283 с.
559. Сиваченко М. Є. Деко О. А. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали / М. Є. Сиваченко. О. А. Деко. – К.: Вид-во Дніпро, 1969. – 287 с.
560. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – 448 с.
561. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – 448 с.
562. Скрипка Тамара. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура / Тамара Скрипка. – К.: Темпора, 2013. – 655 с.: іл.
563. Слюдикова Т. Б. Джерела до біографії С. А. Подолинського / Т. Б. Слюдикова // Архіви України. – 1991. – № 5–6. – С. 38–49.

564. Слюдикова Т. Б. Документи державних архівів м. Києва до біографії Володимира Антоновича / Т. Б. Слюдикова // Архіви України. – 2007. – № 1–3. – С. 168–179.
565. Смелзер Н. Сексуальные роли и неравенство // Н. Смелзер // Н. Смелзер Социология. – М.: 1994. – С. 328–360.
566. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1998 – 385 с.
567. Смуток П. [Стебницький П.] Драгоманов и мировая война / П. Смуток // Украинская Жизнь. – 1916. – №7–8. – С. 16–34.
568. Сокирко Л. Г. М. П. Старицький. Критико-біографічний нарис / Л. Г. Сокирко. – К.: Держлітвидав, 1960. – 171 с.
569. Соколов К. Б. Российская интеллигенция XVIII – начала XX вв.: картина мира и повседневность / К. Б. Соколов. – СПб.: «Нестор-История», 2007. – 510 с.
570. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс. – М.: РОССПЭН, 2004. – 616 с.
571. Суприянович А. Г. Гендерный конфликт в семье Марджери Кемп / А. Г. Суприянович // Диалог современем. – 2008. – Вып. 23. – С. 50–58.
572. Тело в русской культуре. Сборник статей / сост. Г. Кабакова и Ф. Конт. – М.: НЛЮ, 2005. – 400 с.
573. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. – М.: Аквилон, 2014. – 576 с.
574. Товстоляк Н. М. Добродійні традиції родини Тарновських/ Н. М. Товстоляк// Скарбниця української культури: зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – С. 281–285.
575. Товстоляк Н. М. М. В. Тарновський та його родина / Н. М. Товстоляк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – № 43. – С. 142–146.

576. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: автореф. дисер. к. іст. наук: 07.00.01. / Дніпропетр. нац. ун-т/ Н. М. Товстоляк. – Д., 2006. – 18 с.
577. Товстоляк Н. М. Родина Тарновських в історико-культурному контексті своєї епохи / Н. М. Товстоляк // Україна: минуле і сучасність: зб. наук. праць. – Кр. Ріг: Вид-во І.В.І, 2001. – С. 169–178.
578. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2008. – 342 с.
579. Турченко Г. Ф. Формування модерної української нації: регіональний вимір/ Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта. – 2007. – Вип. 21. – С. 132–138.
580. Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстом / В. Ульяновський // Київська старовина. – 1999. – №2. – С. 12–16.
581. Уэллман Б. Место родственников в системе личных связей /Б. Уэллман // Социс. – 2000. – № 6. – С. 78–87.
582. Фадеева М. В. Семья, любовь и студенческий вопрос в России конца XIX века /М. В. Фадеева Е. А. Вишленкова // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – №22. – С. 55–75.
583. Февр Люсьен. Бои за историю / Люсьен Февр. – М.: Из-во Наука, 1991.– 634 с.
584. Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість / П. М. Федченко. – К., 1991. – С.8–44.
585. Филимонова О. Е. Эмоциология текста. Анализ репрезентации эмоций в английском тексте: учебное пособие. / О. Е. Филимонова – СПб.: ООО Книжный Дом, 2007. – 448 с.
586. Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч / О. Франко – К.: Вид-во європейського університету, 2000. – 378 с.
587. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня / В. Ю. Франчук. – К.: Наук. думка, 1985. – 168 с.

588. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня: сторінки життя і наукової діяльності. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
589. Хатченко А. [Кистяковский Б. А.] М. П. Драгоманов и вопрос о самостоятельной украинской культуре (к годовщине смерти) / А. Хатченко // Украинская Жизнь. – 1912. – №6. – С. 10–35.
590. Хатченко А. [Кистяковский Б. А.] По поводу воспоминаний Б. С. Познанского / А. Хатченко // Украинская Жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 94–111.
591. Хатченко А. [Кистяковский Б. А.] Юрий Юрьевич Цветковский как общественный деятель (памяти одного из последних украинофилов) / А. Хатченко // Украинская жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 94–111.
592. Хейзинга Й. В тени завтрашнего дня [Электронный ресурс] / Й. Хейзинга // Режим доступа:<http://ihavebook.org/books/235896/v-teni-zavtrashnego-dnya.html>
593. Хейзинга Й. Homoludens. Статьи по истории культуры [Электронный ресурс] / Й. Хейзинга // Режим доступа:<http://ihavebook.org/books/221434/homoludens.html>
594. Цибаньова О. Лаври і терни...[Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького] / О. Цибаньова. – К.: Український державний центр культурних ініціатив, 1996. – 190 с.
595. Частное и общественное: гендерный аспект: материалы Четвертой международной научной конференции РАИЖИ и ИЭА РАН: (Ярославль, 20–22 октября 2011) / отв. ред.: Н. Л. Пушкарева, Н. В. Новикова, М. Г. Муравьева. – Ярославль. – М.: ИЭА РАН, 2011. – Т. 1. – 555 с.
596. Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени / под ред. Ю. Л. Бессмертного – М.: РГГУ, 1996. – 376 с.
597. Человек в мире чувств: Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала Нового времени / под ред. Ю. Л. Бессмертного – М.: Рос. гум. ун-т, 2000. – 582 с.
598. Чередниченко Д. Павло Чубинський / Д. Чередниченко. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 2005. – 376 с.

599. Чирикало Н. М. Здобутки у висвітленні історії Київської громади 60-90-х рр. XIX ст. / Н. М. Чирикало // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2002. – № 63/64. – С. 100–101.
600. Чирикало Н. Спогади діячів українського національно-визвольного руху 60–90-х років XIX століття / Н. Чирикало, О. Беззубець // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 9. – С. 90–94.
601. Шевелів Б. Л. І. Глібов і тижневик «Черниговській Листокъ» у процесі С. Носа, І. Андрущенко та ін. / Б. Шевелів // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 4. – К., 1929. – С. 25–47.
602. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи гендерних студій в Україні / Н. В. Шевченко // УІЖ. – 2001. – № 1. – С. 30–39.
603. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи гендерних студій в Україні / Н. В. Шевченко // УІЖ. – 2001. – № 2 – С. 34–48.
604. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Б. Шляхов. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.
605. Эко Умберто. История красоты [Електронний ресурс] / Умберто Эко / Режим доступу: <http://ihavebook.org/books/3623/istoriya-krasoty.html>
606. Экштут С. Повседневная жизнь русской интеллигенции от эпохи Великих реформ до Серебряного века / С. Экштут. – М.: Молодая гвардия, 2012. – 428 с.
607. Anderson M. Approaches to the history of the Western family, 1500–1914 / M. Anderson. – L., 1980. – P. 5–130.
608. Bennett J. M. Women in the medieval English countryside: Gender and household in Brigstock before the Plague / J. M. Bennett. – N. Y.: Oxford, 1987 – 338 p.
609. Flandrin J.-L. Families in Former Times: Kinship, Household and Sexuality/ J.-L. Flandrin. – Cambridge, 1979 – P. 285–297.
610. Hanawalt B. The Ties That Bound. Peasant Families in Medieval England/ B. Hanawalt. – N. Y., 1986 – 364 p.

611. Moscucci O. The Scielence of Woman: Gynaecology and Gender in England 1800–1929 / O.Moscucci. – Cambridge, 1990. – 288 p.
612. Nicholas D. The Domestic life of a medieval city. Women, children, an the family in fourteenth-century Ghent / D. Nicholas. – Lincoln (Nebr.), 1985.–P. 11–65.
613. Pleck J. The theory of male sex role identity: its rise and fall from 1936 to the presents / J. Pleck // The making of masculines: the new mens'studies. – Boston: Allen & Unwin, 1987. – P. 221–238.
614. Segalen M. Love and Power in the Peasant Family: Rural France in the Nineteenth Century / M. Segalen. – Oxford, 1983. – 366 p.
615. Stone L. Family history in the 1980s. Past achievements and future trends/ L. Stone // The New History: the 1980s and beyond. Studies in the interdisciplinary history. – Princeton, 1982. – PP. 51–87.